

Gheorghe Zbucnea

**O ISTORIE A ROMÂNILOR DIN
PENINSULA BALCANICĂ
(SECOLELE XVIII – XX)**

Copyright © Gh. Zbucnea

Reproducerea integrală sau parțială a textului fără acordul autorului este interzisă și va fi pedepsită conform legilor în vigoare.

Această lucrare a fost tipărită cu sprijinul financiar al Guvernului României – Departamentul pentru relații cu românii de peste hotare.

**GHEORGHE
ZBUCHEA**

**O ISTORIE
A ROMÂNILOR
DIN
PENINSULA
BALCANICĂ
SECOLUL XVIII - XX**

**EDITURA BIBLIOTECA BUCUREȘTILOR
BUCUREȘTI 1999**

CUVÂNT ÎNAINTE

În anul 1993 acad. Matilda Caragiu Marioteanu reunea într-un 'Dodecalog al aromânilor' ceea ce considera a fi 12 adevăruri incontestabile, istorice și actuale, asupra aromânilor și asupra limbii lor. Între altele savanta de la București, născută între aromânii din nordul Greciei, constata:

1. „Aromânii (macedo-vlahii) și limba lor maternă există astăzi și de două mii de ani. Tocmai de aceea se vorbește despre ei din secolul al X-lea, de aceea li se studiază de 200 de ani limba, este comparată cu altele; de aceea se scrie o literatură în aromână...
2. Aromânii sunt din totdeauna sud-dunăreni. Ei sunt continuatorii populațiilor sud-est europene romanizate (macedoneni / greci / traci / iliri) sau colonizate de romani (în orice caz, nimic slav în această epocă) latina a asimilat o parte din aceste limbi autohtone. Acest proces s-a desfășurat pe un teritoriu destul de mare și de compact, care se întinde între Carpații la nord și până la sud de Balcani. Pe acest teritoriu s-a format vechiul popor român, destul de unitar la început (până între secolele VII – IX), mai ales din punctul de vedere al limbii.
3. Limba veche română vorbită pe acest teritoriu era o limbă unitară. Ea prezintă totuși diferențe regionale datorită substraturilor și trăsăturilor caracteristice ale latinei vorbite de ocupanții romani. Si totuși unitatea vechii limbi române, păstrată și astăzi, este surprinzătoare... Ceea ce este cel mai important este faptul că: «toate trăsăturile caracteristice ale limbii romane, tot ceea ce deosebește limba română de limba latină pe de o parte și de celelalte limbi romanice pe de altă parte se găsește» (S.Pușcariu) peste tot în aromână.
4. Unitatea teritoriului unde se vorbea româna comună a fost scindată de sosirea slavilor între Dunăre și Balcani. O bună

parte din populația românească veche, altele au fost împinse spre nord / vest / sud. Rezultatul 4 grupuri de vechi români deveniți de-a lungul secolelor: ROMÂNII din nordul Dunării sau DACO-ROMÂNII (locuitorii Daciei), AROMÂNII (MACEDO-VLAHII, termen pe care îl prefer, căci evită confuzia: nu există «români nord-dunăreni» în teritoriile unde au trăit și trăiesc *ar(u)mâni / rrămâni*, dimpotrivă, *v(a)lahi*, da, căci cu acest nume au denumit și denumesc vecinii pe toți românii, din nordul și din sudul Dunării), MEGLENITII (MEGLENO-ROMÂNII / MEGLENO-VLAHII, strâns legați de aromâni) din Câmpia Meglen, la nord de Sărună (Thessaloniki), și ISTRIENII (ISTRO-ROMÂNII / ISTRO-VLAHII), din Peninsula Istria.)

5. Vechea limbă română s-a scindat în cele patru ipostaze actuale ale sale. În ce privește limba, cu câteva excepții, marea majoritate a lingviștilor recunoaște existența unui trunchi comun, româna comună, care se continuă aproape neatinsă în cele patru ipostaze actuale ale acestei limbi comune, corespunzătoare celor patru grupuri de vechi români: româna (daco-româna / *v(a)laha*), limba națională / literară a României, aromâna (macedo-româna / -vlaha) și meglenita (megleno-română / -vlahă; variantă a aromânei ?), vorbite în sudul Dunării, în țăările balcanice, și istriana (istro-româna / -vlaha) vorbită în Peninsula Istria. Lingviștii au denumit aceste variante «dialecte» și anume, «dialecte» ale limbii române...¹

Sunt surprinse în enunțurile de mai sus câteva realități istorice incontestabile — privesc pe toți românii din întregul spațiu al Peninsulei Balcanice — ce au generat și mai generează încă o serie de discuții de caracter politic și științific în egală măsură. O dată cu încheierea în mare a etnogenezelor la nivelul continentului european, spre sfârșitul mileniului I d.H. izvoarele au început a consemna existența românilor, mai cu seamă cu etniconul „vlah/vlahi”, mai întâi în sudul Dunării și apoi în nordul Dunării. De atunci și până în veacurile modernității surse din cele mai diferite de la cancelariile statelor din zonă, ale bizantinilor, bulgarilor, sârbilor, otomanilor, habsburgilor, până la cărturari din zonă și din afară au consemnat statornic prezența elementului

românesc pe o arie geografică întinsă de la Nistru și Carpații nordici până la sud de Balcani, Grecia continentală și Marea Adriatică. Se lua astfel act de o etnie distinctă care în dreapta Dunării era mai puțin compactă, împrăștiată în grupuri mai mari sau mai mici în mijlocul unor populații majoritare de alt neam și de altă limbă. Acești români din spațiul din dreapta Dunării au trecut prin istorie menținându-se continuu ca autohtoni acolo unde se și născuseră dar într-un proces de continuă diminuare datorată pe de o parte asimilării și pe de altă parte emigrării ce a avut drept rezultat crearea unei diaspore răspândite în întreaga Europă și în afara acesteia.

Astăzi există în toate statele din sud-estul Europei grupuri mai mari sau mai mici de români care alcătuiesc în fiecare țară practic minorități naționale distincte, recunoscute sau nu ca atare. Numărul lor actual este extrem de controversat. Statisticile oficiale ale unor țări îi menționează doar la nivelul a câteva mii de persoane dacă nu sunt chiar ignorați cu totul, contestându-li-se însăși etnicitatea specifică. Pe de altă parte reprezentanți din rândurile lor, alți români avansează cifre variind între 500.000 și 2.000.000 sau chiar mai mult de români trăitori în spațiul balcanic. Pentru aromâni documentele oficiale ale Parlamentului Europei au reținut cifra de 250-300.000, atât în spațiul balcanic cât și în diasporă, inclusiv în România, cifră ce ni se pare evident diminuată în raport cu realitatea.

De-a lungul timpurilor până astăzi, în funcție de locurile în care trăiau, acestor români li s-au atribuit denumiri din cele mai diverse, între care a predominat și predomină încă termenul de vlah / vlahi, cu care și sunt cunoscuți cel mai adesea. S-a încercat și chiar se mai încearcă ca acestui termen să i se conteste conținutul specific de etnicon, deci sinonimia lui cu termenul de român trăitor în spațiul balcanic sau provenit de acolo. Astfel pentru învățații și autoritățile din Grecia termenul de vlah ar desemna în exclusivitate pe descendenți ai grecilor autohtoni (deci vlahi = greci) care au fost latinizați și care mai folosesc încă ca mijloc de comunicare orală mai ales în mediu familial un idiom latin. Pentru cercurile științifice și politice din țările slave, în majoritatea cazurilor, termenul de vlah ar reprezenta o categorie socio-profesională sau cu un anumit statut

juridic, alcătuită chipurile din populația majoritară slavă. Nu au lipsit nici cei care în trecut și în prezent recunosc că vlahii, fiind latinofoni, reprezintă descendenți ai romanității orientale însă constituie un popor cu trăsături distincte, apropiate dar diferite de poporul român trăitor la nord de Dunăre cu care doar se înrudește. S-a încercat chiar afirmarea existenței în spațiul balcanic a două popoare neoromanice distincte, aromânii și vlasii, diferite evident de români, respectiv poporul trăitor în stânga Dunării.

În opinia noastră astfel de teorii și afirmații nu reflectă realitățile existente în trecut în spațiul Peninsulei Balcanice din Istria până în Tracia și din Timoc până în Munții Pindului. Acolo au existat români ce alcătuiau ramura sudică a poporului român, descendent al întregii romanități orientale. De altfel acei sud-dunăreni au folosit între ei și pentru ei denumiri derivând din cuvintele roman, Roma, în diverse variante precum aromâni, romeri etc. la fel ca și nord-dunărenii, ceea ce atestă încă din vremuri imemorabile o conștiință distinctă, proprie de neam și limbă, consemnată ca atare începând cu Miron Costin, stolnicul Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir, corifeii Scolii Ardelene etc.

Românii din spațiul balcanic, din valea Vardarului și până în Istria alcătuiesc acolo un caz național atipic pentru respectiva zonă. Au fost și sunt împrăștiați fără a fi alcătuit nicăieri o majoritate consistentă pe un spațiu mai întins, ceea ce le-ar fi putut da posibilitatea să-ți creeze în mod durabil o viață statală proprie, cu toate atributele naționale ale acesteia. Pe de altă parte diseminarea lor, situarea la distanțe de sute de kilometri între populații majoritare străine din punct de vedere etnic, a făcut imposibilă (nici nu a fost dorită) încadrarea lor între granițele statului național român o dată cu apariția acestuia în spațiul carpato-dunărean. Astfel acești români au trăit în forme statale imperiale la început, ale bizantinilor sau otomanilor, fiind apoi treptat încorporați în diferitele state cu caracter național ce s-au creat în spațiul balcanic înainte de primul război mondial, cu continuitate istorică puțin modificată până în zilele noastre. În astfel de state s-au impus elementele populației majoritare care a promovat / promovează voit sau nu politică de asimilare, desetnizare. Spre deosebire de toate celelalte popoare din spațiul balcanic, mișcarea națională

românească încă de la prima ei manifestare prin Școala Moscopoleană și-a propus dobândirea unor minime drepturi, libertăți și garanții pentru cultivarea specificului național propriu, pentru școală și biserică în limba proprie, pentru autonomie în plan cultural și apoi pentru o anume reprezentare proporțională în structurile politico-administrative la nivel local sau regional, urmărindu-se aceeași menținere a identității etnico-culturale. Spre deosebire de românii balcanici, cei ce aparțineau altor popoare au militat și militează pentru crearea și menținerea unor state naționale și chiar pentru modificarea prin extensie a granițelor, invocându-se principiul etnic național, fie cu argumente din trecut, fie cu cele ale situației demografice prezente (recenta dispută în legătură cu Kosovo, fără a fi singulară, e ilustrativă din acest punct de vedere). Românii ca atare nu au avut și mai cu seamă nu au din acest punct de vedere în programul lor de acțiune revendicări de natură politică capabile de a duce la modificarea situației existente în zonă. Au cerut și cer de fapt minime drepturi și libertăți în conformitate cu normele și standardele internaționale existente. Discuțiile din Parlamentul Europei în legătură cu situația aromânilor precum și rezoluția 1333 / 1997 adoptată de acesta sunt ilustrative din acest punct de vedere.

Dacă nu ar fi de luat în considerație decât realitățile de la începutul secolului până în prezent se poate constata continua diminuare numerică a românismului balcanic, erodat în toate țările și aflat după multe opinii în ultima fază a existenței sale, înainte de dispariția ireversibilă. Acțiunile cele mai diverse întreprinse în ultimul deceniu în favoarea lor în zonă și în afară par a fi frânat un asemenea proces, fără a se constitui în mod sigur drept premisă pentru o revigorare.

Astfel de realități, între multe altele, inclusiv invocarea, adeseori falsificatoare, a trecutului ca argument politic, impun o abordare a rădăcinilor istorice, a etapelor și caracteristicilor vieții lor în trecut. Aceasta este tema pe care ne-am propus să o abordăm.

Problemele romanizării și ale etnogenezelor balcanice ca și a celei române au fost în general abordate amplu de renumiți savanți. Au fost de asemenea investigate adeseori în amănunțime și multe din aspectele istoriei medievale a românilor balcanici, existând și o anumită bază documentară accesibilă de la sursele bizantine până la

cele otomane sau cele provenind din mediile sud-slave, italiene etc. Au apărut astfel fie lucrări de sinteză, fie cercetări monografice solide și demne de tot interesul. Realitățile istorice ale vremurilor mai vechi și-au găsit de asemenea locul în diferite sinteze de istorie românească mai vechi sau mai noi, precum și în unele din puținele sinteze de istorie a românilor balcanici².

Situația, din punct de vedere istoriografic se prezintă oarecum diferit în ceea ce privește investigarea realităților românești sud-dunărene din ultimele trei veacuri și mai cu seamă pentru secolul XX. În aceste cazuri au fost abordate mai cu seamă aspecte parțiale de regulă în studii de mică întindere și nu o dată greu accesibile. Au fost alcătuite doar puține monografii între care se remarcă cea a lui Max Demeter Pezfuss privitoare la evoluția problematicii naționale de la școala moscopoleană până la declanșarea primei conflagrații mondiale. S-ar mai putea adăuga unele cercetări monografice privind chestiunea școlară, precum cele ale lui S. Tovu sau A. Berciu Drăghicescu și culegerea de conferințe și eseuri a lui S. Diamandi, ca și unele teze de doctorat ale lui N. Caranica, A. Bârsăoan.

Ne-am propus așadar a aborda o serie de probleme din istoria românilor din Peninsula Balcanica, atât în ceea ce privește realitățile proprii din ținuturile lor de baștină, cât și în ceea ce privește relațiile lor cu lumea din afară, inclusiv cu societatea și statul românesc de la nord de Dunăre, în contextul dorinței lor de afirmare națională, respectiv de păstrare a identității lor etnice, lingvistice și culturale. Am valorificat mai cu seamă materiale de arhivă precum și alte surse aflate, păstrate în spațiul românesc, în special la arhivele Ministerului Afacerilor Externe, precum și la Arhivele Naționale ale României unde se păstrează parțial și documentele Societății de Cultură Macedo-Română, multe provenind din spațiul balcanic pe durata a peste 80 de ani. Mijloacele de informare nu au permis investigarea tuturor aspectelor, a întregii problematici istorice a acestor români în vremurile moderne și contemporane. Au fost lăsate de o parte astfel realitățile evoluției situației materiale, a vieții economice, a unor grupuri de oameni care au trecut la noi forme de existență, renunțând la păstoritul tradițional și în mare măsură la lucrarea pământului și îndreptându-se spre mediul urban, unde au îmbrățișat

profesii din cele mai diverse, devenind meșteșugari și negustori, medici și ingineri, cărturari și politicieni. Am lăsat deoparte de asemenea alcătuirea unui capitol ce sigur ar fi fost necesar privind evoluția literaturii în dialectele sud-dunărene, respectiv în cel aromân, tot mai bogată începând din secolul trecut și până în zilele noastre. Au fost urmărite doar tangențial relațiile dintre minoritățile aromâne și guvernării fiecăruia dintre statele din zonă și nu a fost alcătuit un capitol separat privind implicarea / neimplicarea guvernelor de la București în viața acelor români, subiect de altfel atât de des falsificat și folosit pentru manipulare de către guvernării statelor respective ce au invocat / invocă adesea o „propagandă românească” plină de scopuri ascunse și gânduri expansioniste, inexistente ca atare în opinia noastră. Întreaga acțiune a autorităților bucureștene și în general a societății românești din nordul Dunării a urmărit statornic, de la generația pașoptistă și până la sfârșitul mării conflagrații mondiale, un scop național cultural și umanitar izvorât dintr-o concepție simplă, valabilă și astăzi în opinia noastră. Sutele de mii de români ce trăiau în Peninsula Balcanică, mereu diminuați și amenințați cu dispariția au fost considerați ca parte componentă a românismului și ca atare s-a căutat în toate formele, multe insuficiente sau neadecvate, salvarea lor ca etnie, în special prin menținerea și extinderea unei rețele școlare prin biserici proprii, prin forme de asociere culturală prin răspândirea de publicații etc. Este de fapt ceea ce și-au propus după 1989 o serie de factori din România, preluând din acest punct de vedere o mai veche tradiție ce a avut fără îndoială și o serie de rezultate pozitive pe lângă reale scăderi ce nu ar trebui să se mai repete.

Sunt acestea o serie de argumente care ne-au îndemnat să strângem laolaltă o serie de capitole ce se doresc a fi o introducere într-o temă care fără îndoială că mai are încă numeroase aspecte de investigat înainte de apariția unei dorite sinteze atotcuprinzătoare. Capitolele redactate reprezintă rezultatul unor investigații făcute de-a lungul mai multor decenii ce s-au materializat și în o serie de studii și contribuții prezentate la reuniuni științifice, apărute în publicații din țară și din străinătate, cuprinse parțial și într-o teză de doctorat. În ultimii 9 ani elementele esențiale au fost prezentate seriilor succesive de studenți ai facultății de istorie în cadrul unui

curs de ansamblu privind istoria românilor din Peninsula Balcanică, precum și în alte forme de activitate cu studenții, ca și la congrese în țară și în Germania, S.U.A., Iugoslavia.

O serie din ideile și datele prezentate în această carte au apărut, sub o formă sau alta, în publicații (volume, reviste) editate în țară, la București sau Constanța, precum și în străinătate în S.U.A., Canada, Italia, altele aflându-se sub tipar.

Cele ce urmează sunt rezultat al unor cercetări și reflecții asupra destinului istoric al românismului balcanic în vremuri mai vechi sau mai noi ce-și au de altfel rădăcini adânc înfipte în cele dintâi. Ele au fost posibile și datorită multor oameni cărora le suntem profund recunoscători și cărora le și dedicăm această carte. Pomenim întâi pe profesorii care în țară și peste hotare m-au inițiat în tainele cercetării și mi-au trezit interesul rămas peste decenii pentru trecutul spațiului sud-est european, inclusiv cel al românilor. Numeroși colegi din facultate, din Institutul de Studii Sud-Est Europene, mulți eminente specialiști în domeniul lor propriu mi-au furnizat sugestii și informații prețioase, teme de reflecții, publicații inaccesibile altfel. De-a lungul timpului, numeroși aromâni mi-au furnizat știri, mi-au dat sugestii, m-au făcut să înțeleg mai bine trecutul prin prezent. *The last but not the least*, grațitudinea și recunoștința se îndreaptă spre fiica mea Alexandra și spre soția mea Trudy, pentru ajutorul lor permanent, în cele mai diverse forme, fără de care probabil că această lucrare nu ar fi ajuns să fie terminată.

INTRODUCERE

CONSIDERAȚII ISTORICE PRIVIND TRECUTUL ROMÂNILOR BALCANICI

Aproape în întreaga Europă, în ultimele secole ce au precedat anul 1000, în urma unor evoluții extrem de diverse, se încheiau procesele de formare a popoarelor care există și astăzi între Scandinavia și Marea Mediterană. Munții Ural și Oceanul Atlantic. Popoare mai vechi sau de origine mai recentă începeau a fi consemnate în surse istorice de tot felul. Între diversele etnii europene apăreau atunci menționați în mod distinct și românii, pentru care multă vreme sursele, în majoritate, au folosit termenul de vlah în diverse variante³. Se cuvine a menționa din acest punct de vedere două aspecte, fiecare avându-și propria semnificație. În majoritatea surselor evului mediu prezența românilor/vlahilor apare mai întâi, din punct de vedere cronologic, cu referire la spațiul sud-dunărean și apoi în legătură cu cel carpatic. În al doilea rând, pentru majoritatea autorilor/emitenților acelorași izvoare medievale exista clară ideea identității etnice a românilor/vlahilor ce trăiau fie în spațiul balcanic, fie în cel caarpato-dunărean. Astfel de exemplu această viziune asupra unei identități etnice a unor români împrăștiați pe o mare arie geografică în întregul spațiu sud-est european a fost specifică autorilor bizantini, occidentali, otomani etc. Destul de timpuriu, începând cu veacul al XI-lea, acestor români li s-a atribuit constant o origine latină, fiind considerați pe bună dreptate ca supraviețuitori și continuatori ai romanității orientale⁴.

În vremurile mai noi, începând cu secolul al XVIII-lea, într-un fel sau altul, studierea și prezentarea istoriei românilor din spațiul balcanic dintre Marea Adriatică și Marea Neagră a fost legată mai cu seamă de aspectele evoluției mai vechi a trecutului istoric a

românilor nord-dunăreni. Astfel în lucrările mai vechi sau mai noi ale adepților teoriei imigraționiste (rosleriene) românilor sud-dunăreni li s-a acordat și li se acordă un loc deosebit, considerându-se că într-un fel sau altul ei erau/sunt strămoșii românilor din spațiul de la nord de Dunăre și că peste Dunăre înspre sud s-ar fi desfășurat în totalitate sau în cea mai mare parte procesul de etnogeneza românească.

Un astfel de demers al adepților teoriei imigraționiste, negându-se autohtonía și continuitatea românismului nord-dunărean, a provocat în rândurile multor istorici români, mai vechi sau mai noi o reacție legitimă, bazată pe cunoașterea realităților trecutului. Cei mai mulți dintre ei, cu precădere în ultimele decenii, au ajuns însă, din dorința legitimă de contestare a provenienței balcanice a românilor din Carpați și de la Dunăre la, ignorarea unei realități istorice incontestabile a vremurilor trecute, respectiv desfășurarea procesului de etnogeneza românească pe o arie geografică foarte întinsă, până în Grecia și Albania, respectiv formarea poporului român atât la nord cât și la sud de Dunăre. A existat din acest punct de vedere o diferență între istorici și lingviști, dat fiind faptul că ultimii, în mod constant și consecvent, au susținut că limba româna, cu cele patru dialecte componente, s-a format atât la nord cât și la sud de Dunăre, de unde și concluzia că și vorbitorii acestei limbi au apărut în același timp de o parte și de alta a bătrânului fluviu, fiind autohtoni în spațiul în care descendenții lor trăiesc și astăzi în proporții numerice diferite.

O dată cu etnogeneza, petrecută în principal în Carpați și la Dunăre așa cum s-a demonstrat în mod categoric românismul a apărut în întreaga Peninsulă balcanică și s-a întins de la Dunăre până în Grecia Continentală, Marea Egee, Marea Adriatică și Istria. Acești români din dreapta Dunării întinzându-se adeseori la depărtări de sute de kilometri de marea masă a poporului român, au trecut secole de-a rândul prin istorie păstrându-și trăsăturile fundamentale, limba, ocupațiile, tradițiile, la care s-a adăugat apoi ideea originii și a unității etnice din care au izvorât odată cu zorile epocii moderne elementele conștiinței naționale și ideile luptei pentru drepturi naționale. Toți aceștia au fost rezultatul și în același timp continuatorii unui amplu proces de evoluție al romanității orientale, fiind în locurile lor de baștina „oamenii pământului”. Grupurile latinofone de dincolo de Dunăre reprezintă o continuare

fragmentară, diminuată continuu, a romanității orientale, odată unită în cea mai mare parte a întregului spațiu sud-est european.

În mileniul întâi î.Hr., în spațiul sud-est european, trăiau laolaltă, pe arii mai mici sau mai întinse, în principal elinii, ilirii și tracii, fiind discutate și astăzi frontierele ce-i despărțeau și care de altfel au fost într-o continuă modificare. Alături de ei trăiau și alte elemente etnice, nelipsind de altfel în vremurile contemporane discuțiile uneori pasionate în legătură cu specificul etnic al unor grupuri (menționăm doar cazul macedonenilor lui Filip II și Alexandru cel Mare, respectiv a identității/neidentității lor cu elinii, problemă nu lipsită complet de importanță dacă luăm în considerație că o parte aromânilor își revendică cu mândrie printre înaintași și pe celebrul Alexandru Macedon).

În cursul secolelor II și I î.H., în principal pe două direcții, dinspre Marea Adriatică spre Apus și dinspre Grecia peninsulară dinspre sud, a avut loc acțiunea cuceritoare a legiunilor romane în urma căreia treptat întregul spațiu sud-dunărean a fost încorporat statului roman. Între momentele de referință ale înfruntărilor dintre autohtoni și romani, menționăm lupta de la Pydna din 22 iunie 168 î.H., după care a fost creată în anul 146 provincia romană Macedonia ce a existat apoi alături de altele precum Ilyricum, Tracia, Dalmația, Moesia etc. Astfel în cursul secolelor II-I î.H., o dată cu integrarea în sistemul politic roman, la nord de așa numita linie Jirecek - Philippide – Skok, s-a desfășurat în forme specifice cu intensitate variabilă dar în mod continuu un amplu proces de romanizare, ce a modificat în cea mai mare parte structura etnică a lumii învecinate blocului elenic neatins de un astfel de fenomen. A urmat apoi extinderea hotarelor politice ale lumii romane și la nord de Dunăre ca urmare a succeselor obținute de Traian în dramatica sa înfruntare cu Decebal, în urma căreia a apărut, în anul 106 provincia romană Dacia, ce se adăuga celei învecinate Panonia, precum și celor sud-dunărene.

În întreg acest spațiu, de-a lungul unor perioade de timp adeseori îndelungate, administrația, armata, diverși alți factori au contribuit din plin la nașterea unei populații noi, ca urmare a simbiozei dintre vechii băștinași și noii veniți. În zonă au fost aduse importante efective militare (legiuni și trupe auxiliare) împrăștiate între populațiile locale traco-ilirice. Marile bogății ale regiunii, potențialul ei economic, poziția favorabilă la încrucișarea de

importante artere de comunicație, a determinat de asemenea și o colonizare intensă, în dublul scop al valorificării economice și al asigurării stabilității stăpânirii romane. Întreaga zonă a fost împânzită cu o rețea de orașe, fenomenul urbanizării avându-și locul său important în aceeași romanizare. Funcționarii componenți ai unei administrații eficiente și atotprezente au pătruns până în ultimele așezări rurale din zonele muntoase. Astfel în majoritate covârșitoare, traco-ilirii au devenit o nouă realitate etnică, cu excepția unei mici părți a unor grupuri ilirice ce și-au menținut în mare măsură trăsăturile lor etnice mai vechi, mai cu seamă în zonele muntoase din vestul Peninsulei și care au apărut apoi din ce în ce mai frecvent în izvoare, începând din secolul al XI-lea, sub denumirea de albanezi sau variante ale acestei denominații (cel mai adesea arnăuți). Zona romanității orientale a jucat un rol important în viața politică a lumii romane, mai ales în veacurile III-IV, când numeroși împărați precum și multe personalități din domeniile politic, militar, cultural, religios au provenit din această zonă, mărginită la nord de Dunăre, la apus de Marea Adriatică și la sud de lumea elinofonă. Tot în această parte, începând cu secolul I, încă din timpurile apostolice s-a răspândit și apoi s-a generalizat religia creștină ce-și începea astfel destinul ei european.

Domnia împăratului Aurelian (270-276) a avut semnificații aparte în evoluția romanității orientale. Datorită unui ansamblu de factori cauzali generați de realitățile interne și cele de dincolo de hotarele imperiului a avut loc atunci așa numita „retragere”, respectiv restrângerea teritorială a imperiului prin fixarea unei noi frontiere de-a lungul Dunării, dispărând astfel fosta provincie Dacia, creată ca urmare a cuceririi lui Traian. În contextul respectiv la sud de Dunăre a fost creată o nouă provincie, Dacia Aureliană, ulterior divizată în Dacia Ripensis și Dacia Mediterranea. Si noua Dacia, ca de altfel și vechea Dacie, erau populate atunci, ca și mai târziu, cu romanici, deosebirea fiind ca o zonă, cea sudică, făcea parte din imperiu, pe când cealaltă, cea nordică se afla dincolo de frontiera statală, de limes. Așa zisa retragere aureliană a însemnat în fond mutarea peste Dunăre a unei mase de oameni nu prea numeroase, alcătuită în principal din funcționari de tot felul, militari, alți locuitori a căror interese erau într-un fel sau altul strâns legate de soarta lumii romane, în interiorul căreia doreau să trăiască în continuare. Întreaga documentație istorică ca și logica

cercetărilor demonstrează continuitatea existenței în veacurile următoare a unei mase de dacoromani în întregul spațiu nord-danubian, în aria de viață de mai târziu a poporului român. Atunci ca și mai târziu, veacuri de-a rândul, spre deosebire de alte părți ale continentului, Dunărea practic nu a fost un hotar despărțitor între două blocuri umane aparținând practic aceleiași unități etnice, vorbind aceiași limbă și având în cea mai mare parte același mod de viață. A fost și aceasta o premiză a nașterii prin evoluția romanității a poporului roman de o parte și de alta a Dunării și a existenței sale istorice mai apoi, de-a lungul veacurilor, blocului românesc din stânga Dunării corespunzându-I masa de români din dreapta Dunării, întinsă de-a lungul Dunării din apropiere de Belgrad și Morava și până înspre Marea Neagră.

Unitatea etnico-lingvistică a romanității orientale în spațiul sud-est european era o realitate incontestabilă la sfârșitul antichității. Primul val de migratori ce s-au succedat câteva veacuri prin zona nu au putut, de altfel nici nu și-au propus să modifice o astfel de situație. Incontestabil că trăsătura distinctivă primordială a acelei mase de oameni, mărginită de Adriatică la apus, Marea Neagră la răsărit, Carpați și mai departe Nistru spre părțile nordice și nord-estice, era folosirea unei limbi latine de sorginte populară, amestecată cu un număr de elemente preluate din mai vechile idiomuri traco-ilirice, toate acestea stând la baza a ceea ce mai târziu s-a numit „străromână”, „protoromână”, „româna comună”.

Era o unitate lingvistică nu lipsită însă de varietate și diversitate în nivel regional, ceea ce a și permis mai apoi cristalizarea celor 4 dialecte componente ale limbii române¹.

În istoria romanității orientale veacul al VII-lea a adus o serie de modificări fundamentale ale ansamblului condițiilor de existență prin o serie de transformări vizibile în cele mai diferite domenii ale existenței umane. Atunci pe un spațiu larg dintre cele două mări. În urma prăbușirii graniței nordice, în Peninsula Balcanică s-au revărsat numeroase triburi ale slavilor ce și-au găsit acolo o nouă patrie, pe care luând-o în stăpânire nu au mai părăsit-o. Li s-au mai adăugat în același veac și un număr de bulgari turanici ce s-au stabilit pe versanții Haemusului. Impactul noilor veniți asupra romanității orientale a fost de proporții. O parte a autohtonilor, și nu puțini, au rămas în locurile de baștină, sub controlul noilor veniți ce s-au sedentarizat, așezându-se alături și între ei. Astfel a început un

nou proces etnico-lingvistic de simbioză și sinteză, slavizarea, în urma căruia în spațiul balcanic au apărut diversele popoare sud-slave existente și astăzi precum bulgari, sârbi, macedoneni (slavo-macedoneni), croați etc. existenți și azi în zonă. Puțini dintre romanici trăitori alături și între slavi în zonele de câmpie, de-a lungul frecventatelor căi de comunicație au reușit să-și mențină vreme mai scurtă sau mai îndelungată trăsăturile specifice, etnice și lingvistice, topindu-se până la urmă în masa superioară numerică a sclavilor sau grecilor. Mai mulți romanici s-au menținut acolo unde trăiau în grupuri compacte în zonele muntoase mai greu accesibile și mai puțin tentante pentru noii stăpâni mai cu seamă în prima perioadă a existenței lor în Balcani. Aceștia au supraviețuit de-a lungul evului mediu, constituind în mare parte masa a ceea ce a fost românismul balcanic.

A mai existat și o altă realitate istorică. Din calea năvălitorilor o serie de romanici au încercat să scape mutându-se în alte zone, de obicei muntoase, izolate, considerate mai sigure. Astfel unii au coborât între grecofoni spre sud, alții s-au îndreptat spre apus apropiindu-se de litoralul adriatic. Legat și de aceste realități istorice au fost și mai sunt de altfel o serie de discuții în legătură cu originile istro-românilor sau în legătură cu trecutul mai îndepărtat al aromânilor din Pind și Tessalia. Astfel legat de primul caz, al istroromânilor, o serie de învățați consideră că strămoșii acestora s-au rupt din trunchiul daco-roman și au migrat din zonele Banatului și ale Panoniei până în Istria și Dalmația, cândva înainte de anul 1000. În ceea ce privește cel de al doilea caz, al aromânilor se cuvine a fi menționată mai întâi mărturia unui aristocrat bizantin din secolul al XI-lea, Kekaumenos, dar și a altor surse care invocă stăruitor originea dunăreană a aromânilor și mutarea masivă a acestora cu ocazia invaziei slave spre sud, în Macedonia dar mai cu seamă în Pind și Tessalia. Astfel de surse reflectă fără îndoială transfer real de populații în veacurile de început ale lumii medievale, fără însă ca, în opinia noastră, să poată fi pusă sub semnul întrebării o continuitate, o autohtonie a românilor din acele zone din Antichitate și până în zilele modernității. De altfel modificarea zonală a configurației etnice în spațiul balcanic constituie un fel de permanență istorică a evoluției acestei zone. Astfel s-a modificat substanțial habitatul inițial al albanezilor de la începutul evului mediu, ei revărsându-se continuu din zona muntoasă înspre Adriatică și înspre Macedonia și

Kosovo, cuprinzând astfel o arie mult mai extinsă. În vremurile bizantine și nu numai a avut loc un recul și apoi o extensie a elementului grecesc în favoarea celui slav. După constituirea statului Nemanizilor, avându-și nucleul în părțile sudice, în vechea Serbie, elementul sârbesc a avut o continuă expansiune spre nord până la Dunăre și mai departe în ținuturile Croației, Voievodinei sau Banatului. A existat și un proces de retragere spre nord a croaților din zonele Bosniei de mai târziu. Mai ales în vremea turcocrăției, grecilor, românilor, slavilor de tot felul li s-au adăugat și alte populații precum turco-tătari, evrei, țigani etc. ce au imprimat o coloratură extrem de pestriță hărții etnodemografice a spațiului balcanic.

În ultimele veacuri ale mileniului întâi s-a încheiat procesul etnogenezei românești atât la nord cât și la sud de Dunăre. A apărut astfel limba româna având ca substrat moștenirea preromană (trac-ilirică cu adaosuri eline) peste care s-a suprapus apoi aportul latin. Dintr-o formă lingvistică comună, s-au separat ulterior mai multe forme lingvistice distincte, respectiv cele trei dialecte născute și vorbite dincolo de Dunăre, ce se alătură în mod organic graiului daco-roman vorbit la nord de Dunăre. S-a născut atunci o limbă a căror vorbitori se aflau atât pe teritoriul vechii Dacii cât și împrăștiati ca o pânză în comunități mai mari sau mai mici în întreaga lume sudică. Dacă am lua în considerație doar acest singur argument, dat fiind rolul fundamental al unei limbi în viața oricărui popor, putem afirma cu certitudine identitatea etnică a românilor din Carpați și de la Dunăre și a celor împrăștiati odinioară în întreaga Peninsulă Balcanică. De altfel nici nu au trebuit să vină timpurile moderne cu cercetări rigurose științifice pentru ca această idee să fie cunoscută și recunoscută. La fel ca și nord dunărenii care din generație în generație și-au avut conștiința de neam spunându-și fără întrerupere „români, rumâni”, cei din Balcani și-au spus „aromâni, rumâni, romeri, rămâni”, în conformitate și cu fenomenul fonetic rotacizant care l-a caracterizat uneori. Este de notat că încă de la începutul apariției lor în izvoarele scrise, în secolele XI-XII, la Kekaumenos, Cinnamus, Presbiterul din Diocleia, se arăta originea lor autohtonă, continuitatea lor din romanitatea orientală și distingerea lor netă din punct de vedere etnic de alte populații balcanice⁵. Au apărut diverse denumiri date de populațiile în mijlocul cărora a trăit elementul românesc sud-dunărean precum

vlahi, valahi, morlaci, cuțovlahi, țimțari etc. În vremurile mai vechi a existat o anume realitate în egală măsură documentară și politică. Pentru toți, particulari sau autorități, folosirea diferitelor denumiri precum cele enumerate mai sus, dar și altele, însemna implicit perceperea și recunoașterea uneia și aceleiași realități etnolingvistice. În general nu s-a pus în discuție caracterul românesc al acestei populații, după cum reiese în egală măsură din scrierile de tot felul ale bizantinilor, sud-slavilor sau otomanilor, inclusiv din actele emenate de cancelariile acestora. Aceiași realitate este întâlnită la umaniștii dalmatini sau italieni, la cronicarii sau umaniștii din nordul Dunării (Miron Costin, Stolnicul Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir) la reprezentanții Școlii Ardelene sau la savanții europeni ai Epocii Luminilor. Astfel de cărturari și învățați au văzut uneori în chip diferit nu neamul lor ci originea teritorială, răspândirea, ponderea lor numerică, aspecte ale modului de viață.

A existat și exista poate, într-o măsură mai pronunțată în vremurile mai noi, tendința de a-i numi pe românii sud-dunăreni de regulă, uneori în mod absolut, cu termenul de vlahi, ceea ce poate să sugereze, voit sau nu, o delimitare în raport cu ramura nordică a românismului, ceea ce în esență a fost și este fundamental greșit. Situația menționată se complică din rațiuni politice, o dată cu veacul naționalităților, continuând apoi și în prezent. Folosindu-se în mod curent denomiția de vlahi întâlnim încercarea de a lipsi aceasta de conținutul etnic, de altfel precis, ce îi este propriu. O serie de istorici și în general savanți străini, mai ales din spațiul sud-est european cărora în ultima vreme li s-au adăugat și militanți politici, și-au unit eforturile în a încerca, fără nici un temei documentar-istoric, de a demonstra că termenul de vlah desemnează orice altceva decât un etnicon. Astfel s-a încercat să se facă din el un simplu termen desemnând o stare socio-profesională, adică aceea a păstorilor nomazi din Peninsula Balcanică, indiferent de apartenența lor etnică⁶. Alături de absolutizarea unui anume tip de ocupație, alții au încercat să convingă că în vremurile mai vechi vlahii ar fi fost doar o categorie dintre locuitorii Peninsulei Balcanice amestecați etnic, având un statut juridic aparte definit ca atare, fie în documente bizantine sau sârbești, fie în cele turcești, croato-maghiare sau habsburgice. Inconsistența unor astfel de afirmații este demonstrată clar de realitățile trecutului, atestate într-un material istoric tot mai bogat, de rolul distinct al acestor români,

timp de veacuri, ca factor economic, politic și cultural și nu în ultimă instanță de sutele de mii de români existenți de-a lungul istoriei în sate și orașe din tot spațiul sud-est european și recunoscuți ca atare de celelalte etnii cu care conviețuiau.

Habitatul românilor sud-dunăreni în veacurile trecute a avut o întindere mult mai mare decât cel din timpuri mai apropiate, zonele mai noi de locuire fiind nu o dată altele decât cele mai vechi de existență. Modificarea zonală a habitatului românesc în Peninsula Balcanică a fost determinată de mai mulți factori. Diversele migrații precum și dominațiile medievale ale bizantinilor, sârbilor și bulgarilor au provocat o serie de strămutări, inclusiv prin colonizări forțate precum cele făcute de bizantini și chiar de otomani în ținuturile micro-asiatice ale Bitiniei unde ulterior au și dispărut. Procesul a căpătat noi dimensiuni o dată cu înstăpânirea otomanilor care au provocat importante modificări în geografia etno-demografică a spațiului balcanic. Perioada turcocratiei aflate în declin, cu fenomenele de pronunțată anarhie, a favorizat un proces început mai înainte (soarta fărșeroșilor și mai ales a moscopolenilor e ilustrativă). A contribuit la aceasta neîndoielnic și spiritul întreprinzător al acestor români dornici de realizare, precum și înrăutățirea condițiilor de viață și dorința de a-și găsi în alte părți un trai mai bun. Astfel începând din evul mediu, tot mai amplu în vremurile mai noi, diminuarea continuă, proporțional cu alte etnii, a numărului de români balcanici și a teritoriului locuit de ei, s-a datorat unei duble cauzalități. Pe de o parte s-a produs un proces continuu, tot mai accentuat de desetnizare, de denaționalizare soldate prin topirea lor în cadrul elementelor etnice majoritare cu care trăiau laolaltă. La aceasta și-au adus contribuția, printr-o politică devenită sistematică toate statele de tip național apărute în zonă o dată cu epoca modernă. Nu lipsită de importanță a fost și este și o altă realitate: abandonarea vremelnică sau definitivă a ținuturilor de baștină prin emigrarea în alte țări, ceea ce a avut drept rezultat crearea unei diaspore, în special aromânești, nu numai în Principate ci și în multe părți ale Europei precum și pe alte continente (astăzi până în Australia și în întregul spațiu al continentului american).

În evul mediu românii sud-dunăreni s-au împărțit într-o ramură nordică (în special în zona munților Balcani până la Dunăre unde aveau contact cu cei din nordul fluviului), o ramură apuseană în Serbia medievală, în ținuturile bosniece, în Croația, în Dalmația și

până în Istria și o ramură sudică, în special în Macedonia, în Tessalia, în zona Pindului. Mulți dintre componenții acestor ramuri, atestați în sursele medievale, au dispărut după aceea, topindu-se în etnia majoritară (cazul românilor din zona Balcanilor ce au furnizat pe inițiatorii și conducătorii statului Asăneștilor e elocvent din acest punct de vedere, fără a fi singurul). Astfel ei au trăit veacuri de-a rândul înglobați dar nu înghițiți în masa slavă. Semnificativ e faptul că descendenții romanității orientale s-au făcut remarcați în mod distinct de către bizantini, o dată cu restaurarea suveranității basileilor care I-au înregistrat astfel în mod gradat ca o realitate etnică diferită de cea slavă sau cea grecească și identică cu cea de la nordul Dunării⁷.

Timp de mai multe veacuri, cât au fost prezenți ca factor politic în spațiul balcanic, bizantinii au luat act și s-au preocupat de realitatea prezenței românilor balcanici. Ei au fost și cei care pentru prima dată au și consemnat primele forme de organizare politică distinctă în rândurile vlahilor. Cea mai veche cunoscută, pe la anul 980, l-a avut în frunte pe Niculiță, acolo unde mai apoi documente din cancelarii sau autori diferiți au înregistrat timp de veacuri „Marea Vlahie” („Marea Tară Românească”). Ulterior pe lângă sursele bizantine, cele occidentale, inclusiv cele provenite din cancelaria papală bine informată au consemnat o Vlahie în munții Haemus cu ocazia singurei acțiuni politice de mare amploare a românilor balcanici medievali, care a fost crearea unui stat cu rol deosebit în sud-estul Europei, stat condus succesiv de întemeietori de dinastie, frații români Petru Asan și Ioniță și intrat în istorie ca imperiu al românilor și bulgarilor. În secolul al XIII-lea după cruciada IV, Marea Vlahie tesalioță, a jucat un rol însemnat păstrându-și o situație distinctă care apare clar și în veacul următor în titulatura suveranilor bizantini sau sârbi, ca de exemplu la Ștefan Dușan Existau atunci o Anovlahie și o Microvlahie. În secolul al XIII-lea, în apropiere de Ragusa izvoarele consemnează o Blacie. În secolele XIV-XV, în Croația exista o țară românească denumită Strana Vlașca, Universitas Valahorum. Șeful acesteia era un cneaz vlah, ales de cei de același neam cu el iar întreaga organizare internă era vlahă. A existat de asemenea și un district, un scaun, „stol”, al românilor în aceeași zonă. Identitatea de structură politică distinctă a unor zone considerate drept țări românești era recunoscută clar și de către venețieni care în secolul XVI notau în terminologia lor

specifică știri despre Morllaca, deci o țară românească. În diverse documente din secolele XVI-XVII privind nord-vestul iugoslav sunt menționate „Mala Vlașca”, „Parva Valahia”, „Kleine Walachei”.

Stăpânirile succesive de la bizantini la otomani, chiar și la Habsburgi, au respectat în general, mai ales în părțile centrale ale peninsulei, formele locale de autoconducere, adunarea bătrânilor și celnicatul ereditar (instituție cnezială de fapt) precum și folosirea dreptului românesc⁸. Bucurându-se iarăși sub regimuri diferite de forme de autoconducere, românii balcanici au conservat secular instituții și tradiții care au fost adaptate și încadrate în structurile politico-administrative ale cuceritorilor. În secolele XVI-XVIII autonomiile vlahe erau un fenomen de largă răspândire, fiind atestate în mai toate regiunile geografice cu populație românească de dincolo de Dunăre⁹. Atât terminologia cât și realitățile social-economice și instituționale ale acestor români din perioada otomană prezintă puternice trăsături de continuitate în raport cu cele din epoca anterioară, reliefind vigoarea respectivei etnii. Astfel de realități au folosit atât autorităților otomane ca factor de natură militară dar și politică sau economică, precum și românilor ca factori de întârziere a procesului grecizării sau slavizării lor, asigurându-le nu rareori și un trai mai bun în raport cu alți locuitori ai imperiului.

În perioada turcocrăției a continuat modul de viață tradițional, multiseclar al vlahilor. Păstoritul, dimensiune stabilă și statomică a vieții românești balcanice a fost o pavăză împotriva înstrăinării etnice, un factor particularizator și conservator de tradiție. A fost multa vreme o ocupație primordială dar nu unică. Se adăugau practicarea agriculturii, diverse îndeletniciri meșteșugărești ce le-au adus faimă, transportul bunurilor de tot felul în calitatea lor de chirigii, chervanagii, precum și diverse îndeletniciri de natură militară. Astfel de realități au continuat aproape neschimbate și în prima parte a epocii moderne.

Incontestabil că în evul mediu românii balcanici au constituit o „națiune” asemenea altor multor comunități existente în Europa acelor vremi. Sub acest aspect perioada de peste două veacuri de la Soliman Magnificul până spre jumătatea veacului al XVIII-lea fost una de evoluții și acumulări de tot felul în cadrul unei lumi balcanice în continuă schimbare, din care a rezultat și în cazul acestor români o trecere de la „națiunea medievală” spre o națiune modernă cu o conștiință națională de sine proprie¹⁰.

CAPITOLUL I

HABITAT ȘI MOD DE VIAȚĂ ÎNTRE MEDIEVAL ȘI MODERN

O dată cu extinderea treptată a stăpânirii romane, în spațiul sud-est european, în rândurile populațiilor supuse de acolo (exceptându-i pe vechii greci) s-au introdus treptat o serie de înnoiri în cadrul amplului proces al romanizării. Tracii, precum și o bună parte a vecinilor lor apuseni, ilirii, au fost fundamentul pe care s-a creat o nouă realitate: romanitatea orientală, întinsă atât la nord, cât și la sud de Dunăre. Procesul romanizării a fost diferit în timp desfășurându-se pe măsura integrării în spațiul politic roman a diferitelor zone, precum Iliricum, Macedonia, Tracia, zonele dunărene și apoi cele ale Daciei de la nord de Dunăre. În decurs de mai multe veacuri romanitatea a devenit o realitate care prezenta un caracter unitar bazat în egală măsură pe modul de existență și limba vorbită. Din Tracia, zona Pindului și până în zona Carpaților s-au pus în acest mod fundamentele unei noi realități etnico-lingvistice, ce s-a aflat la baza românismului de mai târziu.

În perioada migrațiilor de la sfârșitul Antichității și începuturile Evului Mediu, mai cu seamă după prăbușirea limesului imperial de la Dunăre în anul 602, această romanitate s-a divizat în două părți distincte, cu destine istorice ulterioare din ce în ce mai diferite. Romanitatea nord-dunăreană (inclusiv o parte a celei sudice, aflate în imediata apropiere a Dunării, de la Morava până spre Marea Neagră) s-a transformat treptat în poporul român latinofon. Soarta istorică a întinsei romanități sud-dunărene a fost diferită. Migrația noilor veniți, în special a slavilor, a avut un dublu rezultat. O însemnată parte a populației, în special cea situată în zone agricole sau de-a lungul marilor artere de comunicare, a fost

supusă de către noii veniți, petrecându-se acolo un proces de asimilare, în fond de sinteză etnică, în urma căruia au apărut numeroasele popoare sud-slave, existente și astăzi în spațiul cuprins între Marea Neagră și Marea Adriatică. O altă parte a romanității din sudul Dunării a avut alt destin istoric. Locuitorii din zonele muntoase sau izolate, nu puține, ale peninsulei au suferit mai puțin impactul direct al noilor veniți. Acestor romanici li s-au alăturat într-un număr greu de precizat, alți romanici ce s-au refugiat din zonele de câmpie sau cele mai amenințate în alte locuri, unde credeau a găsi o relativă liniște și siguranță. În acest mod, așa cum atestă mărturiile istorice cele mai diferite, romanitatea nu a dispărut în spațiul sud-dunărean ci s-a menținut, în proporții diferite, ca o permanență, la fel ca și în spațiul de la nord de Dunăre.

Masa romanilor balcanici trăitori în vremurile medievale și moderne, cu descendenți până în zilele noastre, a continuat neîntrerupt romanitatea orientală. În ultimele secole ale mileniului I se vorbea o limbă greu de precizat, și ca atare controversată, această limbă comună s-a diferențiat apărând în acest fel dialectele istorice ale limbii române: daco-româna, aromâna, meglenoromâna și istroromâna. Aceste dialecte și-au avut apoi în timpurile medievale și moderne propria lor existență și evoluție, fără a și modifica trăsăturile caracteristice fundamentale, fără a deveni la rândul lor limbi distincte, chiar dacă cu timpul unele diferențieri au devenit tot mai pronunțate.

În spațiul balcanic prezența elementului românesc alături de alte etnii a fost atestată de diferite izvoare din zonă sau din afară, încă din jurul anului 1000, atunci când în genere se încheiaseră diversele etnogeneze.¹¹ Ulterior acești români balcanici nu au rămas în afara fenomenului de migrații interne specific acestui spațiu, cea ce a făcut ca tabloul etno-demografic al vremurilor mai noi să fie diferit de cel al vremurilor de odinioară. Se știe astfel că de-a lungul multor veacuri, mai cu seamă în vremea turcocrăției, a avut loc o deplasare și deci o extindere a elementului sârbesc dinspre sud spre Dunăre și Sava. O extensie a albanezilor s-a petrecut din apropierea Mării Adriatice înspre interiorul Peninsulei Balcanice. În spațiul balcanic s-au amestecat tot mai mult, mai ales în anumite zone, precum cea a Macedoniei istorice, diferitele populații, apărând adevărate mozaicuri etnice. Totodată, acest

amestec a favorizat, datorită și disproporției numerice, asimilarea unor populații ca proces continuu, respectiv schimbarea compoziției etnice. Românii balcanici nu au putut rămâne în afara unui asemenea proces, care pentru ei a avut efecte negative mult mai pronunțate, în raport cu alte etnii balcanice, întrucât proporțional numărul lor s-a restrâns continuu iar ariile de locuire au devenit și ele din ce în ce mai reduse, mai izolate, fără legături continue. S-ar putea da un singur exemplu. În inima peninsulei, în zona Munților Hemus trăia o însemnată comunitate românească. Acolo s-a aflat nucleul declanșator al mișcării antibizantine, în urma căreia s-a născut statul Asăneștilor ca realitate istorico-politică aparținând atât românilor cât și bulgarilor. În secolele următoare, acești români au dispărut practic, topindu-se în cadrul populației bulgare și lăsând doar urme în toponimie, hidronimie. O diminuare ca urmare a asimilării poate fi constatată și în părțile nord-vestice ale peninsulei, în lumea istro-românilor, a căror masă a fost continuu erodată de alți factori din zonă, precum italieni, croați, sârbi.

La începuturile vremurilor moderne, românii balcanici erau împărțiți în grupuri distincte. În părțile central-sudice, în special în Tessalia, Munții Pindului, Macedonia, Epir și Albania, trăiau aromânii (macedo-românii). Unele ramificații ale acestora se întindeau înspre nord în ținuturile vechii Serbiei, Bosniei, Muntenegrului și chiar ale Dalmației. Aceștia erau cei mai numeroși și cei mai prezenți în realitățile vremii. Într-o zonă învecinată spre răsărit, în Tracia, se afla grupul meglenoromânilor. În părțile nord-vestice ale peninsulei trăiau istroromânii. Aceste grupuri se deosebeau, între altele, și prin faptul că întrebuințau în viața cotidiană dialecte distincte, ceea ce le conferea însăși originalitatea. Li se adaugă, de-a lungul malului drept al Dunării, un al patrulea grup, cel al așa-numiților români timoceni locuiau în apropiere de Belgrad, de la râul Morava, până la răsărit de Vidin și chiar mai departe, spre Silistra și ținuturile pontice. A fost o caracteristică observată de contemporani încă din vremurile renaștentiste realitatea că Dunărea nu despărțea ci unea pe cei care aparțineau aceluiași neam. Acești români timoceni erau vorbitori ai dialectului daco-român. Majoritatea lor erau descendenți ai romanității orientale, fiind autohtoni în locurile lor de baștină și având acolo o existență

istorică neîntreruptă, din vremurile romane și până în secolul XX.

Existența românismului balcanic în spațiul sud-dunărean a avut o serie de trăsături proprii pe multiple planuri. Înglobați, dar nu înghițiți în masa slavă sau grecească din zonele respective, acești români nu au reușit să-și creeze o viață statală proprie, ceea ce în perspectiva istorică a avut însemnate consecințe negative. Asupra lor s-au perindat o serie de stăpâniri politice străine, precum cea bizantină, sârbească, otomană etc. pentru a ajunge apoi între granițele diferitelor state naționale moderne ce s-au creat în zonă.

O dată cu vremelnica reunificare politică a spațiului balcanic în limitele Imperiului Bizantin, acești români au fost înregistrați ca o realitate etnică distinctă. Societatea bizantină a luat act și s-a preocupat de realitatea prezenței românilor balcanici începând astfel o anumită tradiție, continuată mai apoi și în formele statale ce au înlocuit și au continuat în același timp în spațiul balcanic realitățile politice bizantine. Încă din secolul X au fost consemnate unele realități politice ale acestor români, respectiv anumite forme de organizare, adevărate „țări românești”. A apărut astfel o Vlahie în Tessalia, înregistrată mai apoi mai multe veacuri cu denumirea de Marea Vlahie. Sursele occidentale, inclusiv cele provenite din cancelaria papală, au consemnat o Vlahie în Munții Hemus, cu ocazia singurei acțiuni politice de mare amploare a românilor balcanici medievali. Izvoarele bizantine consemnează Anovlahia și Microvlahia. Încă din secolul al XIII-lea, în apropiere de Raguza, izvoarele consemnează o Blacie. În secolele XIV-XV, în ținuturile croate erau consemnate Strana Vlașca, Universitas Vlahorum. Erau consemnate scaune, deci districte („stol”) ale acestor români. Venețienii, în terminologia lor specifică, consemnau adeseori existența unei Morlacca, deci o țară românească. În documentele cancelariei vieneze din secolele XVI-VII sunt consemnate Mala Vlașca, Parva Valahia, Kleine Walachei.

În Evul Mediu, comunitățile românești și-au creat forme locale de autoconducere, bazate pe adunarea bătrânilor și celnicatul ereditar. Totodată în reglementarea raporturilor intercomunitare au elaborat și au folosit dreptul românesc (*jus valahicum*), consemnat ca atare în documentele slave sau cele otomane. În domeniul autoconducerii, românii balcanici, de-a lungul secolelor, au conservat instituții și tradiții care au fost adoptate și încadrate în

structurile administrative ale cuceritorilor. În secolele XVI-XVIII autonomiile vlahe erau fenomen de largă răspândire în Balcanii otomani, fiind atestate în mai toate regiunile geografice cu populație românească de dincolo de Dunăre. Mai mult chiar, atât terminologia, cât și realitățile instituționale sau social-economice din perioada turcocrăției prezintă puternice trăsături de continuitate în raport cu cele din epoca anterioară, reliefând astfel și vigoarea românismului balcanic. Mai vechile realități au fost folosite de autoritățile otomane, fie în plan politic, fie în plan militar, fie în plan economic. O astfel de realitate a fost favorabilă și românilor, fiind factor de întârziere a procesului de slavizare sau grecizare, asigurând și un trai mai bun.

În perioada turcocrăției a continuat modul de viață tradițional multisecular al românilor balcanici. În cele mai multe zone, mai ale în părțile central-sudice, comunitățile românești, cele ale aromânilor în special, și-au păstrat încă caracterul patriarhal, precumpănitor pastoral, nelipsind însă și o angrenare din ce în ce mai pronunțată în realitățile societății urbane în contextul mutațiilor ce începeau a se face simțite în lumea balcanică. Păstoritul a fost, până inclusiv în secolul trecut, o dimensiune stabilă și statornică a vieții românești, favorizată între altele de condițiile mediului geografic, muntos, în cea mai mare parte, precum și de lipsa unor frontiere statale închise care să împiedice deplasările în zonă. De-a lungul multor veacuri, izvoare de tot felul între care istorii precum cea a Anei Comnena în secolul al XII-lea, sau relatări de călătorie precum cele ale lui Pouqueville la începutul secolului al XIX-lea, relatează o aceeași realitate având o continuitate tradițională, multiseculară. Această îndeletnicire a și permis ca de-a lungul mai multor veacuri înțelesul etnic al termenului de vlah să fie dublat de un înțeles tehnic, acela de păstor. Vlahii erau crescători de mari turme, înglobând oi, capre, măgari, dar și cai sau cornute mari. Pășunile unde creșteau aceste turme erau fie ale lor, fie ale bisericii, fie ale statului. Sunt atestate și cazuri în care arendau pășuni de la orașele dalmatine. Pentru ele se plăteau taxe de pășunat (travnina) între care și cincizecimea ca obicei străvechi. Deplasarea vlahilor a făcut să li se atribuie uneori nomadismul ca o caracteristică existențială. În realitate definitiv pentru ei a fost un fenomen cu răspândire europeană, respectiv cel al transhumanței, al alternării în

funcție de anotimpuri între locurile de pășunat de la șes în timpul iernii, la locurile de pășunat de pe înălțimile munților în timpul verii. Această transumanță între munte și câmpie s-a desfășurat aproape neschimbat pe aceleași itinerarii secole de-a rândul, fără modificări esențiale până la impactul modernizărilor în zonele respective.

Cercetările moderne au reliefat chiar existența a două tipuri de transumanță, una „normală” câmpie – munte – câmpie, caracteristică de exemplu în Tessalia sau pe coasta dalmată, precum și una „inversă” munte – câmpie – munte, caracteristica celor din Pind sau din munții Croației și Serbiei. Foarte probabil că originile unei asemenea ocupații și a unui asemenea mod de viață se pierd în negura vremurilor, dar creșterea animalelor a primit un imbold deosebit în vremea mării migrații când o parte a populației romanice a fost împinsă sau s-a refugiat în spații în care condițiile naturale au determinat generalizarea unui asemenea tip de ocupație. Activitățile și practicile legate de păstorit în condițiile transumanței au avut anumite trăsături. Spre deosebire de nomazii de diferite neamuri, păstorii români (vlahi) își aveau așezările lor stabile, gospodării grupate în sate mai mici sau mai mari (unele căpătând chiar dimensiunile unor târguri), unde locuia în tot timpul anului o bună parte a familiilor lor. Nu au lipsit nici cazurile în care ei și-au întemeiat așezări duble, paralele, locuite fie doar iarna, fie doar vara, în funcție de apropierea de locurile de pășunat ale turmelor ale căror produse trebuiau prelucrate spre valorificare proprie sau pentru comerț. Caracterul stabil al acestor așezări românești este confirmat de surse ce atestă continuitatea multora dintre ele din Evul Mediu și până în zilele noastre, acolo unde acești români mai trăiesc încă. Astfel de centre fixe permiteau autorităților otomane să încaseze obligațiile lor față de stat. Transhumanța a însemnat și o anumită stabilitate în ceea ce privește itinerariile urmate an de an, primăvara și toamna, în deplasarea unor turme numărând cel mai adesea mii de capete.

Transhumanța, inclusiv existența gospodăriilor stabile grupate în sate presupunea existența unor îndeletniciri diferite de simpla creștere și îngrijire a animalelor. Agricultură în diverse forme a fost omniprezentă în viața majorității românilor balcanici, mai ales în acele zone unde păstoritul nu era o ocupație principală. Zone mai

importante în care agricultura era practică pe o scară largă au fost Valea Timocului și a Moravei, ținuturile din jurul orașului Nis, părțile centrale ale Croației etc. Încă din secolele XIII-XIV în actele sârbești e consemnată claca lor la arat și secerat, la cositul fânului și lucrarea viilor, precum și obligații în produse agricole. Tot în aceeași perioadă izvoarele consemnează însemnate cantități de grâu exportate din Marea Vlahie. Pe lângă gospodăriile existau loturi de pământ aparținând întregii comunități, dar valorificate individual, pe familii, în primul rând pentru propriile nevoi. În același timp obligațiile de produse agricole ce au fost impuse comunităților românești de-a lungul stăpânirilor politice diferite de către dinastii sârbi sau otomani, de exemplu, atesta această dimensiune a existenței. O mărturie a vechimii și continuității îndeletnicirilor agricole la românii balcanici o poate constitui și păstrarea unei bogate terminologii de origine latină, inclusiv a unor elemente ce au dispărut în spațiul nord-dunărean, unde agricultura a fost principala ocupație.

O parte din românii balcanici au îmbrățișat meseria armelor. Rolul lor ca factor militar poate fi urmărit de-a lungul veacurilor de la bizantini și turci până la imperiali și grecii moderni. Astfel au intrat în componentele unor realități militare extrem de diversificate, devenind voinuci, pronoari, amartoli, uskoci etc.

Meșteșugurile casnice au avut drept bază atât cele două ocupații tradiționale, păstorit și lucrarea pământului, cât și obiceiul de a-și satisface nevoile curente ale existenței. Astfel prelucrarea produselor animaliere a dus la perfecționarea continuă a țesutului. Din lâna oilor sau părul de capră confecționau diverse articole pentru îmbrăcăminte, apoi cergi și abale. Produselor din lâna și pielea oilor sau a caprelor li s-au adăugat mai apoi cele din in, bumbac și chiar mătase. Tehnicii prelucrării lemnului i-a fost adăugată de timpuriu confecționarea de obiecte de tot felul din metale, românii specializându-se între altele în argintărie dar și în prelucrarea aramei. Erau vestite și căutate produse ale economiei lor, precum săbii, iatagane, junghere, apoi paftale, obiecte de podoabă sau bisericești. Încă din secolul al XII-lea produsele făurite de românii balcanici au devenit cunoscute și căutate departe de locurile lor de baștină, mai întâi la Constantinopol sau Veneția și apoi din Egipt până în Franța sau Rusia. La începuturile epocii

moderne, în satele lor s-a răspândit cultura gogoșilor de mătase și prelucrarea acesteia. Diversificarea îndeletnicirilor meșteșugărești, ca și antrenarea tot mai pronunțată în activitățile comerciale au dus la implicarea lor în viața orașelor și târgurilor existente, precum Bitolia, Ianina, Arta, Castoria, Ohrida, precum și la transformarea unor sate proprii în târguri și orașe, precum Moscopole, Călăreți, Siracu, Gramostea, Clisura, Crusova, Metova etc.

Între aceste centre urbane, în cursul veacului al XVIII-lea, cel mai important și, implicit, cel mai cunoscut a fost Moscopole. Orașul era așezat pe cinci coline și un platou aflat la circa 1150 m înălțime. Era înconjurat de numeroase alte așezări românești, între care Gramoste, Grabova, Corcea etc. Locuitorii orașului au provenit din diverse așezări românești atestate ca atare în denumirea cartierelor în care locuiau. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea unele izvoare menționează existența acolo a 50–60.000 de locuitori, care locuiau în cca. 10.000 case, cărora li se adăugau cca. 70 de biserici. Diplomatul francez Pouqueville nota: „Păștori neadormiți, lucrători cumpătați, acești valahi ce se socoteau urmași ai romanilor au ridicat Moscopole și dintr-o simplă așezare păstorească aceasta ajunsese metropola comercială a Epirului”.¹² În secolul al XVIII-lea în lumea otomană a Balcanilor era al treilea centru urban, după Constantinopole și Salonic. Via activitate a moscopolenilor e atestată în documentele venețiene. În orașul de la Marea Adriatică moscopolenii aduceau mari cantități de lână, abale (stofe groase), velnițe (cămăși marinărești), diverse obiecte din piele, ceară, untdelemn. Ei cumpărau mătase, postavuri, brocart, catifea, obiecte de sticlă (oglinzi, pahare, carafe, geamuri), faianță, olărie, arme, plumb, cositor, hârtie de scris, cărți etc. În arhivele venețiene se păstrează contracte comerciale, corespondență de afaceri, dosarele unor procese ale aceluiași moscopoleni.

Călătorii au remarcat în secolul al XVIII-lea înfățișarea sa asemănătoare cu cea a orașelor occidentale, ceea ce-l deosebea de restul orașelor din spațiul otoman. În secolul al XVIII-lea existau la Moscopole 14 corporații principale cărora li se adăugau și altele mai mici. Unele dintre aceste bresle erau cele ale aurarilor, argintarilor, armurierilor, croitorilor, băcanilor, cizmarilor, zugravilor, prelucrătorilor de lemn etc. Existau manufacturi de postav și de covoare, a căror producție era exportată și în spațiul

mediteranean. Ceva mai târziu, același diplomat francez Pouqueville nota: „mâna de lucru fiind foarte ieftină la ei, începură să țesă stofă... Odată acest pas făcut în domeniul meșteșugurilor, ei se folosiră de pavilionul Franței pentru a exporta în străinătate țesăturile lor. Curând după aceea ei voriră să urmeze baloturile lor de mărfuri pentru a supraveghea vânzarea și pentru a primi în schimb bani și obiecte potrivite nevoilor lor.”¹³. Diversele știri permit cunoașterea modului de organizare și de conducere al breslelor. Fiecare corporație era condusă de un consiliu al celor mai bătrâni dintre meșteri, având în frunte un staroste, denumit protomaistor. Cei 14 protomaistori ai principalelor corporații alcătuiau așa-numitul tribunal de pace care era investit cu conducerea orașului, inclusiv cu o serie de atribuții judecătorești. Breslele reglementau între ele aprovizionarea și fixau prețurile de desfacere a produselor moscopolene sau provenind din alte zone. Breslele fixau salariile, desfășurarea uceniciei etc. Ca și în alte părți, corporațiile moscopolene s-au implicat în acțiuni sociale și culturale, contribuind de exemplu la ridicarea clădirii celebrei Academii ca și tipografiei de pe lângă aceasta, precum și asigurarea unor burse pentru tinerii studioși și a lefurilor pentru dascălii lor. Exista un orfelinat, un fond special, precum și un magazin cu alimente pentru săraci. Pentru construcția Academiei breslele au dat în 1746 suma de 312.000 asprii¹⁴.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea orașul Moscopole a încetat să mai existe. Cu ocazia războaielor din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, moscopolenii au fost învinuiți de simpatie și colaborare cu Rusia și Veneția. Profitându-se și de neînțelegerile interne, a început acțiunea populațiilor turce și albaneze din jur împotriva caravelor și apoi împotriva orașului. O primă devastare a fost în iunie 1769, ceea ce a dus și la începutul exodului populației. În 1788 orașul a fost distrus în întregime, urmând marele exod al moscopolenilor în cele mai diverse părți. Mulți dintre ei s-au stabilit în Imperiul Habsburgic, inclusiv în Transilvania. alții au ajuns în țările române extracarpătice, dar și în Serbia, Egipt, Rusia și chiar în Statele Unite. Astfel au încetat acolo orice fel de activități, strămutându-se și începutul de renaștere culturală și națională ce a continuat în spațiul habsburgic, cu precădere la Viena și Budapesta.

O altă ocupație, atestată pentru prima dată în jurul anului 1000 și cu continuă amplificare în vremurile mai noi, a constituit-o implicarea vlahilor în activități comerciale de tot felul și în primul rând în vehicularea bunurilor materiale în spațiul balcanic. Au dat dovadă de o mobilitate deosebită, ceea ce i-a deosebit de alți locuitori ai spațiului est-european. Drumurile acestui spațiu au fost folosite pentru transportarea bunurilor de tot felul, ca și pentru asigurarea comunicațiilor. Pe lângă propriile lor bunuri, obținute din activități pastorale, brânzeturi, lână, respectiv țesături, piei, mai vehiculau încărcături de sare sau produse din metal. De regulă, grupuri de 10-50 de vlahi, alcătuint o „turmă”, se deplasau pe mari distanțe. De-a lungul principalelor drumuri ei au fost și întemeietori de hanuri vestite și căutate, îndeosebi de călători, până la începutul secolului XX. Tot în cursul secolului XVIII au început să creeze o serie de case de comerț, atât în spațiul balcanic, cât și în afara acestuia. Astfel, casa de comerț Kiriak Barbaoglu desfășura activități la Zemun, Triest, Brașov. Casa de comerț Zenovie Popa avea activități la Viena și Triest, iar casa Hagi Pop la Brașov și Sibiu. În vremea blocadei continentale au făcut importante averi, remarcându-se atunci în mod deosebit familia Sina, devenită apoi una dintre cele mai importante familii de bancheri de la Viena. Multă vreme au făcut comerț mai cu seamă cu Veneția, pentru ca apoi să ajungă în întreaga Italie, în Spania, dar și la Viena, Constaninopol, Moscova.¹⁵

În secolele XVII-XVIII structura societății românești sud-dunărene era complexă și în plin proces de modificare. Se mențineau mai vechi realități precum împărțirea oamenilor din lumea satelor între cei liberi și cei dependenți față de stăpâni laici și bisericești, ca și față de stat. În comunitățile rurale românești, aservite sau nu, s-au menținut vechi realități. Spre deosebire de slavi, în lumea românească predomina *katunul* ca formă instituțională existentă în cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice. În părțile apusene, în Croația, Dalmația, chiar Bosnia și Herțegovina exista și *selo* (sat). În general, un katun cuprindea cam 50 de familii, grupate pe falcari. În fruntea katunelor se afla un sfat al bătrânilor, precum și câte un conducător: celnic, primiciur, catunar, mai rar jude sau cnez. Katunul se bucura de o relativă autonomie și se conducea după normele „legii vlahe” a cărei

continuitate e clar atestată în izvoare încă din vremurile anterioare cuceririi otomane. Otomanii au garantat românilor posibilitatea unei autoadministrări, ca și un regim fiscal privilegiat, specific.¹⁶

Sub turcocrație, din rândurile vlahilor au apărut și unele categorii speciale de militari, precum martolozii sau dervengii. Pentru protejarea locuitorilor împotriva bandelor de klephtes (tâlhari, nu o dată haiduci), au fost create trupele de armatoli, care în zonele Tessaliei, Epirului și Macedoniei au avut un rol important în lupta de eliberare de la începutul secolului al XIX-lea. Încă din perioada anterioară s-au remarcat unele familii având ereditar căpitanatul în unitățile de armatoli. Alături de greci, în timpul războiului de eliberare, s-au remarcat armatoli precum Meitani, Moscu, Valaori, Bucuvala, Andruțu, Caciandoni. Alți armatoli s-au remarcat și anterior, de exemplu în timpul luptelor cu Ali, pașa de Ianina.¹⁷

Paralel cu implicarea în activitățile meșteșugărești, comerciale, bancare, din rândurile lor s-a ridicat o pătură bogată, un adevărat patriciat care a avut un rol însemnat în geneza și răspândirea primelor forma ale relațiilor burgheze în spațiul balcanic.¹⁸

Însemnătatea economică a românilor balcanici a fost deosebită. Istoricul Constantin C. Giurescu remarca pe bună dreptate: „excelenți negustori, industriași și mijlocitori, ei au făcut legătura între Orient și Occident, și au contribuit oriunde s-au așezat la ridicarea vieții economice. Se poate spune că pretutindeni ei au fost creatori de burghezie... Prin spiritul lor întreprinzător, prin cultura lor, prin economia și sobrietatea lor caracteristică, prin viața lor morală de familie, aromânii au reprezentat o adevărată elită a Peninsulei Balcanice. Nenorocirea a fost că n-au avut și un cadru politic propriu în care să se dezvolte în sens național. De aceea, ei au pus foarte adesea aceste remarcabile însușiri în slujba altora, au îmbogățit pe alții – sârbi, austrieci, unguri, greci – și mulți dintre ei s-au pierdut în masa etnică a altora.”¹⁹

CAPITOLUL II

PRIMA RENAȘTERE NAȚIONALĂ

(a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea)

Complexele procese și evenimente din lumea otomană a secolelor XVII-XVIII au avut repercusiuni directe și asupra masei de români împrăștiați în spațiul balcanic. Totodată începutul declinului teritorial al statului sultanului și extinderea spre nord a autorității împăraților de la Viena au făcut ca un număr crescând de români să fie integrați în Imperiul Habsburgic, modificându-se astfel substanțial multe din vechile lor condiții de existență. Totodată, în mod continuu, dar în special în ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, un număr sporit de români balcanici au emigrat din Imperiul Otoman, mai cu seamă în Imperiul Habsburgic, întemeind o serie de comunități proprii în o serie de orașe din zonele austriece, maghiare, sârbești și transilvănene. Dacă păstoritul transhumant și ocupațiile adiacente au rămas în continuare îndeletnicirea de bază a majorității populației, fenomenul urbanizării treptate, antrenarea tot mai amplă în comerțul balcanic sau internațional a contribuit la cristalizarea unor noi păături sociale și a avut consecințe directe pe planul conștiinței, a spiritualității lor.

Ridicarea dintre români a unei păături orășenești formate din meșteșugari de tot felul, negustori, bancheri etc., deci elemente ale unei burghezii proprii în curs de formare, a fost însoțită de derularea unui proces de conștientizare a propriei identități, de trecere de la „națiunea medievală” spre o națiune modernă. În cursul veacului al XVIII-lea în întregul spațiu sud-est european, la greci, sârbi, bulgari etc. au avut loc în forme specifice și în ritmuri diferite, în funcție de factorii interni dar și de influența epocii luminilor, procesul de formare a conștiințelor naționale și drept

urmare începuturi ale unei acțiuni de emancipare națională desfășurată cu amploare crescândă în cursul veacului următor.

Reprezentanții etniei românești din Peninsula Balcanică, cei ce aparțineau unui popor activ, energetic, cu stare materială din ce în ce mai bună, nu puteau rămâne în afara unui astfel de proces.

Problema nașterii unei conștiințe naționale, respectiv a unei națiuni distincte la românii din Peninsula Balcanică, în special la cei din părțile sudice ale acesteia, este complexă și controversată.

În veacul al XVIII-lea elenismul de sorginte bizantină era în spațiul balcanic o prezență covârșitoare. Limba greacă era practic liantul și forma principală de comunicare între comunități, mai ales în rândurile negustorilor, intelectualilor de tot felul și nu în cele din urmă, ale clerului ortodox superior sau de rând. Erau cultivate în centrele de cultură sau sub alte forme tradițiile Greciei arhaice sau ale lumii bizantine. Astfel mulți aromâni s-au alăturat elementelor grecești, s-au contopit intelectual cu acestea, au devenit coautori și militanți ai ideii naționale grecești, devenită mai târziu „Marea idee”. O serie de aromâni, înainte și după 1800, au făcut din cauza grecească propria lor cauză. Astfel aromânul Rigas din Velesin a alcătuit o serie de lucrări ce au devenit documente fundamentale ale mișcării naționale grecești și mai apoi ale primului stat independent din spațiul sud-est european. Mulți aromâni, în frunte cu celnicii lor, organizați în cetele de armatoli, au luptat cu arma în mână pentru cauza națională grecească, având o contribuție esențială în obținerea victoriilor ce au dus la înlăturarea dominației otomane în sudul Peninsulei Balcanice. Au fost considerați și recunoscuți ca eroi naționali ai statului grec în viața căruia ei și urmașii lor s-au integrat ca o parte componentă, afirmându-și între altele, implicit sau explicit, apartenența la națiunea greacă și la ideologia acesteia. A fost aceasta una dintre direcțiile de evoluție pe plan spiritual și național a unei părți a aromânilor, realitate care a continuat să se manifeste și mai târziu, până în secolul XX (au fost cei care ulterior au început să fie denumiți „grecomani”, în opoziție cu alții care se considerau a fi diferiți etnic, național, de greci). Într-un fel, în planul conștiinței lor naționale aceștia au îmbrățișat ideile „Bizanțului”.²⁰

Astfel de manifestări au fost caracteristice grupului de intelectuali aromâni care trăind și activând la Moscopole s-au antrenat într-o acțiune cu două componente complementare, respectiv afirmarea existenței unei limbi, deci a unei etnii, aromâne, și antrenarea pe calea elenizării a „transformării Balcanilor într-o peninsulă greacă, parte componentă a Marii idei.” (S. Brezeanu). În acțiunea de început a formulării unor elemente ale conștiinței naționale, un rol esențial l-a avut „școala moscopoleană” care și-a concentrat atenția asupra limbii, în spiritul luminismului predominant atunci în spațiul european. Există unele indicații greu verificabile de folosire și mai înainte, chiar în secolul al XV-lea, în manuscrise sau în inscripții, a dialectului aromân, larg răspândit de altfel în viața de familie, în bisericile satelor și cătunelor. Abia în secolul al XVIII-lea însă limba aromânilor pătrunde în lumea tiparului și anume în cel mai important centru cultural existent atunci în inima Peninsulei Balcanice. Înflorirea economică a Moscopolei, bogățiile acumulate acolo, legăturile de tot felul cu mari centre ale Europei, precum Veneția, Viena etc. și nu în ultimul rând dorința de instruire a locuitorilor ei au făcut ca orașul din munții Albaniei să fie timp de câteva decenii centrul unei intense activități culturale, în care românii, în calitate de elevi, dascăli și mecenaji, au avut un rol esențial.

În anul 1730 și-a început activitatea acolo singura tipografie existentă atunci la sud de Dunăre. În 1744 a avut loc o reorganizare a sistemului de învățământ din același oraș, existent de mai multe decenii, înființându-se noua „academie”, pentru lăcașul căreia comunitatea orășenească, prin diversele bresle, a contribuit cu 312.000 aspri. La Moscopole s-au strâns o serie de intelectuali români, laici sau clerici, dintre care mulți și-au făcut studiile în Italia unde dobândiseră chiar și doctoratul în filozofie și teologie, medicină etc. Între aceștia s-a ilustrat Teodor Atanasie Cavaloti, fost o vreme chiar rector al academiei. Preocupările sale s-au orientat cu precădere spre teologie, logică, discipline filozofice, alcătuind o serie de scrieri care au circulat, cele mai multe, doar în formă de manuscris. În 1760 la tipografia din Moscopole, Cavaloti a publicat „Eisagoghe gramatiches” („Introducere în gramatică”). Această gramatică își propunea, „dorind a fi folositor conaționaliilor săi”, după cum mărturisea în prefață, să răspândească limba

grecească pentru ca în felul acesta să se poată avea acces la cultura greacă. Fără îndoială că T. Cavalioți lua în considerare dublul regim al limbii grecești, de purtătoare a culturii în sud-estul european și mijloc de înțelegere pentru aromâni între alogenii cu care făceau diverse afaceri și își desfășurau activitatea în afara cadrului lor natal, familial. Pentru Cavalioți într-un anume fel limba greacă trebuia să devină o a doua limbă, care să dubleze la români idiomul necunoscut în care creșteau mai ales în zonele muntoase. Nu trebuie uitat că atunci limba greacă era considerată încă în spațiul balcanic limba învățăturilor înalte, a elitelor, așa cum fusese limba latină multă vreme în occidentul Europei.

În 1770, la Veneția, T. Cavalioți tipărea cea mai însemnată lucrare a sa „Protopeiria” (traducerea completă a titlului grecesc este „Prima învățătură, alcătuită de prea-învățatul și preacucernicul dascăl, predicator și protopop Domnul Teodor Atanasie Cavalioți din Moscopole și acum în întâia dată tipărită, cu cheltuiala prea-cinstului și prea-folositorului Domn Gheorghe Tricupa, supranumit și Cosminski originar din Moscopole, Veneția 1770, la Tipografia Antonie Bortoli.”) Era o carte de citire în limba greacă, cuprinzând și o serie de texte biblice în aceeași limbă. În această lucrare însă Cavalioți introduce o inovație, cultivată apoi și de alți învățați aromâni, respectiv interesul pentru lexicografie, dicționare, implicit așadar, interesul literar și apoi științific pentru limba aromânilor, pentru graiul folosit în familie și în viața cotidiană. Gramatica cuprinde un vocabular de 1170 de cuvinte grecești cu corespondentul lor în dialectul aromân, precum și în albaneză. Era aceasta cea dintâi mărturie tipografică cunoscută și păstrată de limba aromânilor din spațiul sud-balcanic (existau unele indicii privind tipărirea în dialect anterior, în tipografia de la Moscopole, a unor cărți cu conținut religios ce nu s-au păstrat nu numai datorită distrugerii Moscopolei ci și „vânării” și distrugerii lor de către Patriarhie).

Protopeiria lui Cavalioți a fost retipărită de învățatul Johann Thunmann la Leipzig în 1774, ca o anexă în primul studiu istorico-filologic privind pe românii sud-dunăreni, intrând astfel în atenția cercurilor savante europene. Același învățat german adaugă o serie de știri privind așezarea, numărul și limba aromânilor, acestea fiind într-un fel noutăți absolute pentru intelectualii de atunci. Tot

savantul german a lansat atunci o serie de idei care au fost apoi parțial dezbătute și de învățații români de pretutindeni. El afirma că românii erau descendenții romanității orientale, atât la sud, cât și la nord de Dunăre: „Vlahii de dincolo de Dunăre sunt frați ai celor din Macedonia, coborâtori din traci”. Thunmann a afirmat de asemenea unitatea limbii române în spațiul sud-est european, alcătuind și primul studiu despre români și limba lor, înainte de declanșarea propriu-zisă a controversei „imigraționiste”.

Un alt învățat moscopolean, Danil, tipărea la Veneția, în 1794 și apoi o nouă ediție la Constantinopol în 1802, *Eisagogike didascalia*” (Învățătura introducătoare”). Și această lucrare a fost difuzată în Occident prin intermediul călătorului englez W.M. Leake, ce a reprodus-o în cartea sa de călătorie „*Research in Greece*”, apărută la Londra în 1814, cu un adaos în limba engleză. Lucrarea lui Danil cuprindea „lexicon tetragloson”, un vocabular bogat în patru limbi: greacă, română, bulgară și albaneză. Această lucrare era și un fel de ghid de conversație, cuprinzând numeroase fraze în românește. În opinia lui Danil, lucrarea trebuia să servească la învățarea limbii grecești: „Albanezi, români (vlahi), bulgari, cei de altă limbă, bucurați-vă și pregătiți-vă toți să deveniți greci (romei); lăsând limba barbară... Popoare, înainte de altă limbă, însușiți-vă limba și vorbirea romeilor... Deșteptați-vă din adâncul somn al neștiinței, învățați limba romaică, mama înțelepciunii”. Opera lui Danil moscopoleanul a avut însă un rezultat opus intențiilor sale, căci a arătat celor de un neam cu ei posibilitatea scrierii și folosirii graiului matern propriu.

În spațiul balcanic, la sfârșitul veacului al XVIII-lea, ca și la începutul celui următor, s-au alcătuit și alte scrieri păstrate doar în manuscris, precum un *L'turghier*, o culegere de texte diferite cu conținut bisericesc („Cod x Dimonie”), o cazanie, catehism, triod, fragmente din *iniei* etc. Distrugerile succesive din anii 1769 și 1788 ale Moscopolei și ale altor așezări românești au avut importante consecințe asupra culturii și ideologiei românilor. Majoritatea cărturarilor de acolo, ca și mulți dintre orășenii bogați au migrat în Imperiul Habsburgic, în special la Viena și Budapesta. Alții s-au stabilit în ținuturile românești, de o parte și de alta a Carpaților. A început în acest fel o nouă fază în evoluția spiritualității românești sud-dunărene. Conștiința propriei identități

se născuse fără îndoială în mediul propriu de existență în sud, chiar dacă nu sunt excluse și influențe din afară, de exemplu din mediul cultural italian. Conștiința propriei identități în Moscopolea veacului al XVIII-lea fusese legată de ideea strânsei legături cu lumea grecească, chiar de contopire finală cu aceasta. În Imperiul Habsburgic, în alte condiții istorice, s-a produs o însemnată modificare. Plastic vorbind, s-a renunțat la Bizanț pentru Roma. Ideea medievală a originii romane a stat la baza formulării axiomatice a unei identități românești unitare în întregul spațiu sud-est european, de o parte și de alta a Dunării. Totodată, acum cultura a fost pusă în slujba afirmării unui ideal național din ce în ce mai bine precizat. Învățații români provenind din spațiul balcanic și trăind în Imperiul Habsburgic sau în alte părți ale Europei, și-au desfășurat o vreme activitatea separat de frații lor nord-dunăreni. Ulterior, mai ales în contextul cultural de la Viena sau Budapesta, dar și din Transilvania, s-a produs o contopire, o identificare cu ideile și acțiunea națională a exponenților Școlii Ardelene.

În anul 1797, la Viena în tipografia aromânului Puliu, era tipărită lucrarea „Noua pedagogie” sau „Abecedar ușor spre a învăța pe copiii tineri carte aromânească”. Autorul era Constantin Ucuta, despre care se cunoaște doar că atunci era protopop, fiind stabilit în Prusia, la Posen. Deosebit de importantă era prefața, o adevărată pledoarie pentru limba românească și implicit pentru naționalitatea română: „Acceptă lumina aceasta puțină spre folosul copiilor noștri, căci cred că de mult îți era dor să vezi acest început pentru neamul nostru, ca ușor să priceapă copiii noștri a ceea ce cu pierdere de multă vreme și cu greutate o pricep în altă limbă... Creștinul să se închine Domnului lui în limba aceea în care se născu mama lui... Îl rugăm pe Domnul să ne dea lumină ca să vorbim a noastră limbă”. În lucrare este făcută în primul rând o prezentare a alfabetului. Ea era un manual care încerca pentru prima dată stabilirea unor reguli de vorbire în dialectul aromân. Tot Ucuta este cel care introduce termenul de „româno-vlahi” în locul celui de vlahi folosit în general până atunci.

După Ucuta, al doilea exponent de seamă al mișcării cultural-naționale în spațiul central-european a fost Gheorghe Constantin Roja (1786-1846), multă vreme doctor la spitalul universității din Budapesta. Născut la Bitolia, acesta învățase la Timișoara și la

Buda și se împrieteniise cu Petru Maior. În capitala ungară Gh. Roja a publicat, în anii 1808-1809, două lucrări: „Cercetări despre românii denumiți vlahi care locuiesc dincolo de Dunăre” (în limbile greacă și germană, o traducere românească apărând la Craiova abia în 1867) și „Măestria ghiovasii (citirii) românești cu litere latinești, care sunt literele romanilor cele vechi. Spre polirea a toată ghinta românească cei din coace și cei din colo de Dunăre”.

În lucrările sale istorico-lingvistice Constantin Roja afirma nu numai originalitatea ci și vechimea limbii, respectiv a elementului românesc din Peninsula Balcanică. Influențat în mod sigur de I.Thunbann, poate și de scrieri ale corifeilor Scolii Ardelene, el a fost primul dintre românii sud-dunăreni ce a abordat problemele originilor, ale etnogenezei. Considera că strămoșii românilor din Balcani erau tracii ce locuiau în Macedonia cucerită de români. Afirma că apoi au fost cucerți și romanizați și dacii de la nordul Dunării. Așadar, a luat naștere mai apoi un singur popor, respectiv o singură limbă, întinzându-se atât la sud, cât și la nord de Dunare. Gh.C.Roja afirma cu deosebită forță necesitatea de a se folosi pentru desemnarea celor de un neam cu el cuvântul "romanus". El îndemna ca să fie folosită scrierea latină în locul celei cu caractere grecești sau chirilice: "Cum că noi putem și lipsește să scriem tocmai cu litere latinești, arată cele următoare: atât din limba noastră precum și din marturisirea istoricilor pre care în investigațiile mele cele din anul 1808 i-am adus, eluminat cum că noi suntem din sângele românilor celor de demult, așadara mai aproape litere pentru traiul nostru, altele nu pot fi decât cele latinești". Alcătuind o lucrare destinată nemijlocit celor ce doreau să învețe limba română, Gh.C.Roja a propus crearea, absolut necesară în viziunea lui, a unei limbi literare unitare, în locul celor două dialecte "adecă în cea din coace de Dunare și cea din colo de Dunare". El propunea ca să fie înlăturate diferitele împrumuturi luate din limba greacă, limbile slave etc., acestea fiind înlocuite cu cuvinte de origine latină din diferitele dialecte românești. Încercarea lui Roja de creare a unei limbi literare comune românilor din nordul și din sudul Dunării a fost imbrățișată în epocă într-o anumită măsură și de către Petru Maior, la ea aderând peste câteva decenii și Ion Heliade Rădulescu. Oricum la "școala normală a nației românești" care a funcționat la Pesta, fiind condusă între anii

1805-1812 de către Constantin Diaconovici Loga, la care învățau atât români proveniți din spațiul ardelenesc cât și alții, de origine sud-dunăreană, s-a încercat promovarea unei astfel de limbi literare unice.

Dacă Gh.C.Roja și-a desfășurat activitatea între românii din Budapesta, Mihail Boiagi (1770-1843) și-a desfășurat activitatea la Viena. Acesta a publicat în 1843 o gramatică aromână sau macedonovlaha". aceasta a fost prima gramatică științifică în dialectul aromânilor, scrisă cu caractere latine. Ea se adresa tuturor aromânilor răspândiți în Europa. Inițial textele explicative au fost alcătuite în limbile greacă și germană, adăugându-li-se apoi cuvinte și construcții lexicale în aromână. Deosebit de importantă era prefața, document programatic fundamental al conștiinței naționale al românilor sud-dunăreni: "Orice limbă este o înfățișare a spiritului omenesc. Cu cât mai multe limbi cunoaște cineva cu atât mai multe laturi cunoaște în mintea lui... Limba noastră românească, vorbită de patru milioane de suflete, politicește foarte răspândită pentru a putea alcătui un total însemnat, și care este nevoită să cedeze în cercurile înalte limbii stăpânitorului are cele mai sigure cheazăii în surorile sale, în limba italiană, franceză și spaniola cam ce ar putea deveni ea când întregul neam românesc, atât în clasele de sus cât și din cele de jos, s-ar ocupa bucuros de ea și ar cultiva-o... Românului n-are de ce să-i fie rușine de limba sa; dimpotrivă el are să se simtă mândru cu ea... Declar că dacă românii ar fi fost chiar hotentotși și totuși ar fi avut dreptul și datoria să se cultive prin propria lor limbă, ca mijloc de desăvârșire. Limba română face parte însa dintre acele limbi moderne care suna mai frumos ca toate, apoi este o limbă vorbită de patru milioane de români, un număr ce nu poate fi disprețuit."

Pe lângă elementele legate de alfabet, declinări, conjugări, așadar morfologie și sintaxă, Boiagi a adăugat dialoguri, precum și o serie de fabule și povestiri istorice, fiind în acest fel și primul autor cunoscut de literatură propriuzisă în dialectul aromân.

Opera lui Boiagi este fără îndoială cea mai însemnată realizare a primei renașteri naționale la aromâni, înscriindu-se totodată între lucrările reprezentative ale epocii. În prefața pe care am evocat-o mai înainte, Mihail Boiagi critica în mod deosebit pe cei care, precum dascălul grec Neofit Duca, doreau generalizarea limbii

grecești în spațiul sud-est european și nu numai. Avea loc atunci o acțiune de ponegrire a limbii române, ca de altfel și a altor limbi din spațiul sud-est european, din partea elementelor grecești. La puțină vreme după tipărirea lucrării lui Boiagi, a urmat reacția patriarhiei ecumenice: "Aflu că se răspândește cartea unui rătăcit al bisericii, a unui oarecare Boiagi. Tinta urmărită de dânsul este de a combate limba grecească în rândurile credincioasei noastre turme. Comunicați afurisenia noastră la toți... pentru acel eretic împotriva acelei limbi în care a vorbit și vorbește Dumnezeu". Teama față de trezirea națională a aromânilor a dus la distrugerea exemplarelor lucrării lui Boiagi, ca și a altor scrieri în aromână. Semnificativ a fost faptul ca Boiagi a răspuns la persecutarea operei sale prin traducerea Evangheliilor în dialect, lucrare care s-a pierdut. Meritele deosebite ale lui Boiagi au fost recunoscute și prin preluarea de către exponenții celei de a doua renașteri naționale a ideilor sale, inclusiv retipărirea gramaticii în momentul începerii creerii rețelei școlare românești în spațiul balcanic.

Tot în Imperiul habsburgic, de probleme lingvistice s-a ocupat și Nicolae Ianovici, un moscopolean ce a trait o vreme și la Timișoara. El a alcătuit "Dicționartru cince limbe: ellinescu, grecescu, rumanescu (termen pentru aromână - n.n. Gh.Z.), nemcescu, shi matsarescu (maghiara - n.n. Gh.Z.)", un manuscris masiv, însumând 1.302 pagini, aprobat spre publicare de cenzura habsburgică în 1821. Lucrarea nu a vazut lumina tiparului, păstrându-se astazi în fondurile Academiei Române.

În epoca preocupările pentru trecutul istoric al românilor sud-dunăreni, ca și față de limba pe care o vorbeau au fost frecvente în lucrările reprezentanților școlii ardelenene, în primul rând în contribuțiile lui Gheorghe Sincai sau Petru Maior. Influențat de aceștia, ca și de lucrările lui C.Gh.Roja, Gh.Montan publica în limba germană, la Budapesta, în anul 1819: "Istorie pe scurt a națiunii vlahes din Dacia și Macedonia", în care sublinia identitatea aromânilor cu daco românii, precum și necesitatea păstrării și cultivării naționalității lor. Ideea unității etnice, de origine și de limbă a românilor din spațiul sud-est european a fost afirmată în anii următori și în lucrările din tinerețe ale lui Ion Heliade Radulescu, Mihail Kogalniceanu, Eftimie Murgu, Timotei Cipariu.

În jurul anului 1800, mai întâi în ținuturile lor natale, apoi în

diaspora, mai cu seamă în spațiul propice din mediul Imperiului habsburgic, românii sud-dunăreni au ajuns la conștiința individualității limbii lor, de la care au trecut la conștiința autohtoniei și a originii lor latine, urmând apoi în mod firesc elaborarea unor elemente și concepte moderne ale conștiinței naționale. Tot atunci a fost afirmată ideea apropierii până la identificare între românii din Peninsula Balcanică și cei din spațiul nord-dunărean, considerați ca parte a aceleiași realități etnolingvistice. Nu lipsită de importanță a fost și perceperea reciprocă a celor două ramuri românești, ceea ce într-un anumit fel avea să pregătească următoarea etapă a evoluției spirituale a românilor din dreapta Dunării.

CAPITOLUL III

ÎNCEPUTURILE CELEI DE-A DOUA RENAȘTERI NAȚIONALE (a doua jumătate a secolului al XIX-lea)

În condițiile complexe ale realităților sud-est europene, în veacul al XVIII-lea, în devenirea istorică a românilor balcanici apăruseră și primele elemente ale unei conștiințe naționale, fenomen asemănător și în bună măsură complementar celui petrecut la nord de Dunăre, mai ales în spațiul transilvănean. Marii cărturari provenind dintre românii balcanici s-au adăugat corifeilor Școlii Ardelene, abordând problemele de bază ale neamului lor, precum limba, istoria, educația prin învățământ. Datorită împrejurărilor istorice, nici între frontierele Imperiului Otoman, în locurile lor de baștină, nici în diaspora, ei nu au reușit să creeze forme instituționale specifice și trainice care să asigure o amplă și continuă acțiune politică și culturală.¹ Astfel această primă fază a renașterii naționale nu a influențat profund și trainic viața masei românești din spațiul balcanic, ci a avut mai cu seamă rolul istoric de a atrage și de a trezi într-o anumită măsură interesul cărturarilor vremii asupra românității balcanice.

În cursul secolului al XIX-lea o serie de călători apuseni au străbătut diferitele ținuturi al Peninsulei Balcanice, având ocazia să-i cunoască direct pe românii de acolo și să informeze cercurile europene despre modul lor de viață, ca și despre trecutul lor mai îndepărtat sau mai apropiat. Pentru majoritatea acestor călători, vlahii balcanici erau descendenți direcți ai romanității orientale. Totodată acești călători au subliniat identitatea sau asemănarea foarte mare dintre cele două ramuri principale ale românismului, despărțite de spațiul dintre Balcani și Dunăre. Astfel de idei au fost consemnate pentru prima dată între anii 1804-1810, de către colonelul englez William Martin-Leake. Între altele, acesta

consemna că limba orașelor valahe din Pind diferă foarte puțin de aceea din Valahia – Țara Românească și conține multe cuvinte latine. Pouqueville consemna existența acolo a unei conștiințe a descendenței romane, ca și păstrarea etnonimului „ruman” pe care „îl revendică cu mândrie”²¹. Aceeași idee a identității proprii românești a fost consemnată și de consulul francez Esprit-Marie Cousinery. Între altele, el scria că românii din Macedonia „și-au păstrat nu numai caracterul lor național ca și numele de români, dar încă și mândria și curajul strămoșilor lor”. În 1845 învățatul german Iacob Fallmerayer sublinia identitatea blocului românesc: „vlahii din Tessalia se numesc români, ca și frații lor de limbă și de origine din Principate”. Despre realitățile românești sud-dunărene au mai scris Francois Lenormand, Edmond About, Ami Boue, Leon Heuzey, Emil Louis Bunouf, F. Kanitz ș. a. Aceștia aduc clare dovezi privind existența în spațiul sud-dunărean a unor elemente ale unei conștiințe naționale proprii, în a cărei evoluție avea să se adauge importanta contribuție provenind din statul român începând cu domnia lui Alexandru Ioan Cuza.²²

O vreme în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în zonă, atât la sud cât și la nord de Dunăre, nu s-au manifestat aproape deloc interese în plan cultural-științific și cu atât mai mult în plan politic, față de urmașii populației neolatine din sudul Dunării. Situația nu s-a modificat la jumătatea veacului trecut. Epoca generației pașoptiste a adus o serie de modificări substanțiale în evoluția românismului nord-danubian, deschizând în același timp o nouă pagină în derularea destinului istoric a sutelor de mii de români împrăștiați în întregul spațiu balcanic.

În condițiile complexe ale desfășurării revoluției în țările române s-a creat posibilitatea cunoașterii directe, nemijlocite a realităților românești din sud de către revoluționarii nevoiți să-și părăsească țara, plecând în exil. Începând chiar din toamna anului 1848, timp de aproximativ un deceniu, o serie de frunțași de seamă ai românilor, foști participanți la revoluția română, au străbătut spațiul balcanic, unii dintre ei chiar stabilindu-se vremelnic acolo. Ei au avut astfel posibilitatea de a-i „descoperi” pe frații lor de departe. Caracteristica tuturor acestor militanți naționali a fost conștiința lor clară că în sudul Dunării trăia o ramură a românismului identică cu cea de la nord și că soarta acelora privea

întregul românism. Între cei care i-au cunoscut pe acești români și, într-un fel sau altul, s-au preocupat de situația și viitorul lor pot fi menționați N. Bălcescu, Ion Ionescu de la Brad, I. C. Brătianu, I. Heliade Rădulescu, Cristian Tell, D. Bolintineanu, C. Negri.

Pentru N. Bălcescu a fost o adevărată surpriză să descopere masa românească din satele pe care le-a străbătut de la Dunăre până în zona muntoasă a Balcanilor. El a avut chiar intenția de a se stabili între românii din Macedonia, în scopul de a dezvolta la ei ideea națională, așa cum mărturisea într-o scrisoare adresată lui Ion Ghica, căruia îi și solicita sprijin pentru aceasta. Ulterior, în planurile sale revoluționare s-a gândit și la integrarea acelor pe care îi considera a fi „avanpost al românismului”.²³

În contextul eforturilor legate de unirea principatelor, I.C. Brătianu s-a întâlnit în 1853 cu împăratul Napoleon III căruia i-a remis și un memoriu privitor la situația românilor. El menționa în primul rând situația diverselor stăpâniri străine în spațiul dintre Tisa și Nistru, dar nu uita și milionul de români care se întindea din Bulgaria până în Tessalia, trăind în Turcia europeană, și își exprimă interesul pentru ei. Cam în aceeași vreme în zona Salonicului, D. Bolintineanu lua direct contact cu ei, alcătuind o carte de impresii de călătorie (influențată în bună măsură și de lecturile sale istorice, mai ales din Pouqueville) care publicate ulterior la București au avut un răsunet și un impact deosebit în acțiunea cultural-națională. Aproape în același timp scria despre ei și Ion Heliade Rădulescu, continuând de altfel preocupări mai vechi. I. Heliade Rădulescu cunoștea dialectul aromân. Încă din anii 1836-1838, în articole publicate în „Curierul de ambele sexe” el propusese ca în acțiunea de creare a unei limbi literare românești să fie eliminate o serie de împrumuturi nelatine și în locul lor să se folosească cuvinte de origine latină din dialectul macedoromân. În lucrarea sa „Amintiri și impresii ale unui proscris” evocă actele de vitejie ale căpitanilor români implicați în revoluția greacă, dorind a-i da exemplul pentru acțiuni viitoare.

La începutul războiului Crimeii, se pare că a fost întreprinsă pe lângă autoritățile otomane o primă acțiune în favoarea aromânilor. D. Bolintineanu relatează că a înaintat ministrului de externe Fuad Pașa un memorandum în care solicita înțelegere și sprijin din partea autorităților otomane pentru crearea de școli românești, introducerea limbii naționale vorbite de preoții aromâni în biserică,

crearea unei miliții aromâne pentru a asigura liniștea.

Memorandumul nu s-a materializat atunci în nici un fel. Peste câțiva ani, în 1860, C. Negri, reprezentantul lui Al. I. Cuza, a înaintat un memoriu oficial către Poartă cerând îmbunătățirea situației în plan național, acțiunea fiind întâmpinată cu reticență la Constantinopol.

În acest context, s-au creat condiții pentru cea de a doua renaștere a românilor balcanici, ale cărei începuturi au fost legate direct de epoca unirii, de însemnatele realizări obținute în vremea domniei lui Alexandru Ioan Cuza.

Laolaltă, în acei ani, au acționat atât români de la nord de Dunăre cât și cei originari din sudul Dunării, fie în locurile lor de baștină, fie în statul român, pe care îl denumeau atunci și mai târziu „țara”. Încă de la început au fost urmărite mai multe obiective: în plan școlar, bisericesc, politic, atât în zonă, cât și în țară și chiar la nivel european. În jurul anului 1860 au apărut articole și cărți privitoare la situația celor din sudul Dunării. Astfel, începând cu anul 1858, în ziarul „Dâmbovița”, al cărui director era D. Bolintineanu, au fost publicate numeroase materiale privindu-i pe românii din Balcani, cele mai multe fiind redactate de D. Cazacovici și G. Granda. Ultimul a și editat de altfel, la scurt timp după aceea, prima publicație specială a aromânilor, intitulată „Albina Pindului”. Cu cheltuiala lui C. Negri, D. Bolintineanu edita gramatica lui Mihail Boiagi, despre care afirma în prefață: „El este cel dintâiu ce avu curagiul să zică lumii în fața atâtor popoare al căror interes era a ascunde naționalitatea română din Macedonia, că între Slavi, Albanezi și greci este un popor român plin de viață, de virtuți străbune, de naționalitate”. De altfel, în 1862, tot la București, în „Răpede ideea de gramatică macedoromânească”, I. Massim prelucrase aceeași lucrare a lui Boiagi. În anul 1863 vedea lumina tiparului și lucrarea lui D. Bolintineanu: „Călătorii la românii din Macedonia și Muntele Athos sau Santa-Agora” despre care autorul afirma că a terminat-o în 1858, pe baza impresiilor din călătoria din Macedonia din anul 1854. Încă de la început, făcea un adevărat elogiu al naționalității. În acest context reliefa existența unui „popor de un milion de români risipiți în Macedonia, Tessalia, Epir și alte locuri.”

D. Bolintineanu a descris obiceiuri de la naștere, nuntă și moarte, subliniind adeseori similitudini ale ceremonialului în sud și

la nord de Dunăre. Făcea numeroase incursiuni în trecutul istoric al românilor, consemnând multe fragmente din istoricii bizantini. Cartea lui D. Bolintineanu a avut un rol important în acțiunea națională aflată atunci la început de drum.

Atanasie Panu, de origine românească sud-dunăreană întocmea un amplu memoriu în care apar o serie de idei care au devenit apoi decenii în șir parte integrantă a programului de acțiune românească în spațiul Turciei europene. Memoriul făcea la început un scurt istoric al românizării și al continuității elementului românesc neolatin în întregul spațiu balcanic. Se reliefa pericolul denaționalizării prin impunerea fie a limbii grecești, fie a limbii slave în școală și biserică. Acest memoriu era menit a fi trimis lui Napoleon III. Se solicita sprijinul monarhului francez pentru a se obține de la Înalta Poartă drepturi pentru români precum cele ale grecilor sau neamurilor slave în ceea ce privește biserica, limba, autonomia locală, pa baza vechilor privilegii.

Același Atanasie Panu schița atunci un program de acțiune imediată, respectiv aducerea unui număr de elevi macedoromâni ce urmau a fi educați în Principate ca viitori învățători și preoți, în satele de origine, și preluarea din veniturile mănăstirilor închinată a 100.000 galbeni pentru crearea de așezăminte școlare în Peninsula Balcanică, sub tutela autorităților bucureștene. În aceeași epocă, respectiv în 1860, Costache Negri înainta la Constantinopol prima adresă oficială, în care solicita măsuri favorabile pentru românii din Turcia europeană. Bunul lui prieten, D. Bolintineanu, rezuma pe scurt ideile acestui memoriu, idei care de altfel a fost o permanență în gândirea factorilor bucureșteni în cursul tuturor deceniilor următoare: „Românii din Macedonia nu sunt greci, sunt români; trebuie să fie români; nu este ideea noastră de a-i uni cu noi, căci suntem depărtați de dânșii; nu este ideea noastră de a-i ajuta să opereze răsculări. Cugetul nostru este că acest popor de un milion, aruncat în Macedonia, cată să aibă conștiința naționalității sale”. Mai adăuga Bolintineanu: „Ceea ce credem noi că toți acești români ar trebui să facă este de a-și păstra cu sântenie limba și datinile române, oricare ar fi soarta ce viitorul le păstrează”. Era un program care ulterior a fost urmărit de toți factorii implicați într-un fel sau altul în soarta românismului balcanic.

Tot atunci se constată și o altă direcție de acțiune. Au fost publicate o serie de lucrări cu caracter istoric, lingvistic etc.,

purtând prestigioase semnături, precum M. Boiagi, C. Roja, I.M. Massim. De altfel, peste puțină vreme, în anul 1868, G.H. Grandea a inițiat apariția unei reviste cu caracter literar și politic, intitulată „Albina Pindului”, publicație destinată populației românești din sudul Dunării. În aceeași perioadă s-au întreprins o serie de acțiuni pe linia învățământului național, culminând cu activitatea părintelui Avechie, respectiv înființarea Institutului național de la Sfinții Apostoli.

Dintre românii balcanici, în acea perioadă s-a ilustrat prin activitatea sa mai cu seamă D. Cazacovici. Acesta publicase, mai cu seamă în ziarul *Dâmbovița*, condus atunci de D. Bolintineanu, un mare număr de articole despre aromâni (ulterior a devenit unul dintre membrii fondatori ai Societății literare – viitoarea Academie Română –, unde reprezenta împreună cu I. Caragiani pe frații sud-dunăreni). Din inițiativa și sub conducerea sa, cu sprijinul aromânilor aflați atunci la București, s-a înființat în 1860 primul „comitet macedonean”. Din acesta mai făceau parte Iordache Goga din Vlahoclisura, poetul N. Miculescu din Tarnova, Toma Tricopol din Crusova, cărora ulterior li se alătură și D. Bolintineanu. Comitetul a avut o serie de ședințe în casa lui D. Cazacovici din Dealul Spirii. La sugestia lui D. Bolintineanu, în 1863, în comitet au fost acceptați o serie de oameni politici ce doreau să sprijine mișcarea românilor din Balcani, precum C.A. Rosetti, C. Bolliac, C. Tell, I. Ghica, D. Brătianu, M. Kogălniceanu, V.A. Urechia ș. a. Inițiativa lărgirii comitetului s-a dovedit de bun augur. În același an comitetul a dat publicității: „Proclamația către aromânii din Albania, Epir, Tessalia și Macedonia”.

Adresându-se „Fraților români”, semnatarii proclamației arătau: „Națiunea română e o ramură din marea națiune a romanilor, trebuie să știe cine au fost romanii, să vadă cine este ea astăzi și să cugete la ce poate fi... Voi, fraților din Dacia lui Aurelian, voi ați rămas într-o poziție critică și sunteți amenințați zi de zi a vă contopi cu celelalte naționalități. Înconjurați din toate părțile de națiuni cu totul streine vouă, apăsați de pretutindenea de influența streină, ați ajuns în stare mai a nu vă cunoaște pe voi înșivă de când niște fanatici streini s-au năpustit a vă face să părăsiți cu desăvârșire limba națională... Voi, fraților, în biserică aveți limbă străină, în afacerile voastre vă serviți cu scrierea străină, în

public vorbiți limbă străină și limba voastră cea maternă ați aruncat-o în fundul unghiului ca cum v-ar fi rușine cu dânsa. O păstrați numai pentru femeie și copii. Suntem fericți însă și mărturisim recunoștința generală surorilor noastre, care au păstrat vatra română și au învățat pe fiii lor să pronunțe toate expresiunile inimei în limba patriei. Dar fraților, femeile voastre au păstrat românismul între voi. Este timpul să se uite această letargie dintre voi! Este timpul ca limba națională să se verse din vetrele voastre în comerțul și bisericile voastre! Până când veți asculta pe străini, rugând pe Dumnezeu pentru voi într-o limbă străină pe care cei mai mulți nu o înțelegeți?” Pornind de la interesul major de menținere și cultivare a identității naționale, comitetul își propunea ca scop principal introducerea limbii române în „toate orașele și târgurile românești”. Totodată era lansat un apel la organizarea de comitete românești care „în strânse legături cu comitetul din București să lucreze în comun pentru realizarea scopului național”.

Inițiativa era salutară, însă în perioada următoare activitatea politică a comitetului a fost prea puțin eficientă. Astfel comitetul s-a implicat în mică măsură în acțiunea școlară a începuturilor învățământului românesc în Balcani, dezvoltarea acestuia fiind în primul rând rezultat al preocupărilor autorităților bucureștene, pe de o parte, precum și al comunităților locale din spațiul balcanic, pe de altă parte. O explicație ar putea fi faptul că antrenarea societății românești și a guvernanților de la București pe drumul obținerii independenței depline provoca suspiciuni din partea autorităților otomane în legătură cu acțiunea cultural-politică românească în spațiul balcanic.

Criza orientală dintre anii 1875-1878 se încheia cu crearea unei noi realități politice în Balcani, consfințită prin tratatul de la Berlin. În condițiile încheierii ostilităților, românii din Balcani, cu implicarea directă a lui Apostol Mărgărit, s-au adresat autorităților otomane, ceea ce a avut drept rezultat un ordin al marelui vizir Savfet Pașa din 12 septembrie 1878 prin care se permitea libera exercitare a serviciului religios și a învățământului în limba națională, pentru locuitorii de etnie românească din Imperiul Otoman. Era, de fapt, din partea autorităților constantinopolitane o primă recunoaștere a comunității românești ca grup etnic distinct. Marele vizir lua act de acțiunea grecească împotriva aspirațiilor

românești și cerea funcționarilor otomani „să apere și chiar să și ajute pe învățătorii români”. Ordinul viziral lua în considerare întregul spațiu al Turciei europene.

Pentru promovarea intereselor naționale în spațiul balcanic au început să se pronunțe tot mai hotărât oameni politici și de cultură de la București, între care și Mihai Eminescu. Acesta a publicat în 26 septembrie 1878, în ziarul „Timpul”, un articol: „Românii Peninsulei Balcanice” ce prezenta amplu trecutul românilor și se încheia cu un îndemn la o acțiune susținută pentru cultivarea naționalității de peste Dunăre.

După mai multe acțiuni pregătitoare, s-a trecut la reorganizarea și învigorarea comitetului macedoromân. La 23 septembrie 1879, la Ateneul Român, a avut loc o reuniune prezidată de mitropolitul Calinic, la care s-a decis transformarea vechiului comitet, respectiv constituirea Societății de Cultură Macedoromân. Un rol extrem de important l-a avut V.A. Urechia.

La următoarea ședință, din 30 septembrie 1879, s-au fixat obiectivele esențiale, s-a definit statutul, au fost alese organele de conducere, cuprinzând 35 de membri. Au fost aleși atunci mitropolitul primat Calinic Miclescu (devenit ulterior președinte de onoare, inaugurându-se astfel patronatul bisericesc al mitropolitului primat și apoi al patriarhului României), D. Brătianu, I. Ghica, C.A. Rosetti, T. Maiorescu, V. Alecsandri, C. Tell, V.A. Urechia, I. Caragiani, M. Ghermani, G. Missail, alte personalități politico-culturale, precum și o serie de macedoromâni bogați sau reprezentativi pentru comunitate. În aceeași ședință au fost fixate și câteva obiective majore ale societății. Urma să se acționeze pentru întemeierea unei episcopii românești în Balcani, care să fie subordonată din punct de vedere canonic forurilor bisericii din România. Preocuparea în continuare pentru dezvoltarea învățământului era și ea prezentă, societatea propunându-și între altele sprijinirea celor proveniți din zonele balcanice. Urmau a fi editate o serie de publicații, solicitându-se pentru aceasta și sprijinul guvernului de la București. Societatea de cultură macedoromână a fost recunoscută din punct de vedere juridic de către corpurile legiuitoare, hotărârea fiind promulgată de către Carol I, monarhul României, prin decretul numărul. 1289 / 15 aprilie 1880.

Încă de la ședința de constituire, a fost lansată o proclamație către românii de peste Dunăre. Se făcea un apel fierbinte în dialect

aromân: Deschideți școli românești și dați fiilor voștri învățatură românească... Învățați limba românească... Căutați-vă, cereți-vă drepturile ce le aveți de la Dumnezeu: să aveți bisericile și școlile în limba voastră, fără să vorbiți de rău altă limbă sau religie și fără să vă certați cu alții...”

Puțină vreme după aceea era difuzat și statutul. Articolul 1 exprima clar scopurile esențiale care au fost urmărite apoi cu consecvență în deceniile următoare:

a) A răspândi prin școli, începând de la cele primare, în limba română, învățatura între locuitorii români de peste Dunăre și de peste Balcani;

b) A stăruii pentru buna stare a bisericilor comunităților românești, de la dreapta Dunării și de peste Balcani;

c) A priveghea mersul școlilor existente în aceeași parte și a lucra la îmbunătățirea lor sporitoare;

d) A le dota cu cărți, biblioteci aparte. A întreprinde însăși și a îndemna editarea de cărți pentru românii din acele părți.”

Articolul 4 conținea exprimarea dorinței de bună înțelegere între diversele etnii de peste Dunăre și români, căci „salvarea comună este asigurată numai de la înfrățirea sinceră, iar nu de la persecutarea reciprocă, nici prin tendințele fatale de desnaționalizare mutuală”.

Înființarea Societății de cultură macedoromâne, precum și apelul adresat românilor de peste Dunăre, a stârnit îngrijorarea Patriarhiei ecumenice. Aceasta a prezentat întreaga problemă ca fiind doar o formă de manifestarea a propagandei românești. Înaltele autorități ecleziastice ortodoxe grecești porneau de la ideea că cei din zonele românești erau de fapt vlahofoni, adică greci vorbitori ai unui idiom latin. Patriarhul ecumenic Ioachim III a înaintat o plângere guvernului otoman, solicitând sprijinul acestuia pentru a menține în continuare controlul asupra școlilor, bisericilor, comunităților românești, invocând și „dezordini și pericole care amenință statul și biserica”, datorită acțiunii românești. În calitatea pe care o avea, Patriarhia constantinopolitană ar fi trebuit să fie o apărătoare a tuturor ortodocșilor, indiferent de limba pe care o foloseau la rugăciune sau în educație. Înalta ierarhie de la Constantinopol era atunci unul dintre principalele instrumente ale procesului de elenizare, acționând în diverse forme în sprijinul „marii idei” grecești. Această atitudine a Patriarhiei a generat în

perioada următoare o întreagă serie de conflicte între tendințele firești ale românilor, de proprie afirmare pe plan bisericesc, și atitudinea hotărât ostilă a autorităților ortodoxe din zonă, ce acționau ca instrumente ale oficialităților din Atena. În această confruntare Societatea de cultură macedoromână s-a implicat în mod direct, uneori chiar ca for coordonator, pentru a obține satisfacerea dezideratelor românești privind o biserică proprie, așa cum aveau, în condiții aproape similare, sârbii sau bulgarii.

Chiar din anul 1880 a început o acțiune a românilor balcanici, cu directa implicare a Societății de cultură macedoromâne, pentru crearea unui episcopat propriu.

La insistențele Societății de cultură macedoromâne, tot în anul 1880, se deschidea la Salonic un consulat românesc. În perioada următoare astfel de consulate s-au deschis la Monastir (Bitolia) și Iannina. Aceste reprezentanțe diplomatice, în primul rând cea de la Salonic, au devenit principale verigi de legătură între factorii de la București (Societatea de cultură macedoromână, Ministerul Afacerilor Străine, Ministerul Instrucțiunii și Cultelor) și masa de români din Turcia europeană.

Semnificativă din acest punct de vedere era o scrisoare a tânărului diplomat I.N. Papiniu, ulterior ambasador cu un foarte important rol în zonă, către V.A. Urechia, aflat peste 20 de ani în fruntea Societății de cultură macedoromâne: „Atât pentru școale și biserici, cât și pentru susținerea dorințelor românilor macedoneni, consulatul român de aici se pune cu totul la dispozițiunea Societății de cultură macedoromâne”.

O dată cu înființarea sa, Societatea s-a îngrijit de publicarea unei reviste consacrate exclusiv problematicii macedoromânilor. Astfel, la 22 martie 1881 a apărut primul număr al „Fratilia întru dreptate”, publicație redactată în limba literară, în dialect și în grecește. Sub motto-ul „Lumină. Naționalitate. Legalitate.”, revista își propunea să militeze pentru înfrățirea între popoarele din Peninsula Balcanică, fără deosebire de neam sau religie, în spirit pașnic, pe baza respectării reciproce a drepturilor. În cele 18 numere apărute săptămânal într-o primă serie au fost publicate o serie de informații privind viața românească în Balcani, precum și modul în care ea era percepută în România sau în Europa. Au fost publicate unele documente istorice, precum memorandumul adresat Congresului de la Berlin, petiții ale locuitorilor din Perivole,

Vlahoclisura etc., către patriarhul ecumenic sau către autoritățile otomane. Au apărut și o serie de articole polemice în care era criticată acțiunea grecească de la Atena și Constantinopol. În paginile revistei a fost propagată cu stăruință și ideea unității de neam și de limbă a românilor din Balcani cu cei din Regat, Transilvania, Bucovina și Basarabia.

În anii de după Congresul de la Berlin, românii balcanici au început să se implice în problemele ce frământau atunci zona. La fel ca și românii, multă vreme albanezii, împrăstiați în destule provincii ale imperiului, au militat pentru recunoașterea lor ca etnie distinctă, iar mai apoi pentru crearea unei vieți statale proprii. Ținuturile locuite de albanezi erau râvnite de cele trei state vecine, mai ales Grecia, ceea ce a dus la o apropiere și la o colaborare între reprezentanții celor două popoare, atât în zonă, cât și la București. Cu ocazia acțiunii albanezilor în cadrul Ligii de la Prizen de creare a unui stat albanez autonom, cu frontiere distincte, între anii 1878-1881 au existat o serie de contacte între albanezi și românii balcanici.

Aceștia au urmărit atunci, ca și mai târziu, să intre în număr cât mai mare în interiorul frontierelor preconizatului stat, crezând că în acest fel se vor bucura de o serie de drepturi și libertăți naționale pe picior de egalitate cu albanezii.

O acțiune deosebită a fost desfășurată în zonă în anul 1881, când urma să se materializeze încorporarea la statul grecesc a unor teritorii din Epir și Tessalia. Acolo s-au deplasat în numele Societății de cultură macedoromâne I. Caragiani, membru al Academiei Române, și Apostol Mărgărit, recunoscut atunci ca adevărat conducător al românismului balcanic. La Preveza a avut loc o cu această ocazie o consfătuire româno-albaneză pentru o acțiune comună, rămasă în final fără rezultat. În acest context a fost redactat un memoriu ce a fost prezentat la Constantinopol ambasadorilor marilor puteri, la 8 iunie 1881, de către o delegație a românilor din Turcia, compusă din G. Magjari, G. Papahagi, M. Papagheorghe, V. Hagisteriu, I. Balamace, D. Gargala. În prima parte a memoriului era evocată latinitatea și continuitatea poporului român din Turcia europeană. Se considera că anexarea de către greci a unui număr însemnat de sate și târguri cu populație în totalitate sau majoritar românească ar fi o catastrofă națională, datorită faptului că urmau a fi desnaționalizați. Se sublinia că: „Una

din cauzele principale ale păstrării limbii și naționalității poporului român a fost și este stăpânirea otomană, pentru că guvernanții otomani de la început au lăsat valahilor și tuturor popoarelor nemusulmane din imperiu caracterul rasei lor... Prin poziția sa geografică și prin natura sa, acest popor e destinat a fi un element de ordine și de stabilitate în Peninsula Balcanică”. Având mandatul unei populații compacte de 150.000 de locuitori, se cerea ca zona solicitată de greci să rămână în continuare în cadrul Imperiului Otoman. Cu aceeași ocazie era evocată și contribuția românilor în plan economic, în special în industrie și comerț, precum și contribuția lor la acoperirea cheltuielilor financiare ale statului otoman. Era adăugată și o prezentare statistică a așezărilor românești din zonă. Memoriul difuzat în limba franceză sub forma unei broșuri nu a fost luat în discuție, iar o parte a teritoriului Turciei europene a devenit parte a regatului grec, cu consecințe negative în perspectivă. Zona aceea a fost și mai departe teren de contestație, înfruntare, obiect al unor planuri de reorganizare administrativ-teritorială în spațiul balcanic.

Pentru cunoașterea problemei românești din Balcani a fost difuzat la nivel european „Albumul macedoromân”. Acesta fusese editat în 1880 de către V.A. Urechia căruia i s-au adăugat 173 de colaboratori din țară și din străinătate. Scopul mărturisit era popularizarea problemei românești, profiturile urmând a fi alocate școlilor din Peninsula Balcanică. Între semnatarii acestui volum figurau cunoscute personalități europene precum V. Hugo, E. Quinet, A. Ubicini, E. Picot, F. Miclosich ș. a., iar dintre români V. Alecsandri, B.P. Hașdeu, A.D. Xenopol, D. Brătianu, I. Creangă, V. Babeș, Veronica Micle etc.

În anul 1892 Societatea de cultură macedoromână și-a reorganizat structura pentru a se putea implica mai bine în acțiunea în spațiul balcanic. Cu acea ocazie a fost adresat un nou apel către românii din Balcani, apel care fusese alcătuit de George Murnu. Exprimându-se lealitatea față de sultan și autoritățile se insista asupra aceleiași orientări de activitate pe plan cultural prin școală și biserică. De altfel, în următorii ani au fost obținute unele succese în promovarea de tineri români în sistemul educațional otoman. Astfel, la 18 noiembrie 1896, marele vizir înainta o scrisoare ministrului otoman al instrucțiunii publice: „Într-o petiție adresată Augustului nostru suveran de delegații poporului vlah din Salonic,

din Monastir, din Iannina și din Cosovo, aceștia din urmă cer Maiestății Sale imperiale ca unii copii care fac parte din acest popor să fie admiși la școlile superioare otomane ca și copiii altor supuși ai Imperiului. Luând în considerare această cerere, Maiestatea Sa, printr-o iradea imperială, ordonă admiterea în școlile superioare citate mai sus a cinci sau șase elevi valahi, așa cum a fost deja făcut în privința grecilor și bulgarilor din Imperiul Otoman. Vă rugăm să acționați în consecința acestui ordin imperial”.

Alături de acțiunea desfășurată în spațiul balcanic, în special pe plan religios și școlar, nu a fost ignorată publicistica celor de peste Dunăre. În anii 1888-1889 a fost publicată revista „Macedonia”, având în frunte, în calitate de coordonatori, pe C. Belimace, autorul poeziei „Dimandarea pârintească”, devenită după 1890 un adevărat imn național al aromânilor, pe poetul A. Bagav și pe militantul St. Mihăileanu, ucis de un naționalist bulgar, la București, în 1900. În primul număr al acestei publicații lunare, apărut la 15 ianuarie 1888, erau formulate unele din obiectivele revistei, implicit ale acțiunii naționale. Revista își propunea să strângă legăturile între românii din Balcani în vederea unei acțiuni comune pentru dezvoltarea culturală. Se insista în mod deosebit asupra cultivării dialectului macedoromân alături de „afirmarea naționalității românilor din Peninsula Balcanică și respectarea drepturilor lor strămoșești”.

La 15 noiembrie 1898 apărea revista „Pindul”, ce se dorea o publicație a tinerilor aromâni și își propunea cultivarea limbii și în general a culturii. Într-un apel apărut în primul număr se arăta: „Este necesar să ne apărăm limba... cea mai scumpă avere a noastră. Străbunii noștri au apărut-o cu sângele lor, noi cu pana de scris s-o apărăm: căci astăzi, cu cartea și cu învățătura putem să lăsăm la nepoți și strănepoți moștenirea ce bătrânii cu vrednicie ne-au lăsat-o... Limba aromânească este graiul dulce și frumos cu care mamele ne-au alăptat și ne-au legănat; să nu uităm că limba este istoria cea mai bună la o națiune... Un grai necultivat și abandonat se stinge. Știm bine că, astăzi, graiul aromânesc este necultivat și neavut: firește însă că, așa cum dintr-o bucată de marmură necioplită poți face o albă și frumoasă statuie, când meșter bun ești, tot așa poți după un timp ca dintr-o limbă mică și nedezvoltată să faci o limbă de o mare frumusețe. Spusesem că limba este istoria unui popor, semnul că acesta trăiește. Fără ea poporul este mort, este șters din cartea lumii. În loc de aromân, istoria după ani îl va

consemna drept grec, sârb, bulgar, evreu dacă vreți”.

În decembrie 1900, sub egida Societății de cultură macedoromâne apărea „Foaia macedoromână”. În anul 1902 apărea prima serie din revista „Fratilia”, care-și propunea de asemenea cultivarea limbii și stimularea interesului pentru învățatură. Într-unul din numerele acestei reviste, alcătuită în mare parte în dialect, se arăta: „Noi scriem aromânește căci această limbă o știu și o vorbesc toți aromânii și dacă vrei să te înțelegi cu un om, să-l aduci pe calea cea dreaptă, trebuie să-i vorbești în limba pe care el o știe. În această limbă noi îi vom spune aromânului că el este frate de sânge și de mamă cu acele 10 milioane de români din România, Transilvania, Basarabia, Bucovina și că limba ce vorbește el este tot o limbă cu aceea a acestor frați”.

Prin grija unui grup de cadre didactice de la liceul din Bitolia, în frunte cu Nicolae Batzaria, apărea în ianuarie 1903, publicația „Lumina”, prima revistă a aromânilor editată în spațiul Turciei europene. Ea se dorea o publicație a tuturor membrilor corpului didactic și a personalului religios din Macedonia, ceea ce a și imprimat un caracter mai aparte acestei publicații care timp de mai mulți ani a prezentat multe materiale cu conținut didactic, educativ, alături de altele, cu caracter politic și național. I se adaugă în aprilie 1906 revista „Grai bun”, care își propunea „de a provoca și întreține o mișcare culturală și intelectuală mai vie, mai puternică, mai serioasă între pătura cultă a aromânilor”. Au mai apărut și alte publicații, precum revista „Balcanica”, „Viața albano-română”, „Glasul Macedoniei”, „Flambura”, „Gazeta Macedoniei”, „Ecolul Pindului” ș. a.

Începând din 1894, din inițiativa Societății de cultură macedoromâne au fost publicate, sporadic inițial, apoi aproape în fiecare an almanahuri macedoromâne ce erau difuzate în întreg spațiul balcanic. În 1900, prin grija lui P. Vulcan, a apărut „Primul almanah macedoromân pentru știința, literatura și cultura poporului macedoromân”. Începând din 1909 au apărut și almanahuri speciale pentru tineret, alcătuite de către studenții care activau în cadrul aceleiași societăți macedoromâne.

Învățământul la aromâni a fost o preocupare statornică ce se integra în întreaga acțiune de redeșteptare națională. Dacă în prima parte a epocii moderne în școlile frecventate de aromâni se studia mai cu seamă în limba greacă, nu a lipsit nici predarea în dialect, ce

se impunea chiar și din necesități pedagogice. La jumătatea secolului al XIX-lea începea o nouă fază, cea a învățământului în limba română în spațiul balcanic. Unele surse indică existența unor tentative spontane ale unor institutori de a crea clase și chiar școli cu predare în dialectul aromân, de exemplu la Ohrida, Bitoli sau Vlahoclisura. În deceniul al șaptelea al veacului trecut a început o acțiune continuată apoi neîntrerupt de creare a unei rețele școlare cuprinzând mai întâi școli primare, cărora li s-au adăugat ulterior școli secundare.

Începuturile învățământului românesc peste Dunăre au fost concomitente cu reorganizarea învățământului în statul român, în cadrul acțiunii reformatoare a lui Alexandru Ioan Cuza. Nașterea și evoluția învățământului românesc în Peninsula Balcanică a fost rezultatul unei acțiuni combinate a elementelor românești din zonă, precum și a autorităților bucureștene și a românilor originari din Peninsula Balcanică și stabiliți la nordul Dunării. Așa cum s-a mai arătat, încă de la începuturile sale, acțiunea de redeșteptare națională a avut ca unul dintre cele mai importante obiective cultivarea limbii și educarea națională ce nu se puteau realiza fără existența și implicarea școlilor naționale.

La 2 iulie 1864, în comuna Târnova de lângă Bitolia, s-a deschis prima școală românească cu 25 de elevi. Primul învățător care a predat acolo, în comuna sa natală, a fost Dimitrie Atanasescu. Acesta venise la București în 1861 și cu ajutorul lui Cezar Boliac a urmat, incomplet, cursurile liceale. În 1864 a înaintat domnitorului Al I. Cuza o petiție prin care solicita sprijin pentru a deschide o școală românească în Macedonia. Cu sprijinul lui D. Bolintineanu, titular al Ministerului Instrucțiunii Publice, și a lui V.A. Urechia, secretar general al aceluiași minister, lui D. Atanasescu i s-a pus la dispoziție suma de 2.000 lei, precum și manuale cu care s-a deplasat la sud de Dunăre. În scurtă vreme Dimitrie Atanasescu a ajuns în conflict cu mitropolitul grec de la Bitolia, care a intervenit pe lângă autoritățile locale, prezentându-l pe învățătorul român ca un element ce urmărea o acțiune antistatală și antiortodoxă, ceea ce a dus la închiderea vremelnică a școlii de la Târnova. D. Atanasescu a fost nevoit să se refugieze pentru o vreme la București, unde și-a consacrat activitatea alcătuirii unor manuale didactice în dialect, precum un abecedar, în 1864, o gramatică, în

1867, o geografie, în 1876, cărora li s-au adăugat ulterior noi abecedare pentru tineri și adulți, cărți cu conținut bisericesc etc. Aceste manuale și cărți, tipărite în mii de exemplare, au fost distribuite gratuit în spațiul balcanic.

Deschiderea primei școli românești a fost urmată de o dublă acțiune desfășurată la București și în Macedonia, respectiv asigurarea de personal didactic și extinderea învățământului românesc.

Statul român s-a implicat direct în pregătirea unor elemente provenind din spațiul balcanic și urmând a se întoarce ca educatori în ținuturile lor natale. În iulie 1865 conducerea Ministerului Instrucțiunii de la București aprecia că „formarea de juni macedoneni din Pind, Tessalia, Macedonia și alte părți ale Turciei europene este pentru noi românii din Principate nu numai o datorie de consângenitate, ci și un interes vital pentru viitorul naționalității noastre”. În acest fel s-a creat Institutul de la Sfinții Apostoli, căruia i se puneau la dispoziție din bugetul statului român 20.000 lei. Călugărul aromân Averchie a fost însărcinat să se deplaseze în Macedonia pentru a aduce primii zece tineri ce urmau a fi pregătiți pentru cariera de învățători. Instruirea lor a început în toamna anului 1865. În anii următori li s-au adăugat noi tineri, aduși din spațiul balcanic și întreținuți pe cheltuiala statului român în internatul aflat în incinta mănăstirii Sfinții Apostoli din București. Pregătirea acestor elevi s-a desfășurat sub direcția lui I.C. Massim, ajutat de Averchie, I. Caragiani, A. Laurian, Aron Florian și alții. Institutul asigura o pregătire în domeniul limbii române (și franceze), istoriei, geografiei, matematicilor, muzicii, desenului, materii indispensabile viitoarei lor activități de misionari.

O parte din cursanții institutului au urmat și cursuri liceale. De altfel, după anul 1871, când institutul de la Sfinții Apostoli s-a desființat, pregătirea tinerilor macedoneni a fost asigurată de liceele Sfântul Sava și Matei Basarab. Astfel s-a asigurat până la 1878 pregătirea mai multor zeci de tineri originari din Turcia europeană, dintre care unii au rămas în România, dar cei mai mulți s-au reîntors în ținuturile natale, în calitate de învățători sau profesori, preoți sau dascăli.

În deceniul premergător războiului de independență al României a continuat acțiunea școlară la sud de Dunăre. Astfel C.I.

Cosmescu deschide o școală în comuna Gopesi, acolo existând deja 50 de elevi în 1867. În același an Ioan Șovu Tomescu deschidea o școală la Abela, căreia i-a urmat cea de la Samarina. În 1868 Sterie Cionescu deschidea o școală românească la Crusova. În 1868 se deschidea și școala românească de la Vlahoclisura, prin eforturile deosebite ale lui Apostol Mărgărit, devenit apoi una dintre figurile remarcabile ale românilor din Balcani, în calitate de îndrumător al învățământului și de militant național. Până în anul 1869 sumele destinate învățământului balcanic erau alocate prin hotărâri speciale ale guvernelor și multă vreme au provenit din fondul mănăstirilor închinat. Începând din 1870 (până în timpul celui de-al doilea război mondial) sumele pentru școlile și bisericile din Balcani au fost prevăzute anual în bugetele votate de Parlamentul României. În 1870 a fost prevăzută în buget suma de 14.000 lei. În anii 1871-1873 suma alocată s-a diminuat la 10.000 anual, pentru ca în 1874 să crească la 17.000 lei, în 1877 la 21.000 lei, iar în 1879 să se aloce 40.000 lei, sumă dublată peste numai 2 ani. În 1886 bugetul prevedea 144.500 lei, apoi 250.000 lei în 1891 și 525.000 lei în 1893, suma prevăzută ulterior rămânând aproape neschimbată timp de un deceniu. Adeseori au fost acordate însemnate credite suplimentare.

Aceste sume serveau acoperirii salariilor corpului profesoral și a personalului bisericesc, acoperirii cheltuielilor administrative, achiziționării de manuale și diverse materiale didactice. S-au adăugat sume provenind din diverse donații sau strânse de Societatea de cultură macedoromână în vederea ridicării de școli ce au devenit proprietatea comunităților românești sau de biserici proprii.

Evenimentele noii etape a crizei orientale din anii 1875-1878, precum și implicarea legitimă a statului român în acțiuni împotriva Imperiului Otoman în acea perioadă au determinat închiderea vremelnică a școlilor românești din sud, acțiune de care nu au fost străine nici presiunile Patriarhiei ecumenice. O serie dintre aromâni și-au exprimat atunci fidelitatea față de autoritățile otomane, atitudine ce contrasta net cu cea a altor etnici din spațiul Turciei europene. Recunoașterea internațională a independenței românești a fost urmată de o ameliorare rapidă a relațiilor dintre București și Constantinopol, ceea ce a avut repercusiuni pozitive și imediate asupra situației românilor din Turcia europeană.

Acțiunile Patriarhiei ecumenice au fost contracarate printr-un ordin al marelui vizir Savfet pașa din septembrie 1878, prin care se permitea funcționarea învățământului românesc. Autoritățile otomane luau atunci act că „românii din Epir, din Tessalia, din Macedonia doresc să învețe carte în propria lor limbă și să întemeieze școli și pe de altă parte clerul grecesc, îmboldit de duhurile întunericului, împinge autoritățile locale să le pună diferite piedici și chiar să persecute pe dascălii români”. În continuare, funcționarilor otomani li se dădea dispoziția: „când ar cere trebuința să apere și chiar să ajute pe învățătorii români”. În astfel de condiții a fost normală o expansiune a rețelei școlare românești în Balcani și o diversificare a acesteia. La aceasta au contribuit atât factorii din zonă cât și cei ce la București. În anul 1878 a fost creată funcția de „inspector general al școalelor românești din Balcani”, aflat direct în subordinea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice (pentru scurtă vreme, la începutul secolului XX, a fost trecut în subordinea Ministerului Afacerilor Externe). O serie de miniștri ai învățământului, fie conservatori, fie liberali, precum Titu Maiorescu, P. Poni, Take Ionescu, C. Istrati și mai cu seamă Spiru Haret s-au preocupat îndeaproape de soarta învățământului de peste Dunăre. Peste 20 de ani titularul acestui inspectorat a fost Apostol Mărgărit, personalitate controversată în epocă, care a avut însă un rol extrem de important în extinderea și funcționarea rețelei școlare în spațiul balcanic.

Într-o anumită măsură, în acest mod, învățământul a fost scos de sub autoritatea reprezentanților diplomați ai României de la legația din Constantinopol sau de la consulatele de la Salonic, Bitolia și Ohrida, micșorându-se astfel, fără a dispărea, influența în zonă a politicianismului bucureștean.

Importantă a fost și înființarea în septembrie 1879 a Societății de cultură macedoromâne care și-a propus ca principal obiectiv dezvoltarea învățământului în spațiul balcanic. În deceniile următoare, această societate a avut un rol foarte important în evoluția învățământului românesc, asigurând mijloace financiare, dotarea cu material didactic, acordarea de burse, popularizarea chestiunii românești din Balcani.

În astfel de condiții, în circa un deceniu, până în 1890, pe lângă redeschiderea școlilor existente până în 1878, s-au înființat 14 școli noi de băieți, 9 școli pentru fete și s-au pus bazele învățământului secundar. În 1880 s-a înființat liceul de la Bitolia care a funcționat

până la primul război mondial, devenind principalul factor de învățământ românesc în spațiul Turciei europene. Pe băncile sau la catedrele acestui liceu s-au aflat personalități deosebite ale mișcării naționale și, culturii românești precum: Nicolae Batzaria, viitorii academicieni Pericle Papahagi și Teodor Capidan, poeții Andrei Bagav și Constantin Belimace, precum și mulți alții. Tot la Bitolia, acestui liceu i se adaugă în 1888 o școală normală. În anul anterior și-a deschis porțile și gimnaziul de la Iannina, ulterior transformat în liceu.

Acestei rețele secundare i s-a adăugat ulterior gimnaziul de la Berat, școala comercială superioară de la Salonic etc. În deceniul următor ritmul de înființare de noi școli a fost ceva mai lent. Devenit ministru al instrucțiunii, în 1899, Take Ionescu a obținut o creștere însemnată a fondurilor, ceea ce a permis înființarea într-un singur an a 24 de școli noi și crearea a peste 100 de noi posturi didactice. Criza economică de la începutul veacului a determinat reducerea la mai puțin de jumătate a fondurilor bugetare acordate învățământului, ceea ce a avut drept rezultat vremelnic desființarea unor școli și posturi didactice și reducerea salariilor personalului didactic. În anii 1901-1902 au fost astfel desființate 36 de școli primare, 3 școli secundare, precum și 98 de posturi de învățători. Faptul că în anul 1903 Spiru Haret a obținut aproape un milion de lei aur pentru învățământul din Balcani (mai mult de 3 ori decât în anul 1901), precum și noile condiții din zonă, în special din Macedonia, au creat noi condiții pentru dezvoltarea rețelei școlare. Astfel, în perioada războaielor balcanice, în Peninsula Balcanică funcționau 118 școli primare cu un personal didactic alcătuit din 143 de învățători și 86 învățătoare.

Totodată mai existau un liceu și o școală normală la Bitolia, o școală superioară de comerț la Salonic și o școală de comerț la Iannina, unde își desfășurau activitatea 59 de profesori. În procesul de învățământ se implicau și cei 61 de preoți și 70 de dascăli ce deserveau atunci cele 47 de biserici românești, tot pe cheltuiala statului român, la fel ca și rețeaua școlară. Grija pentru amplificarea și buna desfășurare a învățământului românesc din Balcani s-a manifestat în mai multe feluri. A existat o preocupare deosebită pentru organizarea, respectiv conducerea școlilor. În spațiul balcanic, în bună măsură și sub influența grecească, s-a răspândit

sistemul eforturilor școlare formate din proprie inițiativă de reprezentanții comunităților locale care au dublat și nu o dată au ajuns în conflict cu reprezentanții inspectoratului subordonat autorităților de la București. Nu o dată reprezentanții eforturilor au căpătat sprijin din partea diplomaților români ce au extins acolo climatul înfruntării dintre cele două partide guvernamentale din capitala României. Această politicizare a organizării și funcționării învățământului din Balcani a avut efecte negative recunoscute de altfel chiar în epocă. În 1901, Spiru Haret făcea constatarea că: „Am lucrat pentru a transporta în Macedonia luptele și pasiunile noastre și pentru a ne face acolo partizani ca să servească interesele politice de aici”. Puțină vreme mai târziu, Nicolae Iorga constata că: „am intervenit și am aruncat idealul românesc în Macedonia... Nu am știut să conducem căci din oameni cu minte am făcut oameni stricați, din oameni ce stăteau acolo am făcut oameni ce stau aici”.

La începutul veacului a existat o amplă discuție în cercurile politice de la București provocată nu numai de viziunile politice diferite, dar și de o primă amplă intervenție organizată a corpului profesoral din Balcani, reprezentat mai cu seamă printr-o delegație a unei asociații înființate la Bitolia din inițiativa lui N. Batzaria, Pericle Papahagi ș. a. Cu acea ocazie au fost definite mai clar obiectivele acțiunii românești în Balcani. Astfel, D.A. Sturdza sublinia: „Acțiunea noastră în Imperiul Otoman este absolut și pur intelectuală și consistă în primul rând a întreține școlile și bisericile de limbă română cu cunoștința și consimțământul guvernului otoman și, în al doilea rând, a nu întreține aceste școli pentru ca ele să devină un focar de anarhie în imperiul vecin, care este prietenul nostru, ci pentru ca să fie un focar de ordine utilă și o garanție de existență pentru acel imperiu.” În aceeași ordine de idei, Take Ionescu afirma în martie 1903: „Nici un om politic român nu aspiră să anexeze Macedonia, nici să fondeze acolo un stat român. Ținem însă ca naționalitatea românilor din Macedonia să fie păstrată și garanția că ei vor putea să se cultive în limba lor în toată libertatea”.

Spiru Haret, în acțiunea sa de reformare a învățământului românesc, a acordat o atenție specială și școlilor românești de peste hotare, în special celor din Turcia europeană. Pleca de la convingerea exprimată clar că „în Macedonia noi urmărim un ideal nobil, un țel curat care trebuie să fie lipsit de orice preocupare

meschină de folos personal sau de partid". În acest context, revenind la conducerea Ministerului Instrucțiunii, în 1902 Spiru Haret decidea înființarea „Administrației școalelor și bisericilor române din Turcia” cu sediul la Bitolia. Aceasta urma să asigure ordine și stabilitate prin introducerea unei evidențe clare în statistica școlară, încadrarea cu institutori și profesori, cheltuieli etc. Ceva mai târziu, ca urmare a revoluției Junilor Turci și a reorganizării administrative a statului otoman, eforturile școlare au preluat conducerea rețelei de învățământ, diminuându-se aria intervenției directe de la București în ceea ce privește organizarea și desfășurarea procesului de învățământ în condițiile în care sumele dirijate spre învățământul sud-dunărean au crescut continuu.

Organizarea rețelei școlare în spațiul balcanic, în special în cel otoman, a pus de la început unele întrebări mai deosebite legate de prioritatea mediului, urban sau rural, folosirea dialectului sau a limbii literare, direcția deci finalitatea însăși a procesului educativ.

Încă din vremea lui Cuza Vodă și apoi în permanență până la primul război mondial, în deschiderea de școli s-a pus accent în mod deosebit pe mediul rural. Spațiul urban unde există un element românesc cu o situație materială mai bună și probabil mai apt și mai deschis învățământului românesc a fost oarecum neglijat, ceea ce a favorizat atragerea în alte sfere educaționale și în final a favorizat asimilarea și deznaționalizarea aromânilor.

În școlile din Balcani învățământul primar începea în mod normal cu folosirea dialectului vorbit în zonă. De altfel, primele cărți didactice pentru aromâni au fost alcătuite exclusiv în limbajul dialectal de o serie de autori precum D. Atanasescu, T. Iliescu, A. Bagav, S. Cionescu ș. a. Astfel, de exemplu, D. Atanasescu, cel care a deschis prima școală românească în Macedonia a publicat în circa 2 decenii, în dialect, nu mai puțin de 10 lucrări între care „Abecedarul simplu” (1864), „Gramatica aromânească” (1865), „Terra scriptiune” (Geografie) (1867), „Istoria românilor” (1867), „Abecedarul pentru feciori” p.I-II (1872, 1882) etc. Învățătorul și poetul T. Iliescu a publicat „Abecedarul sau manual de silabisire” (1883), „Carte de lectură macedoromână” (1885). Deosebită a fost publicarea în 1887 de către Andrei Bagav a unei „Carte di alegere” (citire). Ea era adresată spre folosire celor ce urmau clasele 2-4. Cuprindea trei părți scrise în dialect. Erau cuprinse povestiri și fabule populare, ghicitori și proverbe, rugăciuni și povestiri biblice,

creații poetice ale sale și ale altora (de exemplu acolo și-a publicat pentru prima dată C. Belimace cunoscuta sa creație „Dimândare părintească”). În ultima parte un număr de povestiri istorice prezentau un tablou al evoluției românilor balcanici de la cucerirea Macedoniei de către romani și până în vremurile medievale, insistându-se în mod deosebit asupra perioadei Asăneștilor. Așadar necesități reale locale au impus o literatură dialectală în care se făcea de altfel și începutul pregătirii primare.

Mai târziu, la congresul național al aromânilor din august 1910, unde majoritatea delegaților o alcătuiau învățătorii și profesorii din Turcia europeană, s-a cerut ca în învățământul primar să se folosească în principal dialectul aromân. Autoritățile de la București au luat măsura de introducere de la bun început a limbii literare folosite la nord de Dunăre și a programelor școlare din regat care nu întotdeauna corespundeau realităților de la sud de Dunăre. Probabil că în învățământul primar această realitate a fost mai puțin stimulativă și, parțial, a contribuit și la exodul unei părți a absolvenților școlii din Balcani la nord de Dunăre.

În școlile din Macedonia situația în învățământ pentru români a fost contradictorie. Instructurilor și profesorilor multă vreme li s-a asigurat o salarizare mai mare decât a colegilor lor ce predau în școlile grecești, sârbești etc. Elevilor li se asigurau în mod gratuit manuale, li se acordau burse, întreținere etc. Datorită unui complex întreg de factori, multă vreme corpul didactic a fost format nu numai din militanți devotați ai cauzei naționale și deci gata de a face față presiunilor și chiar sacrificiilor, ci și din personal cu pregătire insuficientă sau temporară aflat acolo. A fost în general o fluctuație a corpului profesoral, ceea ce a dus la funcționarea vremelnică a unor școli primare. A existat, datorită și propagandei românofobe, o rezistență a unei părți din populație în a-și trimite copiii la școlile românești.

În evoluția de o jumătate de veac a școlii românești de la sudul Dunării au acționat factori diferiți, precum românii de acolo, cu propria lor conștiință și deci mișcare națională, politica guvernamentală de la București care s-a implicat în modul cel mai direct, conjunctura politică generală din spațiul balcanic. În evoluția școlii românești la sud de Dunăre pot fi conturate mai multe etape. O dată cu anul 1864, când începea implantarea învățământului, debuta „misionariatul” ce s-a întins până la

congresul de la Berlin. Din anul 1878 începea o nouă etapă marcată prin obținerea recunoașterii și a implicării autorităților otomane, în existența garantată a învățământului românesc, ca urmare a ordinului viziral al lui Savfet Pașa. A urmat apoi extinderea și diversificarea rețelei școlare căreia i s-au adăugat asociații, biblioteci etc. Iradeaua sultanului Abdul Hamid din mai 1905 însemna recunoașterea entității naționale românești cu repercusiuni pozitive și asupra învățământului românesc a cărui evoluție ascendentă și garantată părea a căpăta noi garanții cu ocazia conferinței de pace de la București din 1913 ce încheia al doilea război balcanic. Atunci începea însă o nouă fază de stagnare și declin a învățământului în întregul spațiu balcanic de după aceea, școlile românești fiind tolerate sau interzise.

Evoluția sinuoasă a școlii românești din Balcani în epoca modernă a prezentat și o altă particularitate. Destule școli au funcționat neîntrerupt, dar nu puține au fost cele care au fost efemere sau au funcționat cu întreruperi.

La începutul secolului XX, mai cu seamă școala românească a fost lovită de intoleranța altor etnici balcanici, greci, sârbi, bulgari, de bandele înarmate ale acestora cărora de-a lungul timpului le-au căzut victime zeci și zeci de institutori, ca și preoți sau membri ai eforiilor școlare. Nu odată membrii corpului didactic au fost alungați. Școala românească din Balcani, spre deosebire de cea din Transilvania de exemplu, nu a reușit în epocă să-și asigure o independență materială, ele bazându-se în principal pe finanțele venite de la București, neputându-se menține fără concursul direct al statului român. În epocă nu puțini au fost acei care au recunoscut că în problema școlii românești din Balcani autoritățile de la București nu cunoșteau realitățile locale, ceea ce a avut ca urmare și lipsa unui corect program de acțiune pe termen lung. Spre deosebire de situația din Transilvania dualismului austro-ungar, în spațiul balcanic școala și-a atins doar parțial scopul ce trebuia să fie fundamental, de cultivare și de răspândire a sentimentului românesc, chiar dacă ea a îndeplinit o misiune civilizatoare.

Nu lipsit de importanță a fost și faptul că mulți dintre românii de acolo și-au pus energia și nu o dată averile la dispoziția altor factori etnici astfel încât au diminuat numărul și forța unei elite culturale și politice ce ar fi putut contribui la un alt curs al cauzei naționale.

CAPITOLUL IV

IDEOLOGIE NAȚIONALĂ ȘI ACȚIUNE POLITICĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX

Acțiunea românilor balcanici la începutul secolului al XX-lea a stat sub semnul a diferiți factori determinanți. A existat evoluția proprie de autoconștientizare a elementelor românești, cu sau fără pregătire intelectuală, în cadrul celei de a doua „renașteri” a lor în contextul răspândirii unui propriu ideal național. A intervenit de asemenea societatea românească nord-dunăreană, fie prin organisme politice abilitate, fie prin reprezentanții mișcării naționale pentru care soarta ce-i preocupa era în egală măsură cea a fraților lor din Transilvania, Bucovina, Basarabia și, așa cum apărea adeseori în publicistică sau la adunările vremii, Macedonia, Turcia europeană, prin aceasta înțelegându-se de fapt întreaga Peninsulă Balcanică.

În contextul general al mișcărilor naționale din sud-estul european o însemnătate deosebită o avea problema educării celor care aparțineau aceleași etnii în propria-i limbă, educare atât prin sistemul școlar la diverse nivele cât și, pe plan spiritual, prin biserică care să propage percepțiile creștine în limba vorbită și înțeleasă de comunitatea credincioșilor. De altfel acest imperativ major fusese înțeles încă de la mijlocul veacului XIX-lea atunci când debutase în fapt întreaga mișcare națională a românilor din Peninsula Balcanică. Este suficient aici a aminti că mai multe decenii statul român făcuse importante eforturi financiare pentru a sprijini activitatea culturală, îndeosebi școala, pentru românii din Peninsula Balcanică.

Astfel, cheltuielile alocate din bugetul Ministerului Instrucțiunii Publice pentru școlile și bisericile române din Macedonia (în fapt din Balcani) în perioada 1864-1905 s-au ridicat la suma de 8.672.963 lei. Semnificativă este și dinamica acestor

sume. Până la războiul de independență anual fuseseră alocate 10.000-21.000 lei. După cucerirea independenței, la început suma anuală era de 32.000 lei ulterior ea a crescut în anii 1882-1886 la circa 80.000 lei, dublându-se aproape în următorii patru ani, crescând apoi sensibil pentru a fi între anii 1892-1901 de peste o jumătate de milion anual, iar în exercițiul financiar 1904-1905 de 600.000 lei anual.²⁴ La acea dată, de exemplu, aparțineau corpului didactic din Balcani, în învățământul primar, 119 învățători și 55 învățătoare, număr care în 1912 se va ridica la 143 învățători și 86 învățătoare ce-și desfășurau activitatea în 118 școli primare în care învățământul se făcea în limba maternă conform și normelor stabilite de ministerul de resort de la București.²⁵ Școlilor primare, în ultimă instanță de o importanță covârșitoare în cultivarea și păstrarea identității naționale proprii, li se adăugau și un număr de instituții școlare de grad secundar, respectiv un liceu, o școală superioară de comerț și o școală normală având durata studiilor de șapte ani, precum și o școală de comerț cu durata studiilor de patru ani, unde își desfășurau activitatea 69 de profesori.

Statul român mai sprijinea, pe cât era posibil, și cele 37 de biserici ale românilor balcanici unde se oficia cultul în limba maternă de către un număr de 60 de preoți ajutați de 70 de dascăli.²⁶

Această realitate balcanică era în mod evident rezultatul unei duble acțiuni, materializată în eforturi bugetare ale statului român la care se adăugau însemnate sume furnizate de către Societatea de cultură macedo-română, precum și a eforturilor proprii a comunităților respective, cunoscută fiind vocația de filantropi și binefăcători ai culturii a acestor români a căror donații pot fi constatate de la Viena la Atena precum și în multe alte părți. Era o realitate care trebuia să-și găsească însă și un cadru mai potrivit, evident și garantat, în sistemul politico-juridic al structurilor otomane. Se știe că multe veacuri, pentru cercurile conducătoare otomane, apartenența etnică și implicit națională nu a existat, ea nefiind recunoscută ca atare pentru că se luau în considerație doar comunitățile religioase încadrate într-un fel sau altul în sistemul politic. Statul își baza întregul sistem pe dualismul musulmani-nemusulmani iar în cadrul acestora din urmă pe apartenența la o anumită comunitate religioasă cu un statut juridic clar, bine definit prin privilegiile ale sultanilor.²⁷ În acest context românii balcanici ca

ortodocși făceau parte dintr-o mare comunitate, cea ortodoxă, pestriță din punct de vedere etnic (sârbi, bulgari, greci etc.), a cărei șef spiritual era Patriarhul din Constantinopol, recrutat obligatoriu din rândurile clerului grec și ajuns în final a se considera, mai mult sau mai puțin, conducător al lumii grecești din Turcia, fiind totodată un promotor foarte însemnat al elenismului, respectiv a „marii idei”. Totodată în conformitate cu privilegiile inițiate încă de Mahomed II, patriarhului îi revenea și controlul asupra învățământului.

În acest context încă din secolul XIX problemele învățământului pe de o parte, ale vieții religioase ortodoxe pe de altă parte au fost direct legate de acțiunea, și nu o dată de reacțiunea, Patriarhiei ecumenice. Ca și în alte părți, lupta națională a românilor din Peninsula Balcanică, nu o dată și cu sprijinul autorităților guvernamentale de la București, s-a dus pe trei planuri distincte respectiv: învățământ în limbă națională, organizare bisericească proprie până la recunoașterea unui propriu ierarh, episcop sau chiar mitropolit, și, nu în cele din urmă, reprezentare proporțională pe baze etnice în diversele organisme locale (muktari, consilii comunale etc.).

O astfel de luptă națională pentru realizarea unor asemenea obiective au desfășurat și alte popoare neturce, din Caucaz și Golful Persic până la Marea Adriatică. Pe ansamblu, marea masă a populației imperiului, neturcă, aparținând unor popoare diferite, urmărea obținerea unor astfel de drepturi ca o primă etapă într-o luptă națională a cărei obiectiv final, de altfel ulterior îndeplinit, era crearea unor state naționale proprii, cu destinul lor diferit de cel al turcilor, așa cum s-a și întâmplat înainte și după prima conflagrație mondială.

Spre deosebire de multe alte popoare ce locuiau adeseori compact, românii, diseminați în întreaga Turcie europeană și nu numai, urmăreau doar (la fel ca și evreii și, într-o anumită măsură, armenii) obținerea unor drepturi naționale elementare chiar în cadrul structurilor statului otoman pe care nu-l contestau în esență, dat fiind că o serie de condiții obiective, precum așezare geografică, împrăștierea numerică, tendințele altor etnii, procentual mai numeroase, spre afirmare statală proprie, nu le-ar fi permis întemeierea unor organisme politice proprii independente. De aici a

decurs de fapt și atitudinea de loialitate, în sens larg, a românilor în raport cu autoritățile otomane înainte și după revoluția Junilor Turci precum și situarea lor între cei care doreau nu destrămarea ci dimpotrivă modernizarea și democratizarea Imperiului otoman, cadru în care sperau a-și putea vedea împlinite aspirațiile.

Această atitudine a lor a fost apreciată și recompensată doar într-o anumită măsură, evident prea puțin, de către factorii otomani responsabili. Putem aminti astfel că la puțină vreme după ce românii nord-dunăreni jucaseră un rol însemnat în cadrul problemei orientale în timpul războiului de la 1877-1878, marele vizir Savfet Pașa la 12 septembrie 1878 ordona autorităților din zone locuite masiv de români următoarele: „Sublima Poartă a fost informată că românii vor să se instruiască în propria lor limbă și să întemeieze școale, dar că clerul grec, orbit de ideile sale de intransigență, împinge pe autoritățile locale să facă dificultăți institutorilor români și chiar să-i persecute. Având în vedere că în împărăție nimeni nu are dreptul de a se opune la liberul exercițiu al învățământului școlar și al cultului, veți binevoi a invita pe funcționarii civili puși sub ordinele voastre să se abțină de la orice presiune asupra locuitorilor și să nu se opună fără motiv la exercițiul cultului și al învățământului. Din contră, veți acorda ajutor și protecțiune institutorilor români, totdeauna când vor avea nevoie”.²⁸

Ca și înainte, au existat persecuții împotriva preoțimii și a dascălilor români ce s-au intensificat. Ele nu veneau însă practic din partea autorităților otomane ci din partea altor factori naționali implicați în viața balcanică, mai ales din partea elementului grecesc care își îndrepta acțiunea, nu o dată în forme violente, și împotriva sârbilor sau bulgarilor ce acționau atunci în Turcia într-un fel asemănător românilor. Cu toate acestea s-au manifestat fenomene asemănătoare, contrare învățământului sau bisericii românilor și în Serbia ori în Bulgaria.

După eșuarea acțiunii de creare a unui episcopat propriu și de a obține recunoașterea canonică a lui Antim ca mitropolit, evenimente desfășurate în anii 1892-1895²⁹, un moment de seamă în istoria românilor balcanici l-a constituit participarea lor la marea răscoală macedoneană din 1903 care a culminat cu proclamarea unei efemere republici cu centrul la Crușevo, având în conducere un comitet format din 2 macedoneni, 2 albanezi și 2 români, între aceștia Pitu Guli remarcându-se în mod deosebit.³⁰

Reorganizarea sub controlul Marilor Puteri a administrației, inclusiv a forțelor de ordine în Macedonia, a dus acolo la promovarea distinctă a elementului românesc și implicit la recunoașterea oficială în acte a calității lor naționale prin înlocuirea termenului de „rum”, ceea ce era asimilat nu cu „ortodox” așa cum ar fi fost normal ci cu „grec”, cu termenul de „ullah”, adică român, ceea ce evident era un nou pas în recunoașterea aspirațiilor naționale. Tot atunci, mai ales în cursul anului 1904, s-au constituit în numeroase sate ale Turciei europene comitete naționale ale românilor. Acestea deocamdată s-au înfăptuit din inițiativă românească, pe plan local, fără o reglementare venită din partea autorităților centrale cu privire la instituționalizarea formelor naționale concrete.

În aceste condiții aproximativ o jumătate de veac de acțiune pe drumul redeșteptării naționale se finalizează cu cel mai de seamă succes obținut de români de la autoritatea constantinopolitană, respectiv iradeaua sultanului din 9/22 mai 1905: „Majestatea Sa imperială sultanul, care în sentimentele sale de înaltă justiție și de îngrijire părintească pentru popoarele sale, își întinde binefacerile și favorurilor sale asupra tuturor supușilor credincioși, fără deosebire de rasă nici de religie, luând în considerațiune suplicele supuse, în timpul din urmă, la picioarele Tronului Imperial de către supușii Săi Valahi, a binevoit să ordone ca, în virtutea drepturilor civile de cari dânsii se bucură cu același titlu ca și ceilalți supuși nemusulmani, comunitățile lor să desemneze pe muhtari conform cu regulamentele în vigoare; ca, după cum se practică pentru celelalte comunități, membrii valahi să fie de o potrivă admiși, după regulă, în consiliile administrative și ca înlesniri să fie acordate de către autoritățile imperiale profesorilor numiți de către comunități pentru inspectarea școalelor lor și îndeplinirea formalităților dictate de legile Imperiului pentru deschiderea noilor stabilimente școlare”.³¹

În zilele următoare autoritățile constantinopolitane, în special cele din resortul justiției și al învățământului, au detaliat rescriptul imperial în vederea aplicării sale. La 10 mai 1905 Abdurrahman, ministrul otoman al justiției și al cultelor, înainta patriarhului Ioachim III o teskerea în care între altele se arăta: „Consiliul de Miniștri, considerând că... un principiu fundamental al imperiului impune statului o imparțialitate absolută față de diferitele naționalități..., a hotărât a însărcina Ministerul de Interne să

comunica că, cu condiția de a nu inova nimic cu privire la raporturile lor de supunere față de Patriarhat, valahii nu vor putea fi împiedicați de a celebra ceremoniile cultului de către preoții lor și în limba națională, nici nu vor fi împiedicați de a se servi de această limbă în școlile lor; că le va fi permis de a-și numi proprii lor muktari, conform legilor în vigoare; că nimeni nu va putea tulbura, în exercițiul funcțiunii lor, pe institutorii și pe inspectorii învățământului pe care comunitatea valahă i-ar numi... și că, în fine, valahii vor lua parte la alegerile membrilor consiliilor administrative".³² Actul din 1905, cu părțile sale constitutive, are o valoare deosebită. Rezultat al unei acțiuni concertate a fruntașilor politici a românilor balcanici și a cercurilor oficiale de la București, el a fost un adevărat document constituțional pentru etnia românească balcanică în următorii trei ani și chiar un model pentru ulterioarele evoluții istorice, întrucât guvernul de la București a făcut pe aceeași linie intervenții și în alte capitale balcanice. Acordarea ca pentru o etnie distinctă a unor drepturi de autoconducere locală precum și în domeniile bisericesc și școlar reprezenta un important succes, a cărui însemnătate reiese, și mai evidentă, în raport cu situația românilor din provincii aflate sub alte dominații străine (de exemplu Basarabia unde oficierea cultului se făcea în limba rusă, iar învățământul românesc era inexistent). S-a asigurat astfel un statut ce a garantat timp de câțiva ani românilor din zonă o situație națională ce nu au mai avut-o în istoria lor nici mai înainte, nici după aceea.

Iradeaua din 1905 și începutul aplicării acesteia a stârnit o puternică reacție din partea elementelor grecești deși în esență, între altele, nu era o inovație. Un regim asemănător fusese concedat anterior de către autoritățile stambuliote atât bulgarilor cât și sârbilor care trăiau între fruntariile Imperiului otoman. Iradeaua asigura condiții legale de rezistență la ampla acțiune de grecizare desfășurată cu directa implicare a Patriarhiei, îngustându-i în felul acesta aria de acțiune. Reacția grecească s-a materializat în mai multe modalități: proteste și condamnare a acțiunii oficialităților de către Patrarhia ecumenică, intensificarea acțiunii bandelor armate grecești, cărora le-au căzut victimă preoți, oameni ai școlii, fruntași ai românilor precum și ruperea. din inițiativa guvernului grec, a relațiilor diplomatice dintre București și Atena, situație care a durat până în ajunul războaielor balcanice.³³

Oricum, se poate considera că, cel puțin din punct de vedere juridic formal, acești câțiva ani ce au urmat iradei, până spre anul 1910, au fost vremurile cele mai favorabile soartei românilor balcanici. Într-o anumită măsură aceasta și explică implicarea directă, sub diverse forme, a românilor balcanici în geneza și în prima fază a revoluției Junilor Turci din anul 1908, în care au crezut, în egală măsură, datorită aspirațiilor lor naționale legate de integritatea otomană, precum și datorită sentimentelor lor favorabile înnoirii, restructurării, modernizării și democratizării statului otoman.

Implicarea românilor balcanici în evenimentele ce începeau a schimba, cel puțin aparent, stările de lucruri din Imperiul otoman fusese pregătită anterior și printr-o serie de acțiuni mai deosebite. Astfel încă înainte de iradea din 1905 începuse constituirea comunităților românești într-o serie de societăți, în cadrul unor adunări speciale unde s-au și redactat cuvenitele procese verbale și acte de constituire. Astfel de adunări au avut loc la Samarina (13 iunie 1904), Frașari (22 iunie 1904), Turca (28 iunie 1904), Perivoli și Turia (20 iunie 1904), Papadia (6 iunie 1904), Nicea (10 iulie 1904).³⁴ La sfârșitul lunii iulie erau constituite 56 de astfel de comunități în interiorul Peninsulei Balcanice, după modelul instituit la adunarea de la Salonic din 15 februarie 1904.³⁵

Constituirea comunităților românești în mediul rural fusese precedată de acțiuni de același tip în principalele orașe balcanice în care românii aveau o pondere însemnată, uneori majoritară, precum Corița, Ternova, Veria, Veles, Monastir, Cumanova, Coceani și Uskub (Skoplje). Toate aceste comunități române au fost recunoscute printr-un act al marelui vizir la 21 mai 1904. Ulterior astfel de comunități s-au mai constituit la Bitolia, Vlahoclisura, Elbasan, Ohrida, Moscopole. Pe baza împuternicirilor respectivelor comunități, A. M. Lahovari, ministrul român la Constantinopol, și L. Duma, inspectorul general al școlilor din Turcia, au avut o discuție cu Marele Vizir la 26 iulie/8 august 1904 pentru alegerea unui reprezentant distinct al românilor la Constantinopol recunoscut ca atare de către autorități.³⁶ Nu s-a ajuns în acel moment la nici un rezultat datorită opoziției vehemente a cercurilor patriarhale ce amenințau în mod deschis cu o criză. Oricum, ca rezultat, s-au putut ulterior alege o serie de muhtar (primari) și consilieri români și s-au

păstrat diverse forme organizatorice ce au permis alte acțiuni ulterioare ale românilor. În scopul cultivării specificului național au fost create și o serie de societăți culturale, ca de exemplu „Clisura”, „Crușova”, „Pindul”, care organizau, între altele, biblioteci, festivaluri naționale, diverse acțiuni de strângere de fonduri pentru ajutorarea școlilor și a bisericilor românești³⁷. S-au făcut simțite și consecințele, multiple și contradictorii, ale recunoașterii oficiale a naționalității române în 1905.

Sprrijinul venit din țară, în special de la acei români balcanici ce se stabiliseră la nord de Dunăre, vremelnic sau definitiv, s-a făcut tot mai simțit Mai ales prin intermediul Societății de Cultură Macedo-română însemnate sume de bani, cantități sporite de cărți, în special manuale școlare, almanahuri, ziare și reviste, unele în dialect, s-au îndreptat spre comunitățile românești din sud. A sporit numărul celor care în calitate de învățători sau profesori își desfășurau activitatea după ce își asiguraseră pregătirea corespunzătoare în Regat sau chiar la școli apusene.

Opinia publică din țară a dat și ea un sprijin mai mare mișcării naționale din Turcia europeană și nu numai, ajungându-se vremelnic chiar și la o anumită colaborare, prea puțin existentă mai înainte, între cele două partide de guvernământ în această direcție.

Pe de altă parte, iradeaua din 1905 a provocat reacția potrivnică a mișcărilor naționale și a guvernelor balcanice, care, urmărindu-și propriile țeluri și aspirații legitime, de altfel, inclusiv un regim distinct pentru conaționali lor din Turcia europeană, nu erau dispuse a recunoaște ceea ce ar fi fost drept în egală măsură și pentru etnia românească, cu care trăiau laolaltă. Astfel constatăm că acțiunea cetelor înarmate a „revoluționarilor”, andarți greci, comitagii bulgari, cetnici sârbi, ce fusese îndreptată până atunci în principal împotriva autorităților otomane și nu o dată avusese și caracterul unei lupte, în ultimă instanță, fratricide (asasinate, incendieri, distrugerii de tot felul făcute de unii asupra altora dintre etnicii balcanici, exceptându-i pe români), a început să fie îndreptată și împotriva românilor. Pe această linie s-au „ilustrat” mai ales elementele grecești ce au acționat concertat împotriva așezărilor românești, nu fără știrea și chiar sprijinul autorităților de la Atena³⁸.

S-a manifestat tot mai hotărât și atitudinea ostilă a Patriarhiei ecumenice și a slujitorilor acesteia, mitropoliți și episcopi ai

diferitelor dioceze, care acționau deschis ca agenți ai elenismului. Numeroși preoți au fost excomunicați atunci când oficiau slujba în românește, alții au fost alungați. Bisericile românești au fost închise sau luate sub control de către clerici greci. Aceștia nu o dată au reușit să atragă de partea lor și un număr de români, așa numiții grecomani, ajungându-se chiar la neînțelegeri în sânul comunităților românești, ceea ce evident nu favoriză progresul cauzei naționale. Prigoana dezlănțuită de patriarhie contra șefilor mișcării naționale, contra învățătorilor și profesorilor și, în special, contra preoților urmărea între altele să lipsească masa mare a credincioșilor ortodocși de origine română de elementele care ar fi putut să-i organizeze și să-i conducă. Această acțiune pe plan religios, cu rezultate în ultimă instanță mediocre, dincolo de stările de tensiune emoțională pe care le-a generat, a fost dublată însă de o intervenție directă, de natură militară.

Ruperea nejustificată a relațiilor diplomatice româno-grecești, din inițiativa Atenei, a fost urmată de organizarea unui număr sporit de bande înarmate, pregătite și instruite pe teritoriul statului grec, cel mai adesea conduse de ofițeri activi, mulți proveniți din Creta, care au pătruns în ținuturile Traciei, Macedoniei, Albaniei pentru a teroriza și a ucide. Astfel au căzut numeroase victime. De exemplu, la inaugurarea bisericii române de la Salonic a fost ucis Lazăr Duma, inspector general al școlilor și bisericilor române, ce jucase un rol esențial în organizarea comunităților românești și în obținerea recunoașterii naționalității române. Au fost omorâți directori de școli, președinți ai comunităților române, primari aleși dintre români (ca la Avdela), alți români, mai ales dintre cei înstăriți ce dădeau o parte din veniturile lor cauzei naționale. După unele calcule incomplete în acei ani au căzut pradă acestor bande peste 400 victime³⁹. Au fost date focului și distruse școli, biserici, numeroase gospodării românești. În actele Societății de Cultură Macedo-română se păstrează numeroase date privind acțiunile de strângere a unor fonduri bănești și a altor ajutoare ce erau expediate la sudul Dunării. Ziarele românești urmăreau îndeaproape și prezentau astfel de întâmplări, unele sângeroase, condamându-le. Întâmplările sângeroase din Balcani au avut, între altele, drept rezultat și unele atitudini și acțiuni îndreptate împotriva grecilor stabiliți în Regat. Totodată au contribuit la menținerea și chiar adâncirea tensiunii dintre guvernele de la Atena și București.

Împrejurările și concepțiile existente în epocă au făcut așadar ca revoluția Junilor Turci să fie primită de elementul românesc din Balcani cu entuziasm și multe speranțe, justificate de altfel, parțial, în următorii câțiva ani.

Mișcarea Junilor Turci se bucurase de sprijin din partea românilor atât din Regat, cât și de la sud de Dunăre, încă de la începuturile ei.⁴⁰ După 1906 această mișcare ce-și propunea salvarea statului otoman prin reformarea acestuia, în numele principiilor și libertăților general democratice, inclusiv în ceea ce privește complexa problematică a naționalităților, și-a mutat centrul din străinătate la Salonic, important oraș balcanic în care prezența elementului românesc era însemnată pe cele mai diverse planuri. În cadrul mișcării Junilor Turci într-o primă fază, până la cucerirea și exercitarea efectivă a puterii, fusese o participare destul de eteroclită din punct de vedere etnic, predominând idealurile general democratice, iar problema națională fiind aproape inexistentă în preocupările lor. O serie de fruntași proveneau atât din rândurile turcilor, precum Enver sau Mustafa Kemal, viitorul Atatürk, cât și din rândurile evreilor, albanezilor și chiar a arabilor și armenilor, căroro li s-au adăugat și o serie de români. Într-o anumită măsură era copiat și modelul francmasonic, cu care de altfel Junii Turci au avut o serie de legături.

Atitudinea unora dintre reprezentanții naționalităților balcanice, respectiv a grecilor, sârbilor, bulgarilor și parțial a slavo-macedonenilor, a fost diferită, de unde a decurs și implicarea/neimplicarea lor în această mișcare. Între aspirațiile acestor balcanici și programul Junilor Turci era o deosebire esențială care avea să ducă apoi la situarea pe poziții ireconciliabile, materializate ulterior în declanșarea conflictului balcanic. Astfel grecii, sârbii sau bulgarii, fiecare într-o modalitate proprie, specifică, urmăreau ieșirea din cadrul statului otoman și unirea lor cu acei conaționali care trăiau în state balcanice independente dar nedesăvârșite din punctul de vedere al unității naționale. În opoziție cu aceștia, Junii Turci urmăreau realizarea unui program reformativ în cadrul axiomatic al păstrării neștirbite a integrității otomane. Pentru o serie dintre fruntașii lor, unul dintre idealurile viitorului era chiar reluarea unora dintre teritoriile din jur, din spațiul balcanic, ce aparținuseră odinioară sultanilor. A mai apărut și un alt

aspect. Cu timpul se vor impune ca factori politici preponderenți acei fruntași ai Junilor Turci care au făcut din „otomanizare”, respectiv „turcizare”, țelul principal al acțiunii lor. Se conturau și aici ca atare înfruntări asemănătoare cu evoluții din cadrul monarhiei bicefale unde de asemenea întâlnim, pe de o parte, acțiunea diferiților militanți ai cauzelor naționale (români, croați, cehi și slovaci, polonezi) de a-și crea sau de a-și desăvârși propriile state naționale și, pe de altă parte, acțiunea celor care doreau modernizare și democratizare prin menținerea neștirbită teritorial a monarhiei dunărene (ca de exemplu ideea creării „Statelor Unite ale Austriei-Mari” a lui A. C. Popovici.⁴¹)

Istoria avea să demonstreze că, în contextul istoric de la începutul veacului, astfel de planuri de menținere a unor conglomerate multinaționale de caracter imperial nu mai erau posibile, ele erau condamnate și de altfel au și dispărut în cursul evenimentelor din anii celui de al doilea deceniu al secolului al XX-lea. Oricum pentru românii Turciei europene, după cum s-a mai arătat, soluționarea pozitivă, durabilă a problemei lor naționale era legată de soarta Imperiului otoman mai mult decât de statele naționale balcanice ce aveau să-i succedă acestuia. Aceste state manifestaseră deja atitudini discriminatorii, deznaționalizatoare față de minorități, provocând astfel legitimă îngrijorare elementului românesc din Balcani. Axându-se pe ideea menținerii, prin modernizare și democratizare, a lumii politice otomane românii balcanici au participat nemijlocit la frământările politice din statul sultanilor. A fost normală încadrarea unor români, încă din perioada conspirativității, în partidul Junilor Turci: „Jihad ve Tereck” („Uniune și progres”). Între membrii activi ai mișcării s-au ilustrat doctorul Filip Mișea și mai ales Nicolae Batzaria. Primul, după serioase studii de medicină făcute la București, a fost unul dintre puținii intelectuali ce a revenit în locurile natale. A desfășurat o bogată activitate în diverse orașe și sate cu populație românească, mai ales în ținuturile central-vestice, devenind astfel o personalitate cunoscută și respectată. Aceasta avea să-i asigure ulterior și un mandat de deputat în primul parlament democratic întrunit la Istanbul în urma alegerilor din 10/23 decembrie 1908. Atunci el a fost ales pe listele și cu sprijinul partidei Junilor Turci, făcând parte din gruparea acestora când își rostea discursul inaugural, la 30 ianuarie/12 februarie 1909.⁴²

În perioada de la revoluția Junilor Turci până la războaiele balcanice, ce reprezintă într-un fel o adevărată „epocă de aur”, pe plan politic, pentru românismul balcanic, figura centrală care s-a remarcat a fost cea a lui Nicolae Batzaria.⁴³ După activitate publicistică în țară, urmată de carieră didactică în câteva sate și apoi la liceul din Bitolia, devenind ulterior inspector școlar, el a aderat în 1907 la mișcarea Junilor Turci. În perioada ilegalității acestei mișcări devenise membru al Comitetului de la Salonic colaborând îndeaproape cu principalii exponenți ai acestei mișcări, viitori conducători ai Turciei (Enver, Djavid, Talaat etc.). Nicolae Batzaria a fost fără îndoială una dintre cele mai complexe personalități care ilustrează istoria românismului de peste Dunăre în prima parte a acestui veac. În decursul a peste opt decenii de viață a desfășurat o activitate prodigioasă pe planuri diverse și complementare: activitate didactică în tinerețe, militantism în slujba cauzei naționale, prezență în comitetul „Uniune și progres”, în Senatul Junilor Turci, titular al unui fotoliu ministerial la Constantinopol, semnatar al păcii de la Londra de la sfârșitul primului război balcanic, senator averescan în Dealul Mitropoliei de la București, autor al unei bogate literaturi în dialect și apoi în limba cultă, însumând zeci de cărți cu caracter memorialistic, istoric, literar, pentru adulți și copii, întemeietor și animator a numeroase publicații, de tot felul, apărute la Bitolia, Salonic sau București și, în sfârșit, deținut în închisorile comuniste în condițiile complexe de după 1948. Se născuse în anul 1874 la Crușova, așezare cu caracter preponderent românesc, într-o familie simplă cu neamuri numeroase ce se împrăștiaseră până în Egipt, Anatolia și la nord de Dunăre. După terminarea școlii primare, unde l-a avut ca institutor pe cunoscutul Sterie Cosmescu, a urmat cursurile liceului din Bitolia (Monastir) având ca profesori printre alții pe viitorii academicieni Tache Papahagi, Theodor Capidan. A urmat apoi în paralel la Universitatea București, atât Facultatea de litere cât și cea de drept, fără însă a termina nici una, din lipsa mijloacelor materiale necesare. Efectiva sa intrare în viață a debutat cu asumarea apostolatului în rândurile conaționaliilor săi balcanici, mai întâi ca dascăl și apoi ca publicist și literat, activități adeseori strâns împletite. A început un adevărat periplu didactic, mai întâi ca învățător și director al școlii primare din Crușova natală, apoi ca

profesor în Epir, la liceul românesc din Ianina și, în sfârșit, ca profesor al liceului din Bitolia unde a devenit colegul foștilor săi dascăli, care ulterior l-au secondat în acțiunea sa națională la Salonic, Constantinopol și București. A avut un rol important în alocarea de către guvernul de la București, ministru al instrucțiunii fiind Take Ionescu, pentru anul școlar 1899/1900, a sumei de 724.643 lei.⁴⁴ A protestat, în fruntea unei delegații școlare alcătuite de corpul didactic din Peninsula Balcanică, împotriva acțiunilor noului guvern liberal de la București care în anii 1901-1902 închisese o serie de școli (un număr de 21 din cele 93 existente atunci) și destituisse, lăsând fără mijloace de existență, 76 institutori, reducând totodată bugetul școlilor din Turcia până la 300.000 lei.⁴⁵

În acest context s-a constituit „Asociația corpului didactic pentru învățătura poporului român din Turcia”, cu sediul la Bitolia, și care a cuprins practic toate cadrele didactice. Această organizație, dincolo de preocupările legitime pentru școală și soarta slujitorilor ei, a avut și un important rol politic în mișcarea națională de acolo. Conducerea acestei asociații era compusă din Nicolae Batzaria, care dealtfel avusese rolul de inițiator, Constantin Cosmescu, Nicolae Papahagi (Crușova), Pericle Papahagi (Salonic) și Nuși Tulliu, revizor școlar pentru Epir. Aceștia s-au deplasat, împuterniciți prin procură, la București, unde au avut contacte cu autoritățile, cu factori politici, cu presa. Prezența lor la București a prilejuit o amplă dezbateră a situației generale a românilor din Balcani. Nicolae Batzaria a devenit o figură tot mai cunoscută pe malurile Dâmboviței și ca militant național, activitatea lui ca literat fiind cunoscută încă mai înainte prin colaborarea la diverse publicații (tot atunci avea să înceapă să scrie la „Semănătorul”, mai cu seamă când conducerea revistei i-a aparținut lui Nicolae Iorga). Delegația a fost primită într-o audiență specială de către regele Carol I ce a manifestat înțelegere și a promis sprijin pentru cauza românească. Ulterior, în mai multe rânduri, Nicolae Batzaria a mai fost primit de către suveran, fie în legătură cu problemele românilor balcanici, fie în legătură cu evoluția relațiile româno-turce. În afara contactelor directe, regele era informat despre realitățile balcanice și problemele românești și printr-o serie de rapoarte confidentiale trimise de Nicolae Batzaria de la Salonic și apoi de la Constantinopol (rapoarte păstrate în arhiva regală).

E de menționat că această acțiune a reprezentanților corpului didactic din Balcani, sprijinită de Societatea de Cultură Macedo-română și alți factori de la București, în care rolul lui Nicolae Batzaria fusese însemnat, a făcut ca, începând din anul 1903, din inițiativa legislativă a lui Spiru Haret, să se aloce fonduri suplimentare de 600.000 lei anual pentru românii din Balcani, inclusiv pentru construirea de școli și biserici în Turcia europeană. Menționăm că, desigur și cu un rol din partea lui Nicolae Batzaria, în vremea guvernului Ion I. C. Brătianu, în anul 1909/1910 această sumă a crescut la aproape un milion lei, la care aveau să se adauge alte importante sume de bani, multe din fondurile secrete, înmânate direct lui Nicolae Batzaria de către agenți diplomatici români, pentru acțiune propagandistică și publicistică în interes național.⁴⁶ Așadar este evident că asociația aceasta inițiată la Bitolia avea scopuri mult mai înalte decât cele legate de salarizarea sau starea în general al corpului didactic. Ea își propunea „luminarea poporului român din Imperiul otoman și dezvoltarea sentimentului său național și religios, lărgirea cercului de cunoștințe printre membrii societății, stăruirea prin toate mijloacele raționale și legale pentru clădirea de școli și biserici române, acordarea de sprijin material și moral comunităților române...”

În același an 1903 Nicolae Batzaria inițiază la Bitolia, și de altfel și scria în cea mai mare parte, revista „Lumina” care a apărut până în 1908. Această revistă a adus în primul rând reale servicii școlii, de exemplu prin modele de lecții, informații cu caracter cultural și istoric. A publicat și literatură dialectală purtând semnături prestigioase precum Marcu Beza, George Murnu, Nuși Tulliu, Nida (Leon) Boga și bineînțeles Nicolae Batzaria. Prin stăruința acestuia din urmă și a lui Pericle Papahagi apărea la Bitolia, alături de noua clădire a liceului, și prima bibliotecă populară românească.

Nicolae Batzaria a continuat să publice, în dialect sau în limba literară, și în Regat. În afara scrierilor apărute în paginile revistei „Semănătorul”, mai ales în perioada directoratului lui Nicolae Iorga, a mai colaborat la seriile succesive ale revistei „Peninsula Balcanică” (apărută încă din 1893 cu subtitluri semnificative ca: „Organ al intereselor române din Orient”, „Organ politic al românilor din dreapta Dunării”, „Apără interesele românești în Balcani”, „Scoate la iveală valorile românilor din dreapta

Dunării”). Semnătura lui Nicolae Batzaria în calitate de fondator sau colaborator de seamă o întâlnim în reviste precum „Frățilea” (1901-1902), „Românul din Pind. Organ național al românilor din dreapta Dunării” (1903-1905, 1907-1912), „Macedonia” (1901), „Revista Macedoniei” (1905-1906), „Ecoul Macedoniei” (1906), „Grai bun” (1908). Alături de aceste publicații ale românilor balcanici, difuzate amplu în sudul Dunării, a colaborat la „Arhiva” din Iași, „Ovidiu”, „Viața Românească”, „Neamul românesc”. A fost prezent cu regularitate în anuarele ce erau editate de Societatea de Cultură Macedo-română, precum și în publicația scoasă la Constantinopol de Nicolae Papahagi, cu sprijinul financiar, discret dar substanțial, al guvernului de la București: „Le courrier des Balkans” (1904-1912).

În memoriile sale, elogios apreciate de către Nicolae Iorga, „Turcia Junilor Turci. Din lumea Islamului” (București, f. a.), Nicolae Batzaria relatează implicarea sa în mișcarea ilegală a Junilor Turci, la Salonic, într-o perioadă în care era o personalitate cunoscută în calitate de inspector general al școlilor românești din Macedonia. Această calitate i-a oferit posibilitatea ca alături de preocupările strict profesionale, importante și rodnice, să desfășoare și acțiuni cu caracter revoluționar. S-a aflat încă de la început în centrul evenimentelor ce debutaseră în Macedonia, în vara anului 1908, unde, la revoluția ce izbucnise, alături de turci, albanezi etc., au participat de la început și românii din Macedonia și apoi din întreaga Turcie europeană.

La 24 iulie 1908 a fost restabilită așa numita constituție a lui Midhat Pașa, suspendată la 14 februarie 1878, fără a fi atunci aplicată în fapt. Se puna în acest fel capăt sângerosului absolutism a lui Abdul Hamid al II-lea ce a fost apoi înlăturat de pe tron la 27 mai 1909. A fost urmat de către Mahomed al V-lea cu care ulterior Nicolae Batzaria a avut legături personale susținute. Constituția a constituit cadrul în care s-a manifestat câțiva ani elementul românesc din Balcani, ca de altfel și activitatea senatorială și ministerială a lui Nicolae Batzaria. La fel ca și constituția Regatului român și această constituție avea la bază modelul constituțional belgian. Articolul I prevedea indivizibilitatea și integritatea Imperiului otoman (a fost de altfel repede încălcat prin semnarea de către autoritățile otomane a înstrăinării, respectiv a pierderii și din

punct de vedere juridic, în favoarea Austro-Ungariei, a Bosniei și Herțegovinei, iar apoi prin recunoașterea independenței Bulgariei, inclusiv a Rumeliei orientale ce avusese regim de provincie autonomă). Persoana padișahului era considerată sacră și iresponsabilă (art.5), fiind în același timp șef al islamismului, calif și protector al religiei musulmane (art.3 și 4). Padișahul avea teoretic atribuția de a numi guvernul precum și camera superioară a Parlamentului, de a declara război și de a încheia pace (art.7). Practic aceste atribuții au fost preluate de către alți factori, în primul rând de comitetul „Uniune și Progres”, căruia de altfel Nicolae Batzaria i-a datorat și mandatul de senator și postul de titular la Ministerul domeniilor. Articolul 11 proclama: „Islamismul este religie de stat. Statul ocrotește liberul exercițiu al cultelor recunoscute în Imperiu și recunoaște privilegiile religioase ale diferitelor comunități”. Acest articol va duce în anii următori la implicarea hotărâtă a lui Nicolae Batzaria în înfruntarea cu patriarhatul grec în vederea obținerii recunoașterii, legale și canonice, a unui episcopat al românilor din Turcia europeană. Se mai proclamau: libertatea presei (art.12), dreptul de asociere și de petiționare (art.13-14), libertatea învățământului laic și religios (art.15-16), egalitatea în drepturi și îndatoriri, precum și în funcții, a tuturor locuitorilor otomani indiferent de religie (art.17). Un articol special prevedea că admiterea otomanilor în funcțiile publice după aptitudini, merit și capacitate era condiționată de cunoașterea limbii turce (art.18). Această prevedere a creat probleme în legătură cu validarea alegerii de deputat a lui Filip Mișa, nevorbitor de limbă turcă. Nicolae Batzaria a reușit să obțină acceptarea lui în numele comitetului „Uniune și progres”, al cărui factor de seamă era, atât în Senat, cât și în guvern.

O serie de articolele ale constituției reglementau sistemul electoral și funcționarea diferitelor instituții publice. Articolele 60-64 reglementau atribuțiile Senatului. Componenta acestuia, respectiv cei 43 de membrii, a fost impusă de către partidul Junilor Turci. Articolul 61 prevedea: „pentru a putea fi ales senator trebuia să se fi făcut, prin actele sale, demn de încrederea publică, să fi adus statului servicii deosebite și să fie în vârstă de minimum 40 ani”. Când a devenit senator Nicolae Batzaria avea doar 34 de ani și cu greu serviciile sale anterioare în cadrul statului otoman ca dascăl și inspector școlar puteau fi considerate deosebite. El era însă membru

al cercului restrâns, de circa 30 persoane, a comitetului „Uniune și Progres”. Conform articolului 62 senatorii erau numiți pe viață și pierdeau această calitate numai dacă, din proprie inițiativă, preferau alte funcții. Nici acest articol nu s-a aplicat lui Nicolae Batzaria care, fiind numit ministru, și-a păstrat și fotoliul senatorial, până la plecarea sa definitivă din Turcia mai întâi în România și apoi în Elveția, în timpul primului război mondial. Senatorii examinau proiectele de legi precum și bugetul discutate anterior în Cameră. Ei trebuiau să urmărească respectarea: drepturilor suverane ale M. S. Sultanul, libertății, constituției, integrității teritoriale a imperiului, precum și a securității interne a țării, a intereselor apărării patriei și a bunelor moravuri. Senatul examina diferite plângeri. Actele aprobate de Senat puteau fi apoi transmise Marelui Vizir și semnate de Sultan. Așadar constituția dădea Senatului un rol de control. Acest organism parlamentar a fost unul din instrumentele principale prin care Junii Turci și-au promovat politica lor. Timp de opt ani de zile, Nicolae Batzaria a avut un rol important ca exponent direct al partidului din care făcea parte.

În aceeași constituție articolele 27-38 reglementau situația executivului, stabilind între altele responsabilitatea pentru acte și gestiune, dreptul de interpelare, diversele îndatoriri ale miniștrilor.⁴⁷

Grație aplicării, vremelnice și incomplete de altfel, a prevederilor constituționale, ca și rolului important al unor fruntași români, nelipsind nici intervenția, discretă dar eficientă, a agenților diplomatici ai guvernului de la București, pentru români a început abia acum aplicarea integrală, cu toate consecințele, a celor ce decurgeau din iradeaua din 1905 în ceea ce privește drepturi civile și politice garantate. Alegându-și proprii primari și consilieri din mijlocul lor, comunitățile române și-au trimis delegați în consiliile ce administrau vilaietele și în alte organisme publice. Tineri români din Macedonia și din alte părți au putut intra în magistratură (unii cu sprijinul direct a lui Nicolae Batzaria) și în alte cariere publice, de exemplu în domeniul finanțelor. Alții au urmat cursurile universitare sau de specializare cu burse sau sprijin financiar din partea statului otoman și chiar a statului român, urmând a se pregăti pentru cariere ulterioare în lumea otomană. Creșterea numărului de români în funcțiile publice s-a datorat și faptului că ei erau considerați devotați statului otoman într-o perioadă în care o serie

de reprezentanți ai națiunilor neturce se detașau tot mai mult de noile autorități, atunci când nu se situau dea dreptul pe poziții ostile, chiar de revoltă, ca în cazul unor albanezi, greci, arabi etc. Această stare incipientă avea și ea să fie compromisă de evenimentele anilor 1912-1913.

După 1908, ca și în perioada anterioară, în acțiunea românească a fost urmărită cu deosebită grijă, pe de o parte, problema școlară, deci a educației, iar, pe de altă parte, problema religioasă respectiv organizare proprie cu recunoaștere a episcopatului românesc, cu o ierarhie corespunzătoare. S-a ajuns în felul acesta la desfășurarea unor acțiuni fie la nivel local, balcanic, fie în capitală, pe lângă autoritățile competente ale statului, în planul executivului sau legislativului.

Noul climat a dat posibilitatea organizării unor congrese ale românilor din Balcani, congrese care s-au desfășurat din inițiativa și cu participarea corpului didactic ce reprezenta, atunci și acolo, partea cea mai activă și conștientă a românismului.

O reuniune care s-a autoproclamat drept Congres al românilor otomani a avut loc în vara anului 1909, la Bitolia cu prilejul festivităților organizate în întregul imperiu la un an de la victoria revoluției.⁴⁸ Această reuniune s-a desfășurat în zilele de 10-11 iulie 1909 sub președinția lui George N. Magiar, secretar fiind Tașcu Ciomu, licențiat în drept. Invocându-se ca ocazie a întrunirii prima aniversare a proclamării constituției, reuniunea și-a afirmat sentimentele „de devotament și credință pentru patrie și padișah”. Ea considera că dă curs dorinței „de a ne întruni noi aromânii din toate unghiurile Macedoniei la un congres național spre a ne consfătuși asupra situației și intereselor noastre culturale și naționale”. În acest sens s-a propus în cadrul ordinii de zi să se discute trei probleme: organizarea și situația comunităților românești, organizarea școlară, chestiunea bisericească. Reuniunea făcea o constatare, ulterior contestată de mulți și anume că „mișcarea noastră națională se găsește foarte critică, de ani de zile nu se poate constata un progres, dar dimpotrivă mergem tot mai rău”. Se argumenta aceasta prin neaplicarea drepturilor date în 1905 și prin cheltuirea necorespunzătoare a mijloacelor bănești. Se exprima îngrijorarea pentru „starea nenorocită în care se găsește românismul în unele regiuni unde altădată da speranțele cele mai mari, cum este cazul cu Epirul unde flacăra lui abia mai licărește”.

Se considera că un obiectiv esențial este în a găsi „cauzele care au produs aceste rele și care amenință să distrugă cu desăvârșire mișcarea națională și culturală a românilor otomani”. Se aprecia de asemenea că și situația bisericească „e nerezolvată, ca în urmă cu zeci de ani sau și mai rău”, o cauză fiind lipsa de preoți și fără aceștia „comunitățile române dispar”.

În ziua de 10 iulie 1909 a fost adoptată o hotărâre cu un program național în zece puncte, care prevedea:

1) reorganizarea comunităților românești cu școlile și bisericile lor în cinci cercuri culturale: a) Bitolia; b) Grebena-Ianina; c) Corița-Berat-Elbasan; d) Salonic-Veria-Meglenia; e) Scopia.

2) instituirea la Bitolia a unui consiliu permanent cu șapte membrii dintre care patru urmau a fi desemnați de un congres general iar trei delegați de „Asociația corpului didactic și bisericesc din Turcia”, respectiv un profesor secundar, un institutor, un preot. Acest comitet urma a se ocupa de toate problemele școlare, bisericești și de altă natură.

3-6) reglementarea atribuțiilor pe plan teritorial ale consiliului permanent și organizarea pe plan local a activității școlare și bisericești, precum și alcătuirea ulterioară a unui regulament în acest sens.

7) în problema vieții religioase: „pentru a grăbi rezolvirea chestiunii bisericești se va întocmi un memoriu documentat în care se vor arăta pe larg cererile și revendicările românilor”. Se prevedea totodată un apel la Patriarhie, la celelalte biserici ortodoxe răsăritene, precum și „o adunare generală a poporului convocată anume în acest scop”.

8) „pentru a da o impulsie continuă mișcării noastre culturale și naționale și pentru a menține vie solidaritatea între toți românii otomani se va ține în fiecare an, tot în ziua de 10 iulie, la Bitolia un congres general în care toate comunitățile își vor trimite delegații lor”.

Se mai exprima regretul că la această reuniune, autoproclamată congres după cum am menționat, nu au participat reprezentanții autorităților școlare ce erau subordonați direct autorității bucureștene.⁴⁹ În presa bucureșteană⁵⁰ se relatea, pe baza unei corespondențe, despre congres precum și despre conflictul cu reprezentanții diplomați români. Totodată, de la Salonic, consulul general I. Papiniu informa pe ministrul țării la Constantinopol,

Trandafir Djuvara, la 17/30 august 1909, că nici el, nici C. Penescu, inspectorul general al școlilor din Macedonia, nu au avut nici un amestec și își exprima convingerea că acest congres „e pus la cale mai mult ca o înscenare contra autorităților școlare și chiar contra mea”.⁵¹ Neînțelegerile dintre reprezentanții românilor, dezavuarea de către reprezentanții autorităților școlare, ca și a celor consulare românești, a dus la noi acțiuni. Apărea deci evidentă rațiunea convocării unei noi reuniuni a românilor.

Un congres, dorit deocamdată numai al corpului didactic, a fost convocat printr-o adresă din 18 august 1909 de către „Asociația corpului didactic și bisericesc din Turcia” împreună cu un comitet de profesori. Acest congres urma a se întruni la 2 septembrie 1909 la Bitolia, fiind invitați a participa toți profesorii români din Macedonia (practic din Turcia europeană). Adresa de convocare menționa: „S-au împlinit deja patru decenii de când eminenti bărbați ai neamului au zămislit dorința legitimă și firească de a contribui la luminarea și la trezirea noastră națională prin înființarea de școli și biserici. Sacrificii însemnate — morale și materiale — s-au făcut în această privință”.⁵² În continuare se considera: „Dacă roadele rezultate nu au corespuns întocmai așteptărilor nădăjduite, cauzele trebuie să se caute în nedumerirea unora, în vitregitatea împrejurărilor locale și în neînțelegerile ce ne-au deconcertat păgubitor...”⁵³ Se exprima apoi ideea că „nū e bine să fie deznădejde sau critică ci năzuință spre mântuire, redeșteptare și triumf”. În concepția inițiatorilor, aceasta se putea face printr-o întrunire generală a tuturor membrilor corpului didactic primar și secundar pentru discuții și propuneri privind „măsurile de îndreptare a cauzei noastre în general” (este evidentă, în context, preocuparea nu doar pentru cauza școlară, ci pentru cea națională). Se arăta apoi că însemnătatea congresului ar fi și aceea „de a ne prezenta uniți într-un singur mănunchi față de aceia care s-au obișnuit a ne crede mereu în certuri și discordie”.⁵⁴

Comitetul de inițiativă era compus din: E. Ghicu, C. Ada. A. Pinetta, N. Zdrulea, G. Zuca, T. Capidan, G. Cica, P. Chiristigiu, dna F. Capsali și D. Nicoliu. Ca președinte onorific era menționat inspectorul general Nicolae Tacit. Apoi era enunțat un program amănunțit, pentru că „vă veți forma convingerea că aicea este vorba pur și simplu despre binele ce dorim cu toții chestiunii noastre, despre iubirea ce consacram neamului nostru precum și despre

putința de a putea trăi cu demnitate în viața noastră socială”. Adresa preliminară menționa și un proiect de ordine de zi: „învățământul, idealul nostru cultural, scopul urmărit de chestiunea noastră națională”. Totodată era trimis un chestionar-îndreptar amănunțit în legătură cu organizarea învățământului propunându-se a se reflecta asupra unor probleme, privind aspecte din cele mai diverse legate fie de sistemul de organizare școlară (regulament școlar, situația corpului didactic), fie probleme legate de limba de predare (raportul dintre limba literară și cea dialectală), fie situația programei de studii și, legat de aceasta, manuale și biblioteci.⁵⁵ Se propunea de asemenea o analiză multilaterală a situației personalului didactic (numire, pregătire, retribuție, premieri și pensionări), raporturile cu eforturile și inspectorii școlari, implicit deci cu cele două ministere, de la Constantinopol și de la București, care își aveau fiecare rolul lor, impunându-se totuși clarificarea atributelor pentru fiecare caz în parte. Se urmărea punerea în discuție și a activității extrașcolare, atât în ceea ce privește rezultatele cât și perspectivele acesteia (cercuri culturale, biblioteci populare, bănci populare, activitatea școlară în rândul fetelor și a adulților, conferințe etc.). Congresul își propunea și o analiză a activității „Asociației corpului didactic și bisericesc din Turcia”.

Congresul și-a desfășurat lucrările la Bitolia în perioada 2-11 septembrie 1909, cu o participare numeroasă și reprezentativă din partea românilor, precum și a autorităților. N-au lipsit nici acum unele disensiuni, mai puțin cu autoritățile școlare și mai mult cu autoritățile consulare române.

În prima zi, 2 septembrie 1909, după o serie de discursuri solemne și după un pelerinaj la mormintele lui Dimitrie Atanasescu și Apostol Mărgărit, figuri de seamă din rândurile înaintașilor, s-a ales un birou format din: Steriu Ciomescu, vechi institutor din Crușova, președinte; Sterie Ciumeti, de la liceul din Bitolia, și Teodor Capidan, de la școala comercială din Salonic, vicepreședinti; precum și G. Zuca, de la liceul din Bitolia, G. Cica, de la școala comercială din Salonic, și P. Chiristigi, institutor din Bitolia, ca secretari.

În ziua de 3 septembrie au fost două conferințe având același titlu „Idealul nostru național”, discutându-se apoi pe larg despre nevoia unui regulament școlar și instituindu-se o comisie pentru

redactarea acestuia. S-au ținut de asemenea lecții practice și conferințe pedagogice.

Ziua de 4 septembrie a fost consacrată analizei programelor de studii, votându-se în final următoarea moțiune: „programele în vigoare la noi, necorespunzând cu necesitățile noastre de azi, kongresul decide ca o comisiune compusă din oameni competenți să alcătuiască un program în care să se țină seama de dezvoltarea sentimentului național și de îndrumarea tinerilor spre viața practică, dându-le cunoștințe potrivite cu necesitățile locale”. A fost dezbătută apoi problema folosirii dialectului în predare, neajungându-se la un acord și desemnându-se o comisie în legătură cu această problemă. Au mai fost adoptate moțiuni privind alcătuirea de cărți și manuale „mai potrivite”, înființarea de biblioteci, trimiterea de tineri în străinătate pentru a se pregăti în cariera didactică, introducerea de deprinderi practice în învățământ toate pe baza ideii că: „dezvoltarea sentimentului național să fie călăuză”.

La 5 septembrie după alte intervenții a fost abordată ideea unei noi structurări a învățământului. Acesta urma să se desfășoare pe mai multe cicluri, respectiv: a) secție preșcolară, cu copii de 3-7 ani; b) secție elementară cu 5 ani de studii; c) secția complementară cu 2 ani de studii pentru cei care nu urmau școli mai înalte (liceu sau școală comercială, respectiv normală). Se preconiza și înființarea unor școli pentru adulți. În aceeași zi ca și în ziua următoare s-au desfășurat discuții privind situația școlară în general, mai cu seamă problema regulamentului școlar.

În 7 septembrie s-au discutat probleme ale situației corpului didactic, adoptându-se o serie de moțiuni legate de numirea în posturi, retribuție (se considera că este „stare deplorabilă”), avansări, gradații, premii, pensionări etc. În aceeași zi a fost votat și regulamentul școlar elaborat de comisia stabilită în 5 septembrie.

În ziua de 9 septembrie s-a discutat situația învățământului secundar (licee, școala normală, școlile comerciale).

La 10 septembrie în cadrul kongresului a luat cuvântul și doctorul Filip Mișea, deputat, fiind apoi exprimată dorința de schimbare a statutului „Asociației corpului didactic și bisericesc”. S-a format în urma votului o comisie permanentă, compusă din S. Cionescu, G. Ilie, S. Ciumeti, A. Pineta și Th. Capidan, căreia urma să-i revină importante atribuții conform prevederilor cuprinse în

cele 17 articole ale regulamentului școlar adoptat la 8 septembrie și cuprinzând toate aspectele învățământului.

Actele au fost înaintate inspectorului școlar Nicolae Tacit iar prin intermediul acestuia au ajuns la Constantin Brăileanu, consulul român la Salonic, iar de acolo la București. Autoritățile competente ale statului român nu au dat practic nici o urmărire celor convenite sau propuse de congresul românilor balcanici de la Bitolia. Oricum, această reuniune este importantă ca expresie a preocupărilor de natură națională și culturală a românilor balcanici.⁵⁶

Simțindu-se în continuare din ce în ce mai acut nevoia unor dezbateri și clarificări în vederea unor acțiuni naționale în contextul în care începeau a se face simțite și primele semne ale politicii de otomanizare, dar și de atragere masivă a românilor de către autoritățile constantinopolitane de partea lor, în anul 1910 s-a decis convocarea unui congres dorit a fi general românesc. Inițiativa, după consultări cu fruntașii românilor inclusiv cei doi parlamentari precum și cu reprezentanți autorităților constantinopolitane, a aparținut comunității române din Bitolia. Aceasta s-a adresat tuturor celorlalte comunități românești din Imperiul otoman și de asemenea și comunităților românilor balcanici din alte părți. Circulara pentru convocarea congresului pe 10 iulie 1910, menționa: „vă este cunoscut că, conform iradelei imperiale din 9 mai 1905, și noi românii din Imperiul otoman suntem recunoscuți oficial ca naționalitate acordându-ni-se drepturi cetățenești identice cu ale celorlalte naționalități conlocuitoare. Dintr-o privire cât de scurtă asupra situațiunii noastre în genere însă, se poate ușor conchide că noi nu am beneficiat îndeajuns de drepturile care ni s-au acordat și ca rezultat natural, suntem slabi ca organizație cetățenească și școlară iar ca chestie bisericească nu avem aproape nimic. Comunitatea română din Bitolia, considerând faptul acesta și având convingerea că se poate face mult dacă noi, românii din Imperiu, am lucra cu toții de comun acord după un program bine chibzuit, a hotărât să ia inițiativa convocării unui congres general al tuturor comunităților românești din Imperiu spre a se stabili în mod clar:

1) care sânt drepturile ce decurg pentru noi din iradeaua imperială din 9 mai;

2) în ce mod s-ar putea ele exercita mai cu înlesnire și cu folos practic pentru neamul nostru în legătură cu interesele Imperiului;

3) care este programul ce trebuie să-l adoptăm ca executându-l să putem spera într-un viitor mai bun”⁵⁷

Se solicita apoi trimiterea de către fiecare comunitate a 1-3 delegați desemnați prin adresă oficială. De exemplu Consiliul Societății de Cultură Macedo-Române desemna la București la 28 iunie 1910 ca reprezentanți ai săi ce urmau a se deplasa la Bitolia pe P. Pucerea și P. Papahagi.⁵⁸ De altfel, cel din urmă a și alcătuit o amănunțită dare de seamă asupra lucrărilor congresului aducând totodată și copii după procesele verbale din care se pot reconstitui lucrările acestui congres urmărit cu atenție și de alți factori, ca de exemplu autoritățile austro-ungare.⁵⁹

La congres au participat pe propria lor cheltuială, ceea ce este semnificativ, reprezentanți ai marii majorități a comunităților române. Senatorul Nicolae Batzaria neputând lua parte, din motive de sănătate, a participat doar deputatul Filip Mișa, ce a vorbit și în numele senatorului absent. Împuternicit guvernamental a fost A.Salih, inspector al învățământului în vilaetul Monastir. A fost reprezentat și guvernatorul. În prima zi, 10 iulie, a fost ales biroul compus din: D. Cionescu, președinte, T. Miliu și D. Cicma, vicepreședinți, V. Constantinescu și D. Neciu secretari. Sosind mai târziu P. Papahagi a fost cooptat ca vicepreședinte. S-au validat mandatele delegaților și s-a ales o comisie pentru a redacta un proiect de hotărâre. În aceeași zi s-au trimis telegrame Sultanului și Marelui Vizir exprimând sentimentele de credință ale poporului român, primindu-se ulterior telegrame de răspuns. În ziua de 11 iulie au fost vii discuții, privind prioritățile în dezbateră ordinii de zi, între partizanii discutării chestiunii școlare, ce avea și aprobarea autorităților, și cei care doreau să se discute cu prioritate chestiunea bisericească care pe atunci era în curs de negociere cu autoritățile patriarhale. Congresul neacceptând ca prioritară această ultimă problemă, deputatul Filip Mișa s-a retras de la lucrări. Au continuat apoi dezbateri ale problemelor școlare în mai multe ședințe.

Atmosfera generală a lucrărilor era evocată astfel de viitorul academician Pericle Papahagi: „a vă descrie căldura, entuziasmul indestructibil de care au fost însuflețiți congresiștii consider de prisos. Faptul că toți congresiștii au alergat din depărtări foarte mari... dovedește cât de mult era dorit acest congres și ce greșală s-a făcut până acum că poporul s-a neglijat deși sacrificiile materiale se făceau pentru el... Ținerea congresului a fost o

necesitate, decurgerea lui și hotărârile luate au corespuns pe deplin speranțelor ce se legau de el; depinde de energia tuturor românilor cari țin la propășirea neamului aromânesc ca aceste hotărâri să nu fie știrbite câtu-și de puțin”.⁶⁰

În ședința a treia, din 11 iulie 1910, discutându-se situația școlară, inclusiv predarea limbii turcești, se sublinia ca prioritară clădirea de noi localuri și îmbunătățirea celor existente pentru ca „tinerii noștri să nu se înstrăineze și să poată găsi mijloace de existență în patrie”. Evident că problema studierii limbii turcești era delicată prin complexitatea ei dat fiind că în ultimă instanță ea era limba oficială dar și de înțelegere într-un stat multinațional în care și elementul românesc trebuia să-și asigure existența. Din acest considerent dar probabil și pentru a veni în întâmpinarea dorințelor și chiar a bunăvoinței autorităților otomane se decidea: „Eforia centrală este însărcinată a lua măsuri ca să introducă studiul limbii turcești în toate școalele noastre, iar în școalele secundare limba turcă să fie studiată în așa fel încât elevii români care s-ar retrage din școalele noastre să se poată înscrie în clasa imediat superioară din școalele secundare ale statului; pe lângă aceasta absolvenții școalelor noastre secundare să aibă cunoștințele necesare de contabilitate și legislație ca să poată ocupa și funcțiuni de ale statului”.⁶¹ O astfel de decizie sau mai degrabă o asemenea modalitate de abordare era într-adevăr rațională, în conformitate cu perspectivele vieții și afirmării elementului românesc, integrat în cadrul societății din Imperiul otoman, fără a se bănuși cât de scurtă urma a-i mai fi existența în ținuturile europene. Era aceasta și constatarea unei stări de fapt și anume că mulți dintre absolvenții români ai școlilor secundare din Peninsula Balcanică, continuându-și studiile în România, de multe ori rămâneau acolo, croindu-și propria lor viață și nealăturându-se celor din mijlocul cărora pleaseră și care aveau nevoie de o elită instruită. Din acest punct de vedere cunoașterea foarte bună a limbii turce era absolut necesară pentru eventuala lor integrare în structuri ale statului otoman.

În urma celei de a patra ședințe, consacrată problemei bisericești, se decidea o intervenție pe lângă Patriarhie hotărându-se în acest sens constituirea unei delegații de notabili români ce urmau a se deplasa la Constantinopol pentru discuții cu patriarhul Ioachim. A fost stabilită și componența acestei delegații cuprinzând

31 de membrii, între care: Gh. Magiari, Naum Maimuca, C. Ghiulamila, Hr. Lambriu, D. Badralexi, Gachi Popa, D. Cicma, T. Zega, Dino Balamaci, Nicolae Papahagi, T. Dinischioti, M. Chiose, T. Guli, D. Zica și alții.

Cea mai importantă decizie a fost crearea unui organism central coordonator, denumit „Eforie a școalelor și bisericilor române”, ce urma să reprezinte toate comunitățile românești din Turcia. Ii revenea în fapt acestui organism atribuții ale unui adevărat comitet național al românilor din Turcia europeană. A fost adoptat un statut al acestei Eforii a cărei conducere aparținea unui consiliu general, ce desemna un organism executiv format din cinci membri. Aceștia din urmă erau, respectiv, doi membri ai corpului didactic, un preot și doi „din popor”, aleși pe termen de doi ani de către congresul comunităților. Cei cinci efori urmau a-și desfășura activitatea la Bitolia unde, trebuiau să domicilieze în timpul mandatului lor. În cazuri deosebite eforii alcătuiau, împreună cu 8 reprezentanți teritoriali din toate zonele locuite de români și cu un reprezentant al școlilor secundare, un Consiliu General al comunităților care: „se va întruni cel puțin o dată pe an pentru a lua hotărâri în afacerile mai importante și de interes general”.

În conformitate cu articolul 8 Eforia centrală avea în grijă „în numele comunităților, toate afacerile școlare și bisericesti și de altă natură care ar privi interesele culturale ale românilor otomani. Ea va exercita funcțiile în spiritul și în conformitate cu hotărârile congresului și ale Consiliului General”. Eforia urma a pregăti congresele anuale ale românilor, a administra și răspunde pentru fondurile comunității, a supraveghea școlile etc.:

Spațiul locuit de români era împărțit în opt zone numite cercuri culturale unde urmau a se alege consilii regionale din 3-5 membri ce urmau a lucra împreună cu Eforia centrală. Toate aceste organisme urmau a acționa în numele românilor, fiind mandatați de către congres.⁶²

A și fost ales un prim organism din care făceau parte Costa S. Narti, președinte, G. Zuca, protoiereul T. Constantin ș. a. Acesta, în perioada imediat următoare, și-a concentrat activitatea mai ales asupra problemei bisericesti considerată a fi „indispensabilă nu numai pentru dezvoltarea culturală a românilor ci și pentru însăși existența lor națională... pas hotărâtor al poporului de reușita căruia va depinde consolidarea și propășirea noastră națională”.⁶³

Solicitându-se și sprijin de la București se arăta cu aceeași ocazie că: „mai mult ca oricând a sosit timpul ca în lupta de viață și de moarte ce se dă pentru românismul din Balcani să se solidarizeze toate inimele în care nu s-a stins dragostea de neam și să se facă o ultimă efortare pentru mântuirea de la pieire a cauzei noastre”.⁶⁴

Intențiile și semnificațiile acestui congres, singurul recunoscut și de către autorități ca reprezentând interesele comunității românești din Turcia europeană, pot fi relevate și sub alt aspect. În Imperiul otoman supușii ce erau creștini au fost obiectul unor reglementări speciale numite destul de impropriu privilegii, care le fixau o serie de aspecte ale statutului lor juridic ce căpăta astfel și o conotație națională. Încă din vremea lui Mahomed al II-lea grecii au fost cei dintâi beneficiari, cu denumirea de „rum”, ai unor mari privilegii. Ei erau supuși patriarhului grec, ce era în același timp confirmat în fruntea tuturor creștinilor de diverse neamuri ce aparțineau ortodoxiei și pe care ulterior a încercat să-i asimileze cu națiunea greacă, încercând să impună în societatea otomana identificarea termenului de „rum” cu cel de grec (în sens național, nu confesional, religios). Încă din 1461 armenii, despărțindu-se de patriarhia ecumenică, au primit un firman de recunoaștere distinctă. Exemplul lor a fost apoi urmat și de alții. Bulgarii, prin firmanul de recunoaștere a Exarhatului din 11 martie 1870, au fost scoși de asemenea de sub autoritate patriarhală, ceea ce a contribuit în mod substanțial la avântul mișcărilor naționale pe diverse planuri, mai ales școlar și bisericesc. Aceeași situație s-a repetat în anii următori și pentru sârbii ce trăiau în limitele Turciei europene. Astfel alături de greci, atât bulgarii cât și sârbii și-au putut crea propria lor ierarhie bisericească, cu mitropoliți și episcopi sufragani, care aveau în subordine și școlile naționale finanțate de guvernele de la Belgrad și Sofia.

Firmanele evocate mai înainte, în legătură cu situația confesională, confereau autorităților bisericești și credincioșilor acestora și o serie de drepturi civile nelimitându-se doar la reglementarea unor aspecte de subordonare pur religioasă. Din acest punct de vedere în cazul românilor întâlnim, atât anterior, cât și în epocă, o particularitate neobișnuită. Formal încă din secolul al XIX-lea, apoi și juridic o dată cu iradeaua din 1905, românii au fost recunoscuți ca o naționalitate distinctă. A fost însă singurul caz în care însă, în paralel, așa cum ar fi fost normal, obligatoriu chiar, nu

li s-a acorda și recunoașterea unui șef spiritual, ce urma a fi considerat, conform mentalității și reglementărilor oficiale, drept cap al naționalității române, respectiv al comunităților din care era ea alcătuită.⁶⁵ Până în anul 1908 o astfel de situație era cu totul nefirească și eforturile susținute ale românilor, desfășurate timp de mai multe decenii, au rămas fără succes. După instituirea regimului constituțional, în anul 1908, vremelnic, lipsa unui asemenea privilegiu religios, în fapt național, pentru români nu s-a mai resimțit cu atâta acuitate dat fiind că se manifestau unele tendințe de dispariție a unor privilegii juridice ca urmare a intențiilor de modernizare și deci de omogenizare a situației juridice a tuturor celor care erau locuitori și deci cetățeni egali ai statului otoman.

În noua conjunctură, pentru români, situația prezenta și o altă particularitate. Noile autorități recunoscuseră în mod distinct reglementările din 1905, deci drepturile civile sau de altă natură, nu însă și un șef religios. Aceasta a generat noi eforturi pe această direcție din partea românilor după 1908. Într-un fel, congresul menționat, în noile condiții politice, părea a aduce o compensație sau chiar o formă originală, distinctă de promovare a unei autorități laice colective și elegibile în locul unei ierarhii bisericești, a unui mitropolit și episcopi. Congresul a fost considerat ca reprezentând interesele generale ale românismului balcanic cuprins în granițele imperiului. A elaborat un statut organic, a desemnat o reprezentanță națională complexă; deciziile sale aveau întru totul aprobarea autorităților oficiale, inclusiv prin semnarea actelor congresului, aceasta însemnând implicit recunoașterea Eforiei ca unică reprezentantă, legală și autorizată, a populației românești din Turcia. Era și o recompensă acordată de autoritățile turcești românilor pentru loialitatea lor față de noul regim. În acel moment de o astfel de situație nu se bucurau nici grecii nici sârbii nici albanezii, situația acestora fiind de altfel diferită de la un caz la altul.

Din păcate, ulterioara evoluție a evenimentelor, condițiile complexe de desfășurare a acestora precum politica oficială în problema națională, cu tot mai pronunțate tendințe de turcizare, necoordonarea activității tuturor factorilor românești din Turcia și din afară, atragerea unor români în rândurile grecomanilor, lipsa unor personalități proeminente în structurile Eforiei și ale

Consiliului General, ambițiile și tendințele de autonomie și chiar independență politică ale unor frunțași ai politicii românești de acolo, acțiunea dizolvantă a altor factori balcanici etc. nu au influențat pozitiv starea și acțiunea elementului românesc. S-au conturat astfel o serie de elemente care au făcut din românii balcanici „perdanții” evenimentelor din anii 1912-1913.

A fost pierdută o ocazie deosebită de manifestare mult mai amplă a românismului. Multă vreme a predominat și o anumită stare de așteptare, de relativă automulțumire și mai cu seamă nu au fost luate în considerație și nu s-au întocmit planuri în legătură cu eventuale modificări majore în situația politică a Imperiului otoman, generate de ceea ce aveau să fie războaiele balcanice.

Raporturile românilor din imperiu și a frunțășilor lor cu autoritățile otomane au evoluat destul de sinuos în întreaga perioadă inițială a noului regim. Părea că starea lor se va ameliora și din punct de vedere național, fiind totodată și interesul Junilor Turci de a colabora. Rămâneau valabile aprecierile pe care le făcea la 18/31 iulie 1908 I. Papiniu, ministrul român la Constantinopol, în scrisoarea lui către Ion. I. C. Brătianu, ce conduceau atunci în fapt guvernul de la București, și care încă de la începutul veacului manifestase statornic interes pentru soarta românilor din Balcani și politica Regatului acolo⁶⁶: „Românii de aici nu pot decât profitori să tragă din proclamarea libertăților constituționale pe cari grecii și bulgarii se prefac numai că le admit și ei; pe când în realitate ele însemnează îndepărtarea dacă nu sfârșitul aspirațiilor lor. Românii sunt cu căldură îmbrățișați de „tinerii turci”; aceștia îi protej și îi îndeamnă să lucreze la dezvoltarea lor națională”. Tot atunci I. Papiniu mai informa despre intenția autorităților și a partidului „Uniune și progres” în legătură cu românii: „Ne vor da concurs ca să-și aleagă câțiva reprezentanți... Domnul Batzarica, care s-a întors pe aici cu domnia Duma și Papahagi luna trecută, în drum către Bitolia, va scoate un ziar în dialect la Salonic, care să dea direcția în perioada electorală și să servească mai departe interesele românilor, care nu vor înceta de a fi combătute de greci și de mitropoliții lor”.⁶⁷

În cursul anului 1910 cercurile otomane au luat în mai multe rânduri în discuție și aspecte ale problemei românești. Astfel la congresul anual al Comitetului „Uniune și progres” ce-și începea

lucrările la Salonic la 18 octombrie 1910 printre primele probleme a fost discutată și cea a „vlahilor”. Lucrările fiind secrete, autoritățile române erau informate despre cele întâmplate acolo prin intermediul unuia dintre fruntașii politici ai vremii Nazim Bey.⁶⁸ În numele Junilor Turci, Nazim Bey, om politic animat de puternice sentimente filoromâne, aprecia însemnătatea politică și socială a românilor din partea europeană a Turciei, considerând că românii sunt „fideli” și exprimându-se dorința ca ei să acționeze în bloc cu turcii. Congresul Junilor Turci a preconizat pentru români o serie de facilități în ceea ce privește accesul în școli, funcții, întreprinderi comerciale etc. În cadrul ședinței secrete se propusese chiar colonizarea a circa 10.000 români fărșeroți, prin împrăștierea lor, în zonele din apropierea hotarului cu Grecia. S-a preconizat de asemenea ca școlile românești, susținute până atunci, ca și cele din Transilvania, de către comunități (în fapt contribuția financiară venită de la București era esențială), să fie preluate de către stat. Turcii gândeau la o promovare masivă a românilor în diversele structuri ale statului pentru a-i înlocui pe greci, ostili și statului otoman ca atare și noului regim. Astfel de idei ale Junilor Turci erau împărtășite și de guvern, fapt explicabil prin prezența „grupului de la Salonic” în unele din posturile cheie de la Constantinopol. Ministrul de interne Talaat Bey emisese astfel de propuneri cu aproape două săptămâni înainte de congres, ceea ce probabil a și influențat discuțiile de la Salonic. De asemenea Sevket Torgud Pașa, Marele Vizir, se informa îndeaproape, cerând rapoarte, despre rolul românilor și afirma totodată necesitatea de fi sprijiniți de către stat în diverse forme. S-a făcut chiar propunerea, ce ulterior nu s-a materializat, pentru crearea unei comisii formată din trei funcționari superiori turci și trei fruntași vlahi. Ca un organism al Comitetului „Uniune și progres” aceasta urma să facă propuneri concrete în sensul transpunerii în realitate a măsurilor proiectate precum și să emită noi idei și propuneri în același sens.⁶⁹

Presa bucureșteană, printr-o serie de materiale, informa despre astfel de intenții de colaborare, pline de speranțe, între românii din Balcani și comitetul „Uniune și progres”.⁷⁰

Spre sfârșitul anului 1910 s-a înființat „Societatea pentru propagarea limbii românești și turcești printre aromâni”. Această acțiune, destul de curioasă, ce poate fi interpretată în mai multe feluri, s-a făcut în urma unei aprobări speciale a lui Nazim Bey de

la Constantinopol. Sediul societății se afla la Salonic, unde a și fost difuzat un regulament cu text tipărit atât în limba turcă, cât și în dialect.⁷¹ Scopul acestei societăți, în conformitate cu articolul 1 al regulamentului era dublu: „în a propaga printre aromânii stabiliți în vilaietele Turciei europene limba otomană — limba oficială a statului nostru; în a instrui pe aromâni în limba lor maternă lăsată în părăsire și neglijată de atâtea secole și astfel să se dea generațiunii aromâne din viitor o adevărată educație otomană”. Analizarea acestui articol ne sugerează pe de o parte, nu suficient de clar, ideea considerării românilor din Turcia ca o etnie distinctă de ceilalți români, iar pe de altă parte accentuarea rolului limbii otomane, ceea ce în ultimă instanță era explicabil. Tot acolo se menționa, vag, „educație otomană”, termen ce putea fi interpretat în diverse chipuri și putea fi nefast pentru evoluția națională a românilor prin intensificarea asimilării de către națiunea otomană dominantă. Din societate puteau face parte, de drept, în urma achitării unei cotizații modice lunare de un piastru (20 bani), cu drepturi și datorii egale atât români cât și otomani, dar numai cetățeni ai statului. Societatea urma a se îngriji și a deschide școli în așezările locuite de aromâni, urma a înființa cursuri serale pentru adulți. Toate aceste școli se aflau direct sub controlul statului, care le și finanța. Se prevedea strângerea de subvenții pentru corpul didactic precum și acordarea de grafiticații „persoanelor care se vor distinge prin zelul și munca ce vor depune pentru realizarea scopului urmărit de societate” (art.12). Societatea își propunea pregătirea anuală a cât mai multor elevi pentru a fi admiși în școlile oficiale, de nivel secundar, cu limbă de predare turcă.

Rămânea neclară soarta instituțiilor școlare românești de nivel gimnazial și liceal, care încă mai ființau cu o dublă subordonare, din partea Constantinopolului și a Bucureștilor. De asemenea societatea avea și alte preocupări, de natură extrașcolară: „va tipări cărți și reviste cu scop de a lumina poporul și de a propaga ideile acestei societăți, va fonda biblioteci, va încuraja societăți artistice etc.” (Art.14). Regulamentul stabilea trei categorii de membri: activi, onorifici, donatori. Era condusă de un consiliu central ales la trei ani, cu organisme subordonate numite de sus. Articolul 17 al regulamentului atribuia acestei societăți întreaga conducere a școlilor românești existente sau urmând a fi create.⁷² Astfel revizorii școlari intrau ca secretari în organismele societății, în felul

acesta creându-se posibilități de controlare nestingherită, pe dublu plan, a învățământului și în ultimă instanță de eludare a legilor existente până atunci, care confereau o anumită autonomie și implicit intervenție și a ministerului instrucțiunii de la București, prin manuale, programe, institutori și profesori, etc. Evident că în această situație rolul factorilor școlari trimiși și în ultimă instanță salarizați de regatul României urma a fi diminuat sau chiar desființat în funcție de atingerea scopurilor preconizate de respectiva societate. Oricum societatea nu a avut nici o activitate, nu e sigură nici chiar înființarea ei.

Situația complexă sub diverse planuri din Macedonia, în continuă deteriorare începând din 1910, a început să preocupe factorii constantinopolitani, fiind implicată în acest fel și chestiunea prezentului și viitorului românismului. În anul 1910, în Camera otomană fusese luată în discuție, încă din primăvară, „Legea relativă la bisericile și școalele contestate din Macedonia”, în legătură cu diferendele pe această chestiune existente mai demult între etniile din zonă, aflate în conflict, mai cu seamă datorită factorului grecesc. Articolul 8 al proiectului de lege întocmit atunci privea pe aromâni, ca și pe albanezi de altfel, ale căror așezăminte școlare și bisericesti erau în dispută datorită amestecului și pretențiilor Patriarhiei, ca exponentă a naționalității grecești. Într-o serie de intervenții, în special cea din 1/14 martie 1910, deputatul dr. Mișa cerea un tratament egal cu cel al grecilor și al bulgarilor și pentru așezămintele religioase ale conaționalilor lui, făcea o călduroasă pledoarie pentru limba română în școală și biserică și evidenția nedreptățirea românismului. Referindu-se la anacronica menținere în continuare a unor realități mai vechi, considera că adoptarea proiectului de lege face din români „sclavii patriarhiei”. Remarca totodată că s-au dat grecilor și bulgarilor o serie de avantaje pentru că „au făcut agitație și strigă cât îi ține gura” ceea ce n-a fost cazul românilor. Se ridica de asemenea, indignat, împotriva acelor prevederi legale ce acordau patriarhiei și o calitate politică ce nu se mai justifica în noile condiții de început al unei laicizări a statului și în condițiile în care Fanarul era exclusiv un instrument al națiunii grecești. Acțiunea doctorului Mișa, nesprijinită și de alți factori, a eșuat. Datorită presiunilor patriarhiei, legea nu a dat câștig de cauză românilor, păstrându-se pentru aceștia în mare măsură situația anterioară. După votul parlamentar,

această lege a fost sancționată de sultan la 22 iunie/5 iulie 1910⁷³.

Promulgarea acestei legi însemna o victorie a patriarhiei în raport cu comunitatea românească, mai cu seamă în probleme de organizare școlară și de viață religioasă, dar și o înfrângere în acțiunea de afirmare a naționalității române ca atare. Românii și-au continuat acțiunea, astfel că diferendul a căpătat o nouă acuitate. El a fost reflectat în presa constantinopolitană, ce a exprimat și unele puncte de vedere ale unor cercuri politice, fie favorabile românilor, fie animate de sentimente antielenice. Oficiosul guvernului, ce suferise de altfel o înfrângere în Parlament prin neadoptarea integrală a proiectului depus, nota: „Patriarhatul nu are logică creând acest diferend căci egalitatea în stat presupune egalitatea bisericilor creștine. Grecii pierd poziția privilegiată, excepțională și deci patriarhatul acționează despotic față de alții, aproape ca altădată Vaticanul față de protestantism ceea ce i-a adus atâta pagubă”⁷⁴. Câteva zile mai înainte, referindu-se la aceeași lege, publicația „Le Jeune Turc” la care era de altfel colaborator regulat și Nicolae Batzaria, ce exprima de obicei punctul de vedere al Comitetului „Uniune și progres”, aprecia că erau apuse vremurile când Fanarul era director de conștiință al populațiilor ortodoxe și că se trăia într-o epocă de afirmare a identității naționale. Se considera că eliberarea de sub autoritatea patriarhiei era urmare a unei „logici inexorabile a evoluției istorice” și erau condamnate încercările statului de a ajuta patriarhia să recâștige “poziții pe drept pierdute”⁷⁵.

În acele momente, sub cele mai diverse forme, se urmărea și se pleda pentru întărirea controlului statului otoman în ținuturile europene în detrimentul pozițiilor privilegiate de până atunci ale patriarhatului și exarhatului, ce erau și instrumente ale unor factori, de la Atena sau Sofia, ostili Constantinopolului.⁷⁶ În mod obiectiv, tendințele politicii guvernamentale se combinau cu acțiunea generală de emancipare a educației școlare ca și a vieții bisericești de sub impactul elenismului în primul rând, dar și al slavizării.

O astfel de politică a fost vehement combătută, într-o broșură specială, de către patriarhul ecumenic Ioachim al II-lea. Acesta invoca vechile drepturi ale Patriarhiei, se pronunța contra a ceea ce considera imixtiunea statului, dorind deci păstrarea privilegiilor și a controlului întregii vieți spirituale în ceea ce îi privea pe români. În februarie 1911 Patriarhia a adresat un takrir Ministrului cultelor în care, în esență susținea autonomia școlară, cu alte cuvinte

menținerea controlului religios patriarhal, combătându-se similitudinea „națiune otomană — stat otoman”. În continuare, în fapt aveau să se mențină în bună măsură formele mai vechi și să nu se aplice decât sporadic intervenția directă a statului în ceea ce privește biserica și școala la români.

Situația era complicată și datorită succeselor, explicabile din diverse cauze, pe care elenismul le repurtase în rândurile românilor inclusiv în ceea ce privește o parte dintre preoți și învățători, unii deveniți ei înșiși, în calitate de grecoman, propagatori ai ideilor ce-și aveau surse la Atena și în Fanar. Eficiența acestei propagande a făcut ca doar o parte din ansamblul comunității române să se încadreze în diversele forme ale mișcării naționale, realitate demonstrată între altele și de alegerile parlamentare când, în raport cu componenta numerică a ponderii lor, românii ar fi trebuit să obțină 8-12 mandate. La alegeri ei nu au obținut decât un singur mandat. Acesta nu a fost dobândit în Macedonia, unde era centrul mișcării și numărul românilor era însemnat, ci în ținuturile albaneze, nu fără a se fi avut acolo și concursul interesat al autorităților otomane. Desigur că această situație prin care românii aveau doar un singur reprezentant ales în Parlament (iar acesta era îndatorat partidului „Uniune și progres”⁷⁷) nu a contribuit la creșterea prestigiului cauzei românești și la o corespunzătoare promovare a acesteia în capitala de pe malurile Bosforului.

S-au făcut între altele și unele eforturi de atragere a celor ce se îndepărtaseră de idealul național. Semnificativă era scrisoarea pe care institutorul din Luminița, Dimitrie T. Popa, o adresa la 22 august 1910 din satul său lui G. Cionga, revizorul școlar din Salonic: „Sunt câțiva ani de când eram rătăcit din drumul adevărului declarându-mă cu titlul de grecoman și aceasta din cauză că am fost minciunit de agenții de propagandă grecească care au distribuit arme și bani, spre a susține propaganda grecească. Însă văzând că toate acestea sunt de paguba mea îmi permit a declara din fundul inimei mele și mă jur... că pe viitor am să fiu curat român... că de aci încolo am să lucrez din fundul inimei mele ca un bun institutor român... eu, ca un om, am greșit dar acum mă pocăesc”.⁷⁸ Cazul acestui institutor nu a fost singular, dar pe ansamblu nu a modificat esențial stările de lucruri. E de menționat și faptul că dintre mulții români balcanici instruiți și așezați în țară puțini au plecat atunci spre a se pune în slujba idealului național în ținuturile otomane. Pentru

această stare negativă o responsabilitate a revenit și factorilor lor conducători, publicațiilor lor ce apăreau în țară și mai ales Societății de Cultură Macedo-română care, în epocă, și-a restrâns activitatea mai ales la diverse forme de încurajare morală și materială, ultimele destul de limitate, importante și acestea dar nu suficiente într-o astfel de epocă plină de zbucium și de miză pentru viitor.

Lipsa unei numeroase și puternice elite de intelectuali și luptători naționali în zonă a avut la rândul-i efecte negative în amplificarea mișcării și rezultatele finale. A influențat fără îndoială și starea de tergiversare, insuficiențele presiuni ce puteau fi făcute, nefolosirea tuturor posibilităților oferite de desfășurarea vieții politice constantinopolitane. A mai contribuit și relativa pasivitate a factorilor politici, guvernamentali, de la București, care au trecut pe primul planul preocupărilor lor ideea statu-quo-ului, trăgând concluzia, neîndreptățită, că agitațiile românești ar putea contribui la modificarea pe ansamblu a situației din zonă.

Izbucnirea și apoi complexa evoluție a evenimentelor balcanice din anii 1912-1913 a avut însemnate repercusiuni asupra situației românilor diseminați în Peninsula Balcanică, în teritorii aparținând tuturor statelor din zonă. În acest spațiu s-au petrecut o serie de modificări prin realitățile izvorâte din desfășurarea operațiunilor militare, instaurarea unor regimuri de ocupație mai mult sau mai puțin provizorie și, în final, trasarea noilor frontiere ce divizau și mai mult românismul balcanic, din punct de vedere al apartenenței statale. De la Dunăre până în Tesalia și din ținuturile Albaniei până în Tracia o serie de români au fost chemați sub arme spre a servi în folosul statelor pe teritoriul și a căror cetățeni erau. Astfel, de exemplu, unele unități sârbești recrutate în ținutul Morava-Timoc erau compuse în bună măsură din români. Unii dintre ei au luptat în Macedonia, unde s-au ilustrat prin vitejia lor și au impresionat la Ohrida sau Bitolia unde au intrat în pitoreștile lor costume naționale pe care le purtau în locul unor uniforme, după cum se știa și la București.⁷⁹ Nu cunoaștem procentual sau numeric ponderea elementului românesc implicat în operațiuni sau încadrat în trupele statelor beligerante. Oricum arhivele, precum și ziarele vremii înregistrează refugierea la București și, în general, în țară a unor aromâni, fie oameni de rând, fie din cei cu o anumită pregătire, datorită nu numai dorinței de a nu participa la război, cât mai ales datorită prigoanei dezlănțuite și împotriva elementului românesc pe

măsură ce trupele aliate, mai ales cele grecești însoțite de andarți, pătrundeau în diferitele părți ale Turciei europene.

O privire sintetică asupra pierderilor și în general a dificultăților încercate de români în prima fază a războiului în Macedonia era făcută de către consulul C. D. Ionescu într-un raport înaintat primului ministru Titu Maiorescu la 8 ianuarie 1913.⁸⁰ Diplomatul român arăta că din cauza războiului numeroase familii românești, refugiindu-se, și-au părăsit casele ce au fost prădate de bașibuzuci, de diverse cete de „revoluționari” creștini și chiar de armată, pagubele exacte produse prin ardere, distrugere, furt, neputând fi cunoscute în totalitate și deci evaluate pe ansamblu. Era dat spre exemplificare cazul mării comune Vlahoclisura. Distrugerea acesteia a fost începută de către bașibuzuci și chiar de unități ale armatei regulate turce când au căzut și primele victime, ucise sau arse. Au apărut apoi naționaliștii extremiști greci, ce însoțeau trupele regulate ale statului elen. Aceștia au ars mai întâi toate cărțile românești, strânse de peste tot, și apoi au distrus din temelii și școala românească. În satul Hrupiște, după retragerea armatei turce, au intrat cete de andarți, alături de soldații obișnuiți, ce au început o adevărată vânatoare după fruntașii români spre a-i omorî. Doi ciobani, după ce li s-au luat câte două sute de oi, au fost uciși. La Grebena voluntari greci, autointitulați „garibaldieni”, au jefuit și terorizat întreaga zonă. Unul dintre activiștii de seamă ai mișcării naționale, D. Cicma, a fost omorât, i s-a tăiat capul și a fost lăsat neîngropat mai multe zile pentru a îngrozi pe consăngenii lui. Astfel de jafuri și omoruri s-au mai petrecut la Abela (a fost omorât G. Papahagi).

O situație asemănătoare putea fi constatată și la Corcea (Corița) Acolo grecii au intrat la 6 decembrie 1912. Într-un memoriu, Vasile Diamandi evoca, la 4 februarie 1913, unele aspecte din cele întâmplate atunci. Autorul memoriului era un vechi luptător pentru drepturi naționale și în același timp unul dintre reprezentanții de seamă ai intelectualității provenite din rândurile românismului balcanic despre care ne-a și lăsat de altfel o serie de scrieri.⁸¹ Biografia acestuia înregistrează o serie de aspecte tipice pentru mulți intelectuali proveniți din mediul românesc sud-dunărean. După pregătirea primară făcută în satul natal Aminciu, și-a continuat la București pregătirea la Universitate, în domeniile istorie și geografie. Si-a completat studiile cu o specializare la

Paris, cu ajutorul financiar al autorităților românești și al Societății de Cultură Macedo-română. Acolo a și publicat ulterior o foarte documentată privire sintetică asupra ponderii numerice a românilor după diverși autori și după propriile-i cercetări făcute la fața locului, în zonele locuite de români. Credea că în total în întreaga Peninsulă Balcanică trăiau 1.180.970 români, din care 720.970 în Turcia, 200.000 în Grecia, 150.000 în Serbia, 110.000 în Bulgaria.⁸² Între anii 1900-1905 V. Diamandi a funcționat ca profesor la școala comercială din Salonic, fiind o vreme și director al internatului. În vara anului 1905, ca urmare a prigoanei grecești (societatea grecească ultranaționalistă și teroristă „Ellinismos” a pus un preț pe capul său), a venit în țară unde a prezentat numeroase conferințe în orașele țării privind trecutul și prezentul românilor balcanici. În 1907 a devenit profesor la școala comercială din Ianina și totodată membru al comitetului „Uniune și progres”. A activat o vreme la Salonic în cadrul acestui comitet, ca reprezentant al românilor din Ianina, unde a și revenit, declanșarea războiului găsindu-l acolo ca profesor. Pe măsura înaintării grecești, pentru a evita blocarea sa în Ianina spre care se îndreptau trupele grecești, s-a refugiat spre nord străbătând Epirul și ajungând în ținuturile albaneze, la Corcea, masiv locuită de români. A reușit, în ultimul moment, să scape atunci când Corcea a fost ocupată de greci. Împreună cu un grup de 17 institutori și negustori români s-a strecurat pe litoral până la Santa Quaranta (Saranda), unde însă portul era blocat de flota greacă. Timp de șapte zile, călări, cei 18 români au străbătut prin munți până la Durazzo și apoi, după 24 de zile prin Antivari, Bari, Ancona, Fiume, Budapesta, Predeal ajungeau la București, fără cel mai mic mijloc de existență, după multe peripeții.⁸³ V. Diamandi primea un ajutor de 200 lei din partea Ministerului de Externe ca o sumă globală și urma a primi apoi lunar 150 lei de la Ministerul de Interne.⁸⁴

După 2 noiembrie 1912, 44 de semnatari, români din Vlahoclisura, înaintau un memoriu lui Titu Maiorescu arătând între altele că andartii greci au devastat și incendiat 250 de case și că locuitorii au reușit cu mare greutate să se refugieze prin munți spre comuna Blața. „Victimele acestui dezastru”, după cum se considerau, solicitau primului ministru un ajutor bănesc. Titu Maiorescu punea rezoluția de a se face cercetări pentru întreaga regiune și de a se înainta propuneri corespunzătoare pentru a se

putea distribui sumele ce urmau a fi alocate de parlament pentru ajutorarea victimelor.⁸⁵ Într-un fel, institutorul macedonean Panayot Papazissu sintetiza soarta celor din Balcani într-un memoriu înaintat ministrului de externe E. Porumbaru, la 24 februarie 1914 după instaurarea unei relative liniști în ținuturile afectate atâta vreme de război.⁸⁶ Memoriul era în fapt și un sugestiv manifest antigrecesc, arătând „ceea ce românii pățimesc pe plaiurile bătrânului Pind-tată: curge sânge, văduve, vâlul rușinii la fete, case pustiite”. Autorul fusese institutor la Giumaia de Sus și rămăsese pe drumuri trebuind să fugă împreună cu cei 7 membri ai familiei sale. Numit institutor director la Luminița a găsit acolo totul grecizat după ce fuseseră spânzurați trei români, considerați fruntași și patrioți. Cu greu a reușit să strângă 33 de elevi care să participe regulat la școală și să aducă la biserica românească 200 de familii. La 20 noiembrie 1913 autoritățile grecești, aducând armată, au închis atât școala cât și biserica, operând și numeroase arestări. Institutorul a găsit drept singură salvare venirea în țară; invocând cunoștințele sale în limbile turcă, bulgară și greacă solicita numirea sa într-un post didactic în Cadrilater. Asemenea situații și cazuri nu au fost singulare.

Nenumărate rapoarte, cereri și memorii adresate fie Societății de Cultură Macedo-române, fie ministerelor afacerilor străine și de interne, fie autorităților școlare, de către români de toate categoriile, refugiați și ajunși în țară fără mijloace de existență și fără perspective, informau despre distrugerii, pagube, omoruri și violențe. Din însărcinarea lui Titu Maiorescu, pe baza acestor acte și documente de tot felul, M. Burghel, responsabil cu problema românilor balcanici în Ministerul Afacerilor Străine, a încercat să alcătuiască tabele nominale cu oamenii ce fuseseră păgubiți și cu aprecieri statistice privind evaluarea pierderilor. Pe baza acestor tabele urmau a se acorda, într-o mică măsură, unele ajutoare din fondurile special alocate din buget. Acestea erau distribuite fie de Ministerul de Externe, fie de cel de Interne, în timp ce alte ajutoare erau acordate de către Societatea de Cultură Macedo-română, unele fiind rezultate și din diverse acțiuni cu caracter filantropic sau altfel de donații. Evident că astfel de ajutoare nu erau nici pe departe suficiente. De exemplu din zona Bitolia, G. Ionescu, consulul român de acolo, în urma investigațiilor făcute direct la fața locului, raporta pagube de 156.696 lei. În ianuarie 1913 Ministerul de

Interne dădea ca ajutoare, pe baza raportului său, doar 5.300 lei lunar celor ce ajunseseră în țară.⁸⁷

La sfârșitul anului 1912⁸⁸ Parlamentul a alocat un fond special suplimentar de 100.000 lei pentru ajutorarea românilor pângubiți într-un fel sau altul de război. Organele românești competente au întocmit o listă, evident parțială, ce însuma pierderi de peste de o jumătate de milion lei, sigure și evident minime, doar pentru 36 de familii dintre cele mai înstărite. O comisie din care făceau parte M. Burghelă precum și profesorii universitari George Murmu și Iuliu Valaori a împărțit pe cei pângubiți în trei categorii: a) pierdere casă sau prăvălie; b) avut prădat; c) pierderi bunuri (n-au fost luate în considerare mici pierderi: câteva capre, obiecte și bunuri gospodărești etc. care erau în majoritate). În acest caz s-au plătit 27.280 de lei la București, trimițându-se 47.720 lei la Salonic ceea ce reprezenta puțin în raport cu pierderile suferite. Comisia argumenta că guvernul „nu poate despăgubi totul”.⁸⁹

În ajutorarea victimelor românești din Balcani, s-au dat dispoziții speciale prin care se asigura transport gratuit pe vapoarele românești, precum și pe căile ferate. La București s-a înființat „Comitetul Aromânilor” refugiați în capitală, care și-a desfășurat activitatea cu sprijinul autorităților și al Societății de Cultură Macedo-română. Un rol însemnat l-au avut, cu acea ocazie, Nuși Tulliu, V. Diamandi, I. Pucerea, V. Covata, G. Cica, dr. Tașcu și mulți alți fruntași cunoscuți ai mișcării naționale.⁹⁰

Frecvent, în activitatea cabinetului, dar mai ales în ședințele parlamentului, s-a discutat despre românii balcanici, adoptându-se și o serie de măsuri pentru a se veni în sprijinul lor, fie din punct de vedere material, fie din punct de vedere politico-diplomatic. Astfel în ședința Adunării Deputaților din 19 decembrie 1912 a fost prezentat de către G. Stirbey raportul comisiei financiare. A urmat apoi o intervenție a ministrului finanțelor ce a făcut o expunere de motive afirmând printre altele: „Războiul din Peninsula Balcanică a lăsat răni adânci pentru locuitorii ținuturilor în care a avut loc”. Ministrul arăta că până atunci statul cheltuisese 342.310 lei în scopuri umanitare prin trimiterea de ambulanțe cu personal civil și material necesar pentru a acorda ajutor răniților tuturor părților beligerante. Reliefa că nu exista până atunci un cadru legal pentru ajutorarea și de către stat, și nu numai prin inițiativă particulară, a conaționalilor din Balcani. Arăta că mulți dintre români aveau avuturile distruse,

nemaiputându-și asigura nici traiul zilnic, alții erau răniți sau nu mai puteau munci. Solicita un credit extraordinar de 100.000 lei pentru ajutorarea lor, distribuția urmând a se face prin consulatele țării din Peninsula Balcanică conform și proiectului de lege care a fost votat ulterior fără schimbări. În discuție a intervenit I. T. Ghica care, în numele a 20 deputați liberali, a propus mărirea sumei la 300.000 lei. De pe banca guvernamentală a răspuns C. Dissescu, ministru al cultelor și instrucțiunii publice, ce arăta că ajutorul nu se va reduce la 100.000 lei ci ar putea ajunge la 1.000.000 lei, însă după reglementarea aspectelor financiar bugetare. Din cei 74 votanți, 73 au votat pozitiv, cu bile albe. Legea pentru ajutorarea românilor din Turcia europeană a fost promulgată cu nr.5251 la 21 decembrie 1912 de către regele Carol I.⁹¹

Un nou val de nenorociri s-a abătut asupra românilor odată cu al doilea război balcanic.⁹² Soarta românilor balcanici a preocupat opinia publică românească, situația și perspectivele lor fiind dezbătute între altele în o serie de adunări și manifestații precum și în paginile ziarelor și revistelor, inclusiv unele noi, speciale, ale românilor balcanici ca de exemplu „Aromânul”, „Refugiatul din Macedonia”, „Glasul victimelor” etc. În mai multe rânduri soarta românilor balcanici afectați de război, precum și viitoarea lor situație, ca și sprijinul ce-l putea acorda România, au făcut în continuare obiectul discuțiilor atât în reuniuni ale guvernului Titu Maiorescu cât și în ședințele Parlamentului, alocându-se mai departe alte sume de bani, în aceleași scopuri umanitare. Cu aceeași ocazie a crescut presiunea pentru antrenarea directă a României în evenimente și în scopul rezolvării situației românilor din dreapta Dunării.

Desfășurarea evenimentelor militare, în special avansarea trupelor grecești, urmată de acțiuni antiromânești, dintre care unele au fost evocate mai înainte, au determinat ca, în paralel cu forțele politice din Regat, fruntașii, factorii politici ai românilor balcanici să-și pună problema viitoarei lor situații și să acționeze politic în consecință. Sesizaseră cu întârziere că întregul sistem politic existent până atunci în Balcani dispăruse, profilându-se o nouă împărțire teritorială pe seama statelor din zonă, ceea ce urma a le modifica substanțial condițiile de existență. Sentimentele de îngrijorare erau generate de cunoașterea ideologiilor politico-naționale ale statelor din zonă și de comportamentul lor de până

atunci față de elementul românesc. Temerile lor erau amplificate și pentru că alături de factorul grecesc, notoriu antiromânesc, trebuiau să i-a în considerație și viitoarea atitudine a autorităților sârbești. Comportarea acestora față de românismul din Serbia, în special față de elementul românesc din Crajna unde se desfășura de câteva decenii un intens proces de desnaționalizare și sârbizare, nu oferea speranțe optimiste.

Încă în ianuarie 1913 ziarul macedo-român „Glasul victimelor” ce apărea la București informa că, în Serbia, românii ce cereau pașaport pentru Macedonia (evident pentru zonele aflate deja sub autoritate sârbească, cum vor și rămâne) se adăuga la nume fie „cici” fie „ici” și se întreba „dacă nu e prea devreme”, referindu-se evident la deznaționalizare.⁹³ La 17 februarie 1913 o serie de gazete bucureștene reproduceau o telegramă expediată din Belgrad la 10 februarie în legătură cu viitoarea organizare a statului sârbesc.⁹⁴ Cititorii români erau informați că în cadrul cercurilor oficiale belgradene se avansase ideea ca Serbia de după război să fie împărțită în două regiuni. În zona sudică, cu capitala la Skoplje, urma a nu se aplica constituția ceea ce ar fi deschis largi posibilități procesului de sârbizare a aromânilor și albanezilor. O astfel de situație urma să dureze până când sârbii aveau să ajungă în majoritate în urma unui proces de colonizare. În presa europeană a vremii, în dezbaterile privind reglementarea chestiunii Macedoniei printr-o eventuală autonomie, se arăta că autoritățile sârbești se opuneau categoric unei asemenea soluții dorind integrarea directă și a populațiilor nesârbe de acolo.⁹⁵

Astfel de poziții de prigonire, integrare și chiar desființare a elementului românesc, promovate de tinerele state balcanice erau în opoziție cu aspirațiile românilor balcanici și cu dorințele autorităților bucureștene. O cu totul altă poziție au adoptat, mai mult de nevoie datorită dezastrului militar înregistrat pe fronturile războiului, conducătorii statului turc. La sfârșitul anului 1912 Nicolae Batzaria a fost trimis de către guvernânții turci la București pentru a purta convorbiri cu Titu Maiorescu în vederea unei acțiuni antibulgară.⁹⁶ Partea turcă a făcut o serie de propuneri precum reglementarea situației vacurilor dobrogene așa cum doreau românii, încheierea unei convenții comerciale după dorința românească, participarea românilor la o acțiune împotriva Bulgariei, în colaborare cu Constantinopolul. Pentru aceasta

gubernul turc oferea perspectiva instaurării în Macedonia a unei administrații românești locale care să fie în legătură și cu guvernul de la București. Această ultimă problemă nu a fost însă discutată mai în amănunțime datorită atitudinii cercurilor bucureștene. Consecvent politiciii sale de atunci de neimplicare militară în evenimentele balcanice, mai ales că alianța României ortodoxe cu Turcia otomană împotriva unor creștini ar fi avut un efect european indezirabil (dovadă atitudinea net antiromânească a unei bune părți a opiniei europene față de poziția românească în problema sud-dobrogeană), Titu Maiorescu a refuzat o posibilă soluție care evident că ar fi fost favorabilă unei părți a românilor balcanici, cei din Macedonia. De altfel, o astfel de soluționare a chestiunii macedonene în condițiile desfășurării evenimentelor de atunci, cu toate consecințele lor, s-a dovedit a fi iluzorie.⁹⁷

Ideea exprimată de Nicolae Batzaria, dincolo de sorgința ei constantinopolitană, era în acel moment în consonanță cu programul politic promovat de către mulți români balcanici, inclusiv de conducerea Societății de Cultură Macedo-române, sub lozinca „Macedonia macedonenilor”.

Acțiunea politică a frunțașilor români din Peninsula Balcanică a trebuit să se adapteze noilor realități istorice ce sufereau rapide modificări. Având conștiința clară a drepturilor lor naționale, dar și înțelegerea lipsei de realism privind realizarea acestora într-un stat propriu, românii afirmaseră clar după 1908 voința lor de a sprijini păstrarea statu-quo-ului teritorial în Peninsula Balcanică prin continuarea existenței frontierelor otomane până la Marea Adriatică. Existase practic un consens între frunțașii români, unii de altfel militanți ai partidului „Uniune și progres”, afirmându-se aceasta în cele mai diverse ocazii în presă, în parlamentul turc, la congresele române din anii 1909-1910, în Regat unde și cercurile oficiale împărtășeau aceeași idee. O vreme și albanezii, în cea mai mare parte, de altfel aflați într-o situație aproape identică cu românii, de unde au decurs nu numai similitudini dar și colaborări în acțiunea politică, au avut același program politic ce părea a garanta exercitarea unor drepturi naționale. Așa se și explică de ce în timpul primului război balcanic o serie de români, legitimându-și în bună măsură atitudinea și prin poziția negativă față de ei a diferitelor guverne balcanice și prevăzând parcă ce-i așteaptă din punct de vedere național, au sprijinit pe otomani. Aromânii din

Pind⁹⁸, de teama grecilor, au constituit chiar un corp special de voluntari care au operat pe front alături de trupele regulate turce. O serie de studenți aromâni de la Facultatea de Medicină din București s-au înscris ca voluntari, acționând la Constantinopol și chiar pe frontul de la Ceatalgea în cadrul „Semilunii Roșii”.⁹⁹

Pe măsura înfrângerii turcilor, când mulți dintre fruntașii comunităților române și ai mișcării naționale de peste Dunăre s-au refugiat în România, s-a desfășurat tot mai intens o viguroasă acțiune politică pentru salvagardarea individualității etnice a conaționalilor lor în cadrul viitoarelor stări de lucruri ce se profilau în Balcani. Ei luau în considerație faptul că înfrângerile turce lăsau în consecință Macedonia și Epirul statelor balcanice, în care în rândul cercurilor conducătoare respective erau puternice tendințe ostile românilor balcanici ca de altfel și albanezilor. De asemenea, devenise evidentă și, mai devreme sau mai târziu, recunoașterea unui stat albanez ce urma de asemenea să integreze români în interiorul unor granițe ce constituiau motiv de dispută aprigă atât între balcanici, cât și între Marile Puteri.¹⁰⁰ În aceste condiții se manifesta pericolul ca existența românismului ca naționalitate distinctă, în condițiile divizării, să fie definitiv compromisă, fiind antrenată tot mai mult pe calea unei dispariții.

În concepția acestor români, o păstrare a situației existente din punct de vedere național și chiar o îmbunătățire sensibilă a acesteia puteau fi asigurate, în principal, prin crearea unei Macedonii, fie independentă, fie autonomă, conform lozincii: „Macedonia macedonenilor” (remarcăm imediat că aici termenul de macedonean are în mod clar accepțiunea teritorială și nu cea etnică, a poporului respectiv, de sorginte slavă). În perspectivă istorică putem aprecia astăzi că principiul unei Macedonii autonome, o vreme, sau independente, chiar de la început, ar fi fost soluția cea mai justă care, din păcate, nu s-a realizat nici atunci nici mai târziu. O astfel de soluție nu a fost dorită de cercurile conducătoare ale statelor balcanice vecine ce-și urmăreau expansiunea lor acolo și nu a fost cuprinsă, din diverse motive, nici în programul Marilor Puteri, nici una nesprijinind în fapt o asemenea idee ce era destul de răspândită în epocă, ca și mai târziu.

A mai existat și o altă idee programatică, care a apărut de altfel mai înainte, și pentru care de asemenea s-a militat în epocă.¹⁰¹ Apreciind cu luciditate și în mod just eventuala evoluție a

evenimentelor și imposibilitatea unei formațiuni politice macedonene multinaționale distincte, românii au militat, ceva mai târziu, începând cu toamna anului 1912 până la conferința de pace de după primul război mondial, pentru un stat federativ albanezo-român în partea central vestică a Peninsulei Balcanice și pentru garantarea unor drepturi naționale românești în celelalte state balcanice.

Acțiunea națională a românilor de la sudul Dunării s-a combinat cu lupta tot mai largă a românilor din vechiul Regat dar și din Basarabia, Transilvania sau Bucovina, pentru drepturi naționale. A existat o acțiune internă concretizată între altele prin publicarea de lucrări de tot felul consacrate istoriei românilor din regiunile balcanice, printr-o vastă prezentare în presă, prin o serie de reuniuni precum și un congres al Societății de Cultură Macedo-română, prin acțiuni ale Ligii pentru unitate culturală a tuturor românilor (inclusiv cu participarea lui Ismail Quemal, viitorul șef al primului guvern albanez, venit în mod special la București pentru aceasta), prin memorii ale studenților bucovineni adresate împăratului Franz Joseph¹⁰² și prințului moștenitor Franz Ferdinand etc. S-a desfășurat și o acțiune externă, separată dar complementară, atât a reprezentanților românilor din dreapta Dunării cât și a guvernului condus de Titu Maiorescu prin memorii, activitatea unei delegații compusă din George Murnu, Iuliu Valaori și Nicolae Papahagi în principalele capitale europene, prin tratative diplomatice, purtate mai ales la Londra, în cadrul Conferinței ambasadurilor, prin publicații etc.

Trebuie subliniat că deși acțiunea națională a reprezentanților românismului balcanic nu s-a confundat cu atitudinea și acțiunea guvernului român ci s-a desfășurat paralel, prin ele s-a urmărit în esență același obiectiv fundamental: păstrarea identității etnice și drepturi naționale pentru confrății de dincolo de Dunăre.¹⁰³ Încă la 28 octombrie 1912, acestei probleme îi era consacrat un articol a lui I. Rădulescu Pogoneanu, apropiat al primului ministru Titu Maiorescu, al cărui executor testamentar cultural va fi de altfel.¹⁰⁴ După ce discuta diversele soluții posibile ale problemei macedo-române, autorul conchidea cerând: „pentru că altfel nu se poate: autonomia etnică pentru aromâni într-o formațiune ce ar cuprinde și pe albanezi sub protectoratul României și Italiei”. La mijlocul lunii noiembrie era publicat un manifest adoptat la o

reuniune comună a reprezentanților românilor balcanici și a albanezilor.¹⁰⁵ Se emitea de altfel un adevărat program politic: „Albanezii și românii din Macédonia, mulțumindu-le aliaților balcanici pentru că le-a dat libertate, declară că nu vor să treacă sub dominația liberatorilor care îi vor lipsi de bunul cel prețios pentru existența lor etnică: limba maternă. Orice fel de autonomie școlară li s-ar da, aceasta nu-i va salva de procesul de desnaționalizare. Aromâni și albanezi, dorind cu voce mare dreptul nostru la viață națională pe teritoriul pe care-l locuim ab antiquo și asupra căruia avem drepturi imprescriptibile, dorim o viață autonomă, fie sub forma unui stat macedo-albanez, fie sub forma a două state: Macedonia și Albania, în care toate naționalitățile să se bucure de drepturi egale, să-și păstreze limba proprie și să fie puse sub controlul Europei”. Se adăuga, pe bună dreptate, că o astfel de soluționare va păstra echilibrul balcanic și pentru realizarea acestei dorințe se făcea apel la țările Europei și în special la România „care nu ne poate abandona în aceste momente supreme fără a dezerta de la cea mai înaltă datorie a sa față de neamul românesc”.¹⁰⁶ Marele geograf Simion Mehedinți aprecia tot atunci că: „Prin mijlocirea fraților noștri aromâni căroră, li se va asigura un regim politic autonom alături de albanezi, noi, românii din Carpați și de la Dunăre, vom avea o parte însemnată în viața istorică a peninsulei”.¹⁰⁷ La sfârșitul lunii noiembrie la București se aducea la cunoștință și se exprima adeziunea la acțiunile studenților români de la Cernăuți ce trimiseseră memorii împăratului, prințului moștenitor și ministrului de externe de la Viena, memorii prin care se cerea „apărare pentru românii din Macedonia” și sprijin pentru „formarea unui stat albanezo-aromân ce va asigura echilibrul politic în Balcani și va garanta prin aceasta condiții favorabile de existență și dezvoltare socială”.¹⁰⁸ Însăși oficiosul guvernamental se simțea obligat să precizeze, atât pentru opinia din țară cât și pentru străinătate: „În legitimele lor revendicări conaționali din Turcia vor găsi în România tot sprijinul pe care-l speră.” Românii balcanici erau asigurați că: „Problema voastră e și a noastră; ale noastre sunt grijile voastre căci de existența românilor, oriunde s-ar găsi ei, depinde fericirea și puterea Regatului. Nici un român nu trebuie pierdut din neglijență sau lăsat în părăsire de către mamă... Azi se știe de către toți, în țară și în afară, că în problema balcanică România vede în primul rând aspectul național... de a apăra dreptul la viață al fraților noștri”.¹⁰⁹

La 17 noiembrie 1912 se publica textul unui acord comun albanezo-român secret până atunci, care fusese întocmit în 1908, care prevedea în 12 puncte organizare politică comună a celor două popoare.¹¹⁰

În această perioadă o grijă deosebită a fost acordată soartei învățământului, căci în întreaga Peninsulă Balcanică existau peste o sută de școli primare, un liceu, două școli comerciale și o școală normală pentru care statul român cheltuise deja aproape un milion lei aur, ceea ce determina un spor de grijă în legătură cu viitoarea soartă a acestuia. Școala românească din Balcani a constituit în mod curent un subiect al presei vremii. Atitudinea antiromânească, comportamentul față de școli și slujitorii acestuia, manifestat din partea unora dintre trupele aliate și în special acțiunile andarților greci în timpul operațiunilor ofensive stârniseră o largă nemulțumire precum și protestul a numeroși români. Take Ionescu, membru al guvernului, originar el însuși dintr-o familie macedoneană, a intervenit personal pe lângă primul ministru grec E. Venizelos pentru aplanarea relativă a acestei stări conflictuale din zonele ce vor fi atribuite ulterior fie Greciei, fie Albaniei.¹¹¹

În toamna anului 1912 românii, pe lângă diversele acțiuni desfășurate în Regat, au decis să-și pledeze cauza și în marile capitale europene, și mai cu seamă la Londra, unde urma a se decide viitoarele realități statale-naționale din sud-estul Europei. Acțiunea românilor balcanici peste hotare s-a bazat în principal pe programul stabilit într-un memoriu, tipărit în limbile de circulație și larg difuzat în țară și peste hotare. El exprima punctul de vedere adoptat de Societatea de Cultură Macedo-română. A fost întocmit de o comisie avându-i în frunte pe George Murnu, Iuliu Valaori ș. a. și a fost finalizat la 26 noiembrie 1912. Ulterior a fost prezentat, succesiv, la Budapesta, Viena, Roma, Berlin, Paris și Londra, de către o delegație înputernicită a aceleiași societăți, reprezentant legitim al românilor din Peninsula Balcanică (ce se situa pe poziții nu o dată diferite de cele ale guvernului României). Memoriul, sub titlul „Macedonia macedonenilor”, și purtând semnătura membrilor Comitetului societății: dr. A. Leonte, George Murnu, Iuliu Valaori, C. F. Robescu, dr. V. Dudumi, cuprindea o scurtă introducere, șase părți și o încheiere.¹¹²

În prima parte se încerca o analiză a cauzelor și a consecințelor evenimentelor de atunci din Turcia europeană, „ce sunt de natură să

modifice profund harta Peninsulei Balcanice și să răstoarne condițiile de viață ale populațiilor care o locuiesc”. Autorii acestui memoriu se întrebau: „De ce statele balcanice au ajuns să se coalizeze contră Turciei și în ce măsură succesul armatei lor va stabili condițiile unei păci durabile? Frumosul gest al aliaților balcanici care au tras simultan sabia din teacă a fost el dictat de înalte considerente de ordin moral sau n-a fost cumva inspirat de poftă și ambiții mai puțin mărturisite?” În răspuns își exprimau părerea lor că s-ar putea ajunge la o soluție arbitrară care ar putea să agraveze starea de lucruri și să nu elibereze Europa de „coșmarul problemei orientale atât de obsedantă și amenințătoare de peste un secol, dacă, în sfârșit, nu va fi rezolvată problema macedoneană”. Se previziona apoi: „Stabilirea unui nou regim ce va satisface poate ambiții imperialiste ale unora, instincte de dominație și tendințe puțin ascunse de absorbire ale altora... Va fi o nouă sursă de nemulțumire care în mod necesar va aduce fricțiuni, presiuni, reacții, conflicte surde sau deschise...”¹¹³ În continuare se prezenta aspectul etnic al problemei Macedoniei istorice și nu numai: „ceea ce izbește când se consultă o hartă etnografică a Turciei europene este în primul rând diversitatea elementelor și apoi modul în care aceste elemente sunt împrăștiate. Turci, bulgari, greci, români, sârbi, albanezi se întind în regiuni mai mult sau mai puțin mari însă cel mai adesea ei se amestecă împrăștiati cum sunt... într-o încălceală de nedescurcat, se separă aici pentru a se regăsi și a se reîntâlni mai departe, dispar aici pentru a reapare mai încolo și adeseori stabiliți astfel încât în anumite locuri formează mozaicuri cu adevărat bizare și parcă anume făcute pentru cineva ce s-ar gândi ca să-i separe”.

Aspectului etnic din zonă era caracterizat astfel: „fiecare din aceste naționalități luată separat constituie o minoritate în raport cu toate celelalte sau chiar numai cu două dintre ele... Un fapt este în afara contestării. Toate aceste elemente există într-un asemenea fel încât nici unul dintre ele nu poate singur să-și imprime culoarea pe o oarecare întindere a unui teritoriu atât de considerabil”. Urma o expunere istorică asupra trecutului diferitelor popoare existente în zonă concluzionându-se just că: „Toți au drepturi incontestabile pentru că toți au mai multe secole de existență acolo”. Se exprima apoi poziția românilor față de celelalte etnii din zonă: „Noi recunoaștem tuturor drepturi egale la o existență proprie, pentru că locurile unde trăiesc au fost, timp de secole, frământate de munca

lor și mai ales de suferințele lor, pentru că toți au traversat timpuri sumbre și în ciuda atâtor vicisitudini și adversități pe care le-au cunoscut, au avut în ei însăși atâta forță pentru a nu se lăsa și a-și păstra fiecare până în zilele noastre individualitatea sa etnică... Naționalități astfel călitate nu mor, nu dispar. Trec, poate, prin eclipse pentru câțva timp, însă păstrează în fundul sufletului lor un atât de viu cult al propriei individualități încât focul vieții lor, care mocnește sub cenușă, se aprinde la cea mai mică suflare”.

În continuare era întocmit un scurt excurs istoric asupra originii și evoluției populației românești de acolo, asupra renașterii lor naționale. Se insista asupra drepturilor lor la viață proprie dobândite cu eforturi, suferințe și sacrificii. Se exprima hotărârea ca acestea vor fi apărate „până la extrem căci țin la ele așa cum grecii, bulgarii, sârbii, țin la ale lor”. Salutând intențiile de la început ale statelor balcanice de a îmbunătăți existența națională a celor de același neam ca fiind un gest de noblețe și de curaj, memoriul arată că această poziție inițială pare „a masca dorințe nemărturisite de mărire teritorială în defavoarea nu numai a altor state dar și a populațiilor heterogene”. Se exprima apoi credința că, dacă alianța a fost posibilă contra Turciei într-un război pe care nici unul din state nu-l putea duce izolat, în viitor „va începe lupta pentru împărțirea unui teritoriu la care toți, bulgari, sârbi sau greci, au visat atâta timp”.

Pentru o rezolvare justă a situației și pentru preîntâmpinarea unor noi tensiuni și chiar războaie, se preconiza ca unică soluție autonomia macedoneană, aceasta fiind în fapt ideea fundamentală a documentului. Se arăta că: „Dat fiind că nici unul din statele limitrofe nu se poate întinde și asigura dominația sa asupra unei părți a Macedoniei fără a ignora și călca în picioare drepturile evidente ale mai multor naționalități de rasă și religii diferite, ceea ce ar fi cel mai logic de făcut, ar fi renunțarea la orice spirit de cucerire și dominare și de a adopta pur și simplu formula Macedonia macedonenilor. Macedonia ar forma astfel un stat autonom unde toate naționalitățile ar avea aceleași îndatoriri și drepturi egale și unde libertatea conștiinței, a religiei și a limbii va fi proclamată în mod absolut”. Se observa pe bună dreptate că acordarea autonomiei unui asemenea mozaic de naționalități fusese de altfel acceptată multă vreme de însăși statele balcanice, până la victoriile din toamna anului 1912. Românii își exprimau opinia că

o Macedonie autonomă ar fi de dorit de asemenea din dublul punct de vedere: al echilibrului forțelor în regiune fără de care nu se poate concepe o pace durabilă și al îndepărtării oricărei cauze a unor fricțiuni ce nu vor întârzia să înlocuiască apropierea vremelnică a statelor, așa cum era ea în acea vreme. Se mai aprecia că astfel se va constitui un factor de echilibru și de asigurare a păcii în zonă: „Macedonia autonomă, plasată sub garanția și protecția puterilor pentru a se feri de sugestiile și influențele statelor limitrofe, va servi de tampon între statele ce nu vor întârzia să se ciocnească, căci alianțele nu durează decât atât cât există o comunitate de interese”.

O Macedonie distinctă a fost mandatul pe care l-a susținut multă vreme delegația aromânilor: „domici de a vedea definitiv stabilită pacea în Macedonia, noi susținem principiul unei Macedonii autonome, pusă sub protecția puterilor, ca singur regim capabil să asigure drepturi egale și libertatea de conștiință a tuturor naționalităților din Macedonia care au toate un egal drept la viață”. Spre deosebire de aceștia, oficialitățile de la București nu au luat în considerație la Londra posibilitatea unei Macedonii autonome, înțelegând probabil lipsa de perspective a realizării unui asemenea soluții. Guvernul Titu Maiorescu a susținut la Conferința de la Londra sau pe lângă cabinetele europene ideea unui stat albanezo-român, precum și garantarea de către statele succesoare a regimului național a românilor sud-dunăreni, așa cum fusese el legitimat de turci după 1905.

Trebuie arătat că, din câte știm, și în rândurile românilor din Peninsula Balcanică au existat și alte orientări care, poate, țineau cont mai mult de realele șanse și perspective ale rezolvării chestiunii românești în Balcani în condițiile în care în fapt, principial, atât statele din zonă cât și Marile Puteri nu erau interesate în a crea precedente, respectiv structuri politice noi, deosebite, care ar fi putut aduce complicații în viitor. Sub egida Ligii pentru unitate culturală a tuturor românilor, la începutul anului 1913, Constantin Noe, fost secretar al Societății de Cultură Macedo-române și viitor senator, publica o lucrare, de fapt un memoriu, cu titlul: „Les roumains koutzo-valaques. Les populations macedonniennes et la crise balkanique”. Prezenta aspecte din trecutul național al românilor balcanici până când aceștia au ajuns la crearea unei conștiințe naționale ce s-a afirmat alături de cea a românilor din stânga Dunării. Arăta că acești români din sudul Dunării se sprijineau pe un

stat puternic și pe cei 12 milioane de frați ai lor, dintre Nistru și Tisa. Analiza trecutului istoric, a realităților demografice, a condițiilor economice și geografice îi furnizau baza pentru un plan de soluționare pe baze noi a viitoarei structurării teritoriale, deci naționale, din Peninsula Balcanică. Esența acestui plan era formulată astfel: „Rațiunea și dreptatea cer constituirea unui stat albanezo-român în limitele geografice ale Albaniei și Epirului care sunt de asemenea limite etnice și istorice... Autonomia politică și religioasă se impune în acest stat creat de Europa întru totul. Tot ceea ce aliații pot cere în mod rațional este: 1) regiunea Vechii Serbii unde elementul sârb e majoritar; 2) regiunea situată la sud de Bistrița unde elementul grec predomină; 3) pot împărți teritoriul la răsărit de Vardar pe care și-l dispută cu arma în mână bulgarii, grecii și musulmanii. Aceste regiuni judicios împărțite între aliați le vor da frontiere etnice și geografice nete și nu vor leza omogenitatea etnică a nici uneia”. Continua apoi cu concluziile sale politice într-o viziune care în bună măsură se apropia de cea a cercurilor poporului macedonean ce-și exprimaseră opinia la Petersburg și în alte ocazii. „Regiunea intermediară cuprinsă între aceste teritorii, acest hinterland locuit de un amestec ireductibil de neamuri astfel dispuse încât oricare ar fi maniera în care s-ar putea împărți teritoriul lor nu s-ar evita nedreptăți strigătoare, ce nu vor întârzia să ducă la animozități înverșunate, să rămână un teren neutru în care fiecare naționalitate ar avea deplină satisfacție din punct de vedere al culturii sale naționale și politice. Cazul Elveției ne este un exemplu și probă... Această stare de lucruri poate dura prin însăși nevoia de echilibru a statelor din Peninsula Balcanică în noua lor formație. Este singura soluție conformă cu dreptatea... ea singură poate aduce armonia între neamurile balcanice și stabilirea păcii. Oricare altă soluție ar avea drept consecință o nouă eră de asasinat, bombe, bande armate. Trăim într-o epocă în care națiunile nu pot fi parcelate ca turmele de oi și nici șterse de pe hartă printr-un simplu decret. Dacă oamenii ce au conducerea treburilor nu țin cont de această tendință a epocii noastre, viitorul nu va întârzia să le arate și adevărul și semnificația”.¹¹⁴ Ideea statului albanezo-român era susținută în 1913, după ce devenise evident eșecul tentativei de creare a unei Macedonii distincte, și de către George Murnu, în publicații din epocă. Învățatul revenind la aceleași idei și la sfârșitul primei conflagrații mondiale.¹¹⁵

Atât în întreaga opinie publică românească cât și în cercurile politice, cu sau fără intervenția sau influența directă a românilor balcanici, se contura aceeași idee a statului albanezo-român. Era o înțelegere rațională și pragmatică a noilor stări de lucruri ce urmau a fi reglementate în Peninsula Balcanică și o acceptare a hotărârilor, mărturisite sau nu direct, ale cancelariilor europene privind stabilirea unor noi frontarii politice în zonă, pentru epoca postotomană.

În diversele luări de poziții apărute în unele ziare din Austro-Ungaria, Franța, Italia, Rusia se lua de asemenea în considerație și chiar se analiza în perspectivă o asemenea eventualitate. Astfel de exemplu, în cursul lunilor noiembrie și decembrie 1912, publicistul italian Benedetto de Luca a trimis, din București, unor publicații italiene, la Roma și Florența, mai multe materiale apărute ulterior într-o broșură. Semnificație acesteia consta în primul rând în exprimarea unor poziții în legătură cu evoluția întregii problematice balcanice prin prisma intereselor cercurilor guvernante de la Roma.¹¹⁶ Unul dintre aceste materiale era intitulat sugestiv: „Albanezi și aromâni în noua situație balcanică: Principatul albanezo-român”. Se făcea o apreciere laudativă asupra românilor balcanici ale căror multiple calități erau pregnant reliefate. Autorul invoca apoi: „datoria morală a României cerută între altele de comunitatea de sânge, de 40 de ani de activă propagandă culturală și națională, de intervențiile diplomatice... de conflicte, proteste, de milioanele date pentru menținerea școlilor și bisericilor... de numeroșii și zeloșii aromâni stabiliți în România... de prestigiul său politic...” pentru o mai activă intervenție a României în Peninsula Balcanică și, pe această linie, o mai strânsă colaborare cu Italia. Gândind în subsidiar și la interesele și deci intențiile Italiei, autorul se pronunța ferm în sprijinul ideii formării în părțile central-vestice ale Peninsulei Balcanice a unui mare principat ce ar fi urmat să integreze circa trei milioane de oameni nu numai din Albania ci și din importante părți ale Epirului și Macedoniei. Acest stat ar fi trebuit să stea sub dubla egidă a României și Italiei, invocându-se pe această linie și latinitatea. Aceeași idee a fost exprimată în presa italiană și cu ocazia relatărilor și comentariilor despre congresul albanezo-aromân de la Triest, când fusese adoptat chiar un memoriu adresat Marilor Puteri privind crearea unui mare stat albanoromân. Ea a fost luată în

considerație în mai multe rânduri în discuții ale diplomaților și ale factorilor guvernamentali de la Roma.¹¹⁷

Oricum, la începutul anului 1913, delegația aromână, plecând în turneul european, era mandatată a discuta nu numai pe baza textului memoriului axat pe ideea unei Macedonii autonome, ci și o eventuală coabitare în sistem cantonal, asemenea Elveției, într-un stat grupând laolaltă, în principal, români și albanezi, precum și alte etnii în frontiere ce urmau a fi abia ulterior delimitate. Era un progres și o înțelegere a noilor realități ce se modificaseră după luna noiembrie, atunci când fusese redactat memoriul. Acțiunea delegației, atât în formă, cât și în bună măsură în fapt, urma a fi delimitată de acțiunea diplomației românești și a nu angaja în nici un fel Regatul român. Unii diplomați, precum și o parte din factorii politici din țară, nu au fost de acord cu o astfel de atitudine. A existat și părerea ca întreaga problemă a românismului balcanic să fie ridicată și rezolvată exclusiv de către guvernul român, prin forme corespunzătoare.¹¹⁸

Într-o telegramă cifrată a lui Titu Maiorescu adresată la 5 februarie 1913 legațiunilor din Budapesta, Viena, Paris, Londra, Roma, Berlin, capitale pe unde urmau a trece delegații aromâni, se comunica: „Domnii Murnu, Valaori și Papahagi fac o călătorie în marile capitale ale Europei pentru a pleda cauza românilor din Macedonia. Călătoria lor n-are nici un caracter oficial și cuvintele lor nu vor angaja guvernul român; cu toate acestea binevoiti a-i primi amabil și chiar a le da sprijin, însă cu titlu privat”.¹¹⁹

Delegația a sosit la Budapesta la 9/22 februarie, și având și sprijinul consulului general Derussi, au fost publicate în presa de acolo articole și interviuri privind problema româno-macedoneană. Astfel Nicolae Papahagi publica pe patru coloane, pe prima pagină, în ziarul guvernamental articolul: “Die nationalen forderungen der Kutzowalachen”.¹²⁰ Articolul lui N. Papahagi, după o prezentare generală a situației românilor balcanici și a ideii autonomiei macedonene, se încheia cu cuvintele: „Aromânii luptă și pentru celelalte naționalități din Macedonia, nu numai pentru ei”. De altfel, în același ziar în zilele următoare, după ce delegația plecase, s-a publicat o reacție a preotului grec Orfanides, precum și o telegramă din Belgrad afirmând că în Serbia „tendința aromânilor a produs o mare supărare și nici nu poate fi vorba de autonomie”.¹²¹

Tot la Budapesta a fost reprodus un interviu al profesorului

George Murnu, în care, după o informare generală, învățatul susținea ideea creării unei entități statale cu albanezii, în care românii să alcătuiască un fel de canton distinct, cu propria lor organizare și viață, pe toate planurile.¹²²

La 12/25 februarie 1913 delegația a fost primită de președintele Consiliului de miniștri al Ungariei, G. Lukacs. Cu acea ocazie, Iuliu Valaori a expus problema românismului balcanic iar George Murnu a evocat interesele aromânilor. Lukacs a promis sprijinul guvernului maghiar, declarând că: „interesele monarhiei sunt identice cu ale regatului român...” Dădea asigurări totodată că va sprijini pe contele Berchtold în tot ceea ce va face pentru macedo-români, ceea ce însemna că, în fapt, răspunderea era transferată la Viena. A urmat apoi o primire a delegației de către contele I. Tisza, președintele Camerei, căruia i s-a înmănat și un exemplar al memoriului. Între altele, I. Tisza, mărturisind interesul său pentru problemele balcanice, invoca, evident demagogic: „simpatia pentru cauza română... legăturile prietenești ce se vor întări și mai mult”. Dădea asigurări de sprijinire a guvernului român în apărarea conașionalilor balcanici. A fost evidentă poziția oficialităților maghiare de a nu nemulțumi România prin exprimarea unor poziții care să creeze noi stări de nemulțumire la București. Pe de altă parte, au apărut și cu acea ocazie diferențe în ceea ce privește aprecierea evoluțiilor balcanice de către cercurile maghiare, în raport cu cele vieneze. Deosebit de sugestivă și interesantă ni se pare remarca lui I. Tisza, raportată de altfel imediată la București lui Titu Maiorescu: „după cum e de prevăzut, aliații de azi se vor certa... o nouă anarhie va fi în Orient”.¹²³

Pe 13/26 februarie delegația a părăsit Budapesta, îndreptându-se spre Viena unde a primit și sprijinul membrilor legației de acolo: E. Mavrocordato, P. P. Carp, Ghermani, Dr. Moroianu. Ca și la Budapesta delegații au căutat să prezinte, pe cât posibil, situația și aspirațiile românilor, atât în presă, cât și în fața autorităților, a factorilor politici. Astfel s-a publicat o scrisoare comună a celor trei delegați ce combăteau aserțiunile răuvoitoare ale grecilor că în inima Balcanilor ar locui 120.000 români afirmându-se că acolo trăiesc peste 600.000 de români. Întreaga argumentație era axată pe ideea centrală a importanței numerice și implicit a necesității luării în considerație a cererilor românești.¹²⁴ Într-unul din articolele sale, referindu-se la perspectivele românismului, Iuliu Valaori a pus

sub semnul îndoielii sinceritatea grecilor „care nu promit păstrarea națiunii românești și mâine o vor sugruma”.¹²⁵

Un moment aparte, într-un fel simbolic, pentru solidaritatea elementului românesc de la nord și sud de Dunăre, a fost întâlnirea membrilor delegației cu o serie dintre românii ce trăiau la Viena. Aceasta s-a desfășurat la clubul român unde au vorbit George Murnu, Iuliu Valaori și A. C. Popovici. A fost adoptată în final și o rezoluție exprimând solidarizarea cu aspirațiile macedo-românilor. Delegația a fost primită și la Ballplatz dar nu de către Berchtold, ce anunțase că era bolnav, ci de baronul Macchio, prim șef de secție. Nedând știri despre discuția de acolo, E. Mavrocordato, ministrul român la Viena, informa pe primul ministru Titu Maiorescu, la 21 februarie/6 martie 1913 că: „foarte satisfăcuți de primirea ce li s-a făcut la Viena... delegații au plecat marțea trecută la Paris și Londra”.¹²⁶

Ar mai fi de adăugat că în acea perioadă diplomația chezarocrăiască lua tot mai mult în considerație perspectivele unei viitoare organizări albanezo-române în contextul general al atitudinii Vienei față de evoluția realităților balcanice.¹²⁷ Aceasta ar putea să și explice de ce Viena era favorabilă delegației românești, cu atât mai mult cu cât crearea unui stat albano-român, întins și deci viabil, avantaja Dubla Monarhie, cel puțin din două puncte de vedere: împiedeca realizarea tendințelor sârbești spre Marea Adriatică și facilita penetrarea Austro-Ungariei cât mai mult înspre sud, spre bazinul mediteranean.

La 21 februarie/6 martie 1913 delegația a ajuns la Paris unde a rămas opt zile. Si acolo au fost atât întâlnirile cu diferiți ziariști cât și contactele la Ministerul de Externe. Între timp desfășurarea operațiunilor militare în cea de a doua etapă a primului război balcanic și, mai ales, capitularea fortăreței Ianina la 5 martie 1913, având drept urmare încorporarea de fapt a Epirului în statul grec, a silit delegația românească să-și modifice unele din ideile programatice inițiale. Tot mai mult le devenea și lor evident că crearea unei Macedonii autonome devenea în fapt imposibilă, iar întinderea granițelor albaneze spre sud-est cât mai mult era prea puțin probabilă. Același sentiment era încercat și la București unde, de exemplu, dr. G. Frunză nota: „Peste speranțele aromânilor și ale noastre s-a lăsat o nouă umbră. Delegații sunt acum la Paris și Londra. Le dorim tot succesul ce-l vor putea storce unei situații

așa grele: așa de grele încât cel puțin în blestemarea ei și în hotărârea de a o înfrunta solidar în viitor ar fi trebuit să fim bine înțeleși cu toții...”¹²⁸

La întâlniri cu ziaristi, în diverse ocazii, delegația a pledat îndeosebi ideea ca populația vlahă (românească) ce urma a trece după război în componența statelor balcanice să poată, cu garanții corespunzătoare, să-și conserve „caracterul și limba proprie”.¹²⁹

La 27 februarie/12 martie 1913 delegația a fost primită de ministrul de externe Jonnart. După ce i-a ascultat, acesta a promis că va da instrucțiuni lui Cambon (atunci ambasador al Franței la Conferința de la Londra): „în ceea ce privește garanțiile de obținut de la statele balcanice în favoarea macedo-românilor și se va căuta un acord comun cu toate marile puteri pentru sancțiuni care să facă eficace garanțiile ce vor fi stipulate în această privință”.¹³⁰ Era aceasta, de fapt, cel mai consistent rezultat obținut de către delegația română. Un astfel de angajament al diplomației franceze nu a fost utilizat de către diplomații români, nici la Paris, nici la Londra. Evident că o astfel de soluție a unor garanții internaționale pentru românii din Peninsula Balcanică, respectiv cu implicarea nemijlocită a Marilor Puteri, ar fi oferit întregii probleme perspective mult mai bune. Ulterioara evoluție a evenimentelor, poate rațiuni și cauze pe care nu le cunoaștem, nu au dus în nici un fel la concretizarea unei astfel de idei, urmările fiind cele cunoscute. Credem că și în acest caz, guvernului român și reprezentanților săi diplomați li se pot imputa lipsa de interes pentru neintroducerea într-un act internațional, de orice natură, a unor prevederi speciale pentru români (situația avea să se repete și cu ocazia conferinței de pace de la București, unde guvernul Titu Maiorescu ar fi putut obține lesne introducerea unui articol corespunzător în tratat, însă s-a mulțumit doar cu un schimb de scrisori ce nu angaja în fond statele balcanice). La Paris, delegația românilor balcanici a făcut o bună impresie în cercurile oficiale și în opinia publică. După primirea delegației ministrul român A. E. Lahovary era asigurat de șeful diplomației franceze că „era impresionat de forța și de claritatea argumentației lor... Cambon îi va primi și se va consulta în cursul negocierilor cu privire la căile și mijloacele potrivite de a realiza scopul ce și l-au propus”.¹³¹

Până la 14/27 martie delegația s-a aflat la Londra unde, în fapt, activitatea lor nu a înregistrat aspecte deosebite în raport cu ceea ce

se petrecuse în capitalele europene prin care trecuseră până atunci. Au avut întâlniri multiple. Au fost primiți de șeful diplomației britanice, E. Grey, și de ambasadorii Marilor Puteri cu excepția celui al Rusiei, care era bolnav. Apreciind că au fost primiți și ascultați cu simpatie, N. Mișu informa confidențial, la 14/27 martie 1913, pe Titu Maiorescu despre o realitate care, în fond, ar fi trebuit să fie evidentă de la bun început: „Toți ambasadorii au pus în vedere că este mai bine să încredințeze cauza lor guvernului român care este ascultat în consiliul european și este mai în măsură a lua apărarea intereselor lor prin prestigiul de care România se bucură și prin mijloacele de care guvernul regal dispune de a se ocupa de soarta conașionalilor săi din Peninsula Balcanică”.¹³²

În cursul contactelor sale, N. Mișu a arătat ambasadorilor clar că activitatea delegației și misiunea acestora nu avea nici un caracter oficial și nu angaja în nici un fel guvernul român. Astfel de afirmații ale diplomatului român evident că nu favorizau atunci activitatea propriu-zisă a delegației aromâne. De altfel, în cadrul acțiunii diplomatice desfășurate la Londra, prin N. Mișu, în urma dispozițiilor exprese ale lui Titu Maiorescu, conferinței ambasadorilor i-a fost prezentat un memoriu amplu cuprinzând poziția și propunerile guvernului de la București în respectiva chestiune.¹³³

În timp ce delegația mai era încă la Londra, reprezentanți ai coloniei macedo-române de la Petersburg înaintau și autorităților ruse același memoriu de care se lua doar act fără nici-o altă reacție.¹³⁴

Penultima escală a delegației a fost la Berlin. Momentul cel mai important a fost primirea la 19 martie/1 aprilie, la Ministerul de Externe, de către secretarul de stat von Jagow. A. Beldiman, reprezentantul diplomatic al României, informa că delegații: „au expus interesele și situația precară în care se vor afla ei după împărțirea teritoriilor între aliații balcanici, au arătat pe hartă regiunile unde elementul românesc e mai compact”. În continuare, concludiv, A. Beldiman aprecia că von Jagow a ascultat „cu atenție și bunăvoință” fără a adăuga alte comentarii.¹³⁵

De la Berlin delegația s-a îndreptat spre capitala Italiei, unde, comparativ, s-a bucurat de o mai amicală și călduroasă primire. În chiar ziua sosirii la Roma, la 5/18 aprilie, delegația a fost primită mai întâi de principele de Scolea, subsecretar de stat, și apoi de

către șeful diplomației italiene, marchizul San Giuliano, cărora le-au remis memoriul, primind doar o serie de recomandări pentru contactele cu presa.¹³⁶ Ziarele romane au relatat amplu despre activitatea, respectiv scopurile delegației, ceea ce a prilejuit și expuneri de păreri, planuri, etc., în legătură cu raporturile bilaterale sau evoluțiile balcanice. Ziarul „Tribuna” din 6/19 aprilie 1913 publica sub titlul: „Pentru un canton cuțovlah în Albania. O comisie de valahi macedoneni la Roma” un amplu interviu cu comentarii. În partea introductivă ziarul făcea o serie de precizări privind situația etnică din Peninsula Balcanică cu „numeroase rase și amestec extraordinar”. Aprecia că românii balcanici (cuțovlahii) însumau 500-600.000 fiind împrăștiați în patru grupe, mai numeroși fiind cei din Epir. Se considera că ei nu aveau un protector special și că datorită acestei situații s-au alarmat ca urmare a schimbărilor intervenite, și deci se străduiau să obțină o serie de garanții. În continuare, în ziar sunt cuprinse unele dintre declarațiile făcute care, într-un fel, pot fi considerate și ca o apreciere generală asupra întregului șir de contacte în capitalele europene. Conform ziarului membrii delegației ar fi afirmat: „Am venit la Roma cu mari speranțe; în celelalte capitale am fost ascultați dar n-am obținut nici-o asigurare, nici o promisiune... Remarcăm marea înțelegere a domnului San Giuliano... Ne temem pentru viitorul nostru și avem toate motivele. Nu vrem imposibilul. Vroiam o Macedonia autonomă... dar nu e posibil... Vrem să nu se înrăutățească condițiile noastre. Turcii erau toleranți la maxim... statele balcanice sunt tinere și egoiste...”. În continuare membrii delegației au insistat asupra raporturilor cu grecii, evocând soarta tristă a conaționalilor din Pind ce au intrat în 1881 în componența Greciei. Cerând garanții sigure, eficiente pentru naționalitate, școli, biserici, adresau solicitări de sprijin pentru constituirea „unei Albanii mai mari și viabile ce este și în interesul marilor puteri...” Apreciau că românii, inclusiv circa 80.000 conaționali ce trăiau în 40 de târguri și sate ale Pindului ce-l stăpâneau atunci grecii trebuiau să intre în componența viitorului stat albanez. Opinia lor era că acești români urmau a se constitui în „canton aparte în Albania cu o uniune personală cu viitorul suveran albanez, dar cu administrație și viață separată”. Mai mărturiseau că o astfel de propunere făcuseră anterior în periplul lor atât cancelariilor europene cât și ambasadurilor de la Londra.¹³⁷

Revenind la București delegația a făcut o informare generală asupra întregii sale activități într-o ședință specială a consiliului Societății de Cultură Macedo-române.¹³⁸

Dincolo de acțiunea de încunoștiințare a factorilor politici responsabili precum și a opiniei publice europene, delegația înregistra practic un insucces, explicabil prin realitățile obiective existente sau în curs de cristalizare. Dacă factorii politici bucureșteni au înțeles clar acest lucru, unii reprezentanți ai românilor macedoneni au continuat a fi adepții aceleași idei a unei entități statale albanezo-române. La 27 iulie 1913 o delegație a românilor din Pind primită în audiență înainta regelui Carol I un memoriu care, în esență, cerea sprijin spre a fi integrați în noul stat albanez. În memoriu se arăta între altele: „Sire! A trecut o jumătate de veac de când scumpa noastră țară România descoperi în Orientul îndepărtat al Europei un cuib de români macedoneni care prin asemănarea lor etnică și prin graiul lor atrase luare aminte a marilor patrioți de pe vremuri care se străduiră apoi neîncetat să și-i apropie, să-i facă a simți românește și să aprindă în mijlocul lor strălucitoarea faclă a culturii și civilizației moderne... de a nu lăsa pierzării elementul românesc îndepărtat, de a-l sprijini pe, toate căile, a-l ocroti și a-l face demn de numele pe care-l poartă și de nobilul neam din care scoboară”. Se făcea apoi o antiteză între pericolul grecesc și ajutorul românesc, fiind în joc „ori mântuirea românismului din Pind ori peirea și îngroparea lui pentru totdeauna”. Invocând „gândul unanim acolo, în Pind”, se încheia cu o patetică implorare: „Fiți Sire, în vremurile acestea de urgie, mântuitorul vieții românilor din Pind și nu lăsați ca ramura verde ruptă din trupul bătrânei Romanii să împodobească frunțile vrășmașului nostru de moarte”.¹³⁹ Monarhul a dat asigurări generale privind grija sa pentru românii balcanici. Aceeași idee a statului albanezo-român a mai fost susținută și în anii următori de cei care trăiau în centrul Peninsulei Balcanice.

E de menționat că o astfel de acțiune cu caracter public a românilor balcanici, privind mai puțin un stat macedonean și mai cu seamă o situație specială într-un viitor stat albaño-român pe sistem federal, a fost într-o anumită măsură dublată totuși și de activitatea confidențială a diplomației românești. Astfel la Londra, pe lângă E. Grey și pe lângă ambasadorii Marilor Puteri, se cereau pentru

români garanții deosebite, bine precizate și chiar o organizare distinctă în viitorul stat albanez.¹⁴⁰

Astfel de cereri românești nu au fost acceptate atunci, în împrejurările complexe ale reglementării atât a granițelor, cât și a statului intern al Albaniei independente.¹⁴¹ Oricum, putem vedea aici, de asemenea, și una din cauzele pentru care a fost sprijinită acțiunea prințului de Wied, inclusiv prezența vremelnică a unor forțe armate românești în Albania, respectiv un detașament de ordine compus din 11 ofițeri și 200 membrii ai trupeii.¹⁴² Dacă albanezii ar fi fost bucuroși de o extindere a granițelor statului lor și în acele părți sudice sau sud-vestice ce alcătuiau o adevărată „Terra valachorum” ei nu erau dispuși să acorde drepturi naționale așa cum erau solicitate de români, invocând primejdia creării unui adevărat stat în stat.¹⁴³

Ideea unei organizări politice distincte a românilor, fie în cadrul statului albanez, fie chiar separat nu a fost abandonată nici după aceea. Astfel în vara anului 1917, la Samarina, în munții Pindului, s-a încercat chiar crearea unui canton aromânesc ce urma a intra în componența Albaniei.¹⁴⁴ Aceeași idee a fost susținută și după primul război mondial prin memorii, printr-o nouă delegație, cuprinzând între alții și pe George Murnu ce acționase și în 1913, prin diverse acțiuni ale lui Nicolae Iorga etc. O acțiune asemănătoare a fost gândită și în vara anului 1941 de un așa numit „Consiliu național al românilor din Pind”.¹⁴⁵

CAPITOLUL V

*LUPTA PENTRU ORGANIZAREA UNEI
PROPRII VIEȚI BISERICEȘTI (1892-1914)*

Încă de la apariția lor în istorie, românii din Peninsula Balcanică, la fel ca și cosângenii lor de la nordul Dunării, s-au format și au trăit ca un neam creștin, făcând parte din trunchiul răsăritean, ortodox, al bisericii. Vechimea creștinismului este demonstrată de multiple și variate surse, semnificativă fiind din acest punct de vedere terminologia latină a vieții lor spirituale. La fel ca și în nord, de-a lungul veacurilor, a existat o strânsă legătură între credința devenită strămoșească și popor ca atare, deci între aspectul național specific izvorât în urma încreștinării și aspectul vieții sufletești căci la români: „între ecumenicitate și naționalitate este posibilă cea mai deplină armonie și ea trebuie să existe ca un reflex al armoniei divine dintre natură și har, dintre opera creației și iconomia mântuirii”.¹⁴⁶ De-a lungul veacurilor sentimentul religios al românilor balcanici a fost o constantă existențială, după cum atestă numeroase surse, mai vechi sau mai noi.¹⁴⁷

În întregul spațiu al ortodoxiei, și nu numai, aceiași români au fost vestiți ctitori (evergheți) și binefăcători bisericești.¹⁴⁸ De-a lungul veacurilor, sub diversele stăpâniri: bizantină, sârbă, bulgară, otomană ca și în cadrul statelor balcanice moderne, în împrejurările grele ale existenței lor, mereu amenințate, acești români și-au păstrat propria lor terminologie de cult și în general obiceiuri distincte în cadrul vieții creștine. Credința lor a fost consemnată ca un element definitoriu în mărturiile vremurilor. E semnificativ faptul că atunci când, în vremea împăratului Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976-1025), autoritatea Bizanțului se restabiea până la Dunăre și în cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice. dându-se prin trei diplome imperiale. din anii 1018-1020, o nouă organizare bisericească în

spațiul sud-est european, basileul constantinopolitan instituia, distinct, un „episcopat al vlahilor”. Cu intermitențe izvoarele istorice atestă existența acestei organizări episcopale până în secolul al XIV-lea¹⁴⁹. Titularul scaunului episcopal, aflat o vreme la Vreanotes, își întindea autoritatea sa spirituală asupra tuturor românilor trăitori în spațiul balcanic al Imperiului bizantin. Faptul ca atare avea o dublă semnificație, dovedind și numărul relativ însemnat, precum și rolul lor distinct și chiar însemnătatea, factori ce au făcut să se ajungă la o derogare de la normele canonice obișnuite ce fixau într-un anumit spațiu doar o singură autoritate episcopală. Este interesant că luptând, înainte și după anul 1900 pentru un episcopat propriu, românii au invocat în confruntarea cu Patriarhia acest precedent al unei situații pe care o avuseseră timp de mai multe secole alături și în paralel cu ierarhia grecească obișnuită, normală.

După căderea Constantinopolului, sultanul Mahomed al II-lea (1451-1481), precum și de o serie de urmași ai acestuia au reglementat prin o serie de decrete viața creștinilor din Peninsula Balcanică. Păstrându-și credința strămoșească, românii, ca și componenții celorlalte etnii balcanice, se aflau sub autoritatea canonică a patriarhului ecumenic de Constantinopol care, fiind recunoscut și întărit în fruntea întregii comunități a ortodocșilor, îi reprezenta pe aceștia, în ansamblu, sub cele mai diverse aspecte (administrative, juridice, politice chiar) și nu numai în chestiunile religioase¹⁵⁰. O dată cu epoca modernă, respectiv o dată cu cristalizarea conștiințelor naționale și afirmarea diverselor popoare balcanice pe drumul împlinirii aspirațiilor lor naționale, Patriarhia din Fanar a devenit treptat, apoi în exclusivitate, un exponent al helenismului pe care l-a servit și l-a promovat cu toate mijloacele, deloc neglijabile, pe care le avea la dispoziție. În felul acesta, în cadrul vieții bisericești a Răsăritului, multă vreme unitar în jurul patriarhiei ecumenice, au apărut tendințe de ieșire din subordonarea canonică a Constantinopolului și de creare de biserici pe criterii naționale, din punctul de vedere a apartenenței, implicit al limbii de cult, biserici care să se bucure de statut de autonomie sau, mai târziu, de autocefalie, invocându-se în acest sens și normele canonice, hotărâri ale sinoadelor ecumenice, tradiția bisericească.¹⁵¹

Năzuințele și apoi realizările în fapt a unor astfel de separări în ceea ce privește organizarea ierarhic bisericească, nu în probleme de cult, unde unitatea a rămas neștirbită, se bazau pe etnicitate. Independența comunităților bisericești, diferitele forme și stări de manifestare a acesteia de-a lungul secolelor și mai ales în epoca modernă nu a pus în cauză fundamentele ortodoxiei, menirea evanghelică a bisericii și nici respectul cuvenit patriarhului ca „Întâi stătător” al bisericii creștine ortodoxe¹⁵². Astfel s-au constituit, distinct din punct de vedere al organizării ecleziastice, autonomii și, apoi, autocefalii bisericești în Georgia, Rusia moscovită, Creta, Serbia, Bulgaria. Încă din vremea domnitorului A. I. Cuza, prin legile din 1864-1865¹⁵³, a început și autocefalia bisericii ortodoxe din statul român, situație recunoscută ulterior de Patriarhie. Dreptul de organizare bisericească proprie, până la autocefalie, a însemnat în multe cazuri dreptul de folosire a limbii proprii în biserică și apoi în școală, precum și dreptul de a hirotonisi preoți și a alege ierarhi din neamul respectiv, ceea ce a stârnit opoziția în cele mai diverse forme a patriarhiei ecumenice, devenită în fapt patriarhie greacă.

Poate fi invocat ca exemplu istoric lupta înverșunată pe care au dus-o, timp de mai multe decenii, bulgarii pentru crearea unui Exarhat, deci a unei organizări bisericești proprii. Exarhatul bulgar a fost recunoscut în 1871 de către autoritățile otomane, apoi și de către Fanar, situație care a avut o mare însemnătate pentru nașterea statului bulgar și pentru întreaga problematică națională a poporului bulgar¹⁵⁴.

Încă din secolul al XVIII-lea, odată cu renașterea grecească, patriarhia din Fanar, precum și marii dragomani și familiile aristocratice de acolo, îmbrățișând cu ardoare ideile panelenismului au combătut afirmarea limbilor naționale în biserică și școală în Balcani, tipărirea și circulația de lucrări bisericești în alte limbi în afară de cea greacă, accesul unor ierarhi negreci în funcții episcopale sau mitropolitane. Având în vedere raportul strâns, până la confundare, dintre naționalitate și biserică¹⁵⁵, lupta pentru o biserică națională dusă de diferiții balcanici a devenit parte componentă a luptei de afirmare și de eliberare națională, independența bisericească fiind considerată drept o premiză și o condiție pentru afirmare națională, în egală măsură și pe plan politic sau cultural.

Conform sistemului existent în Imperiul otoman școala era subordonată direct autorităților bisericești, deci lupta pentru biserică proprie însemna asigurarea unor condiții și pentru dezvoltarea învățământului în limbă proprie, de unde desfășurarea unei acțiuni concomitente, strâns împletite, atât pe plan bisericesc cât și pe plan școlar.

Acțiunea violentă a organelor patriarhale împotriva celor care au promovat „prima renaștere” a românilor din Peninsula Balcanică în secolul XVIII a fost doar un început.¹⁵⁶ Reacția avea să continue în alte forme în cursul secolului al XIX-lea, acționându-se împotriva elementului românesc tot mai înverșunat, mai ales după ce patriarhia a înregistrat o serie de eșecuri, pierzând un număr însemnat de credincioși din rândurile bulgarilor sau sârbilor și chiar biserica din Grecia s-a detașat de Constantinopol din punct de vedere al organizării, autoritatea patriarhului rămânând acolo doar una teoretică.

În astfel de condiții, până la primul război mondial, chiar și după aceea, românii au urmărit să-și creeze în condiții legale și garantate propria lor viață creștină, cu biserici și slujitori (preoți, dascăli) proprii, o ierarhie episcopală, chiar mitropolitană, distinctă, recunoscută pe temeiul normelor canonice și al regulii sinodale, eventual subordonată autorității Mitropolitului primat al statului român. În subsidiar, iarăși fără succes, s-a urmărit și rezolvarea situației clerului românesc de la Muntele Athos și crearea acolo a unei mânăstiri românești alături de cele aparținând grecilor, rușilor, sârbilor, bulgarilor, etc.

Încă din vremea lui Cuza, în paralel cu pregătirea primilor dascăli pentru școlile balcanice și a primilor preoți ce urmau a oficia peste Dunăre, a fost tipărită Biblia în dialect și a început a fi răspândită, prin toate mijloacele, în întreaga peninsulă. Deschiderea primelor școli românești, încă înainte de 1878, a stârnit reacția dârză a episcopilor greci ce au folosit mijloacele și poziția pe care le aveau pentru a le închide, a-i anatemiza și alunga pe membrii corpului didactic. În paralel s-au străduit să închidă sau să grecezeze bisericile în care începuse a se face slujbă în limba română și să-i alunge pe slujitorii cultului românesc.

În Imperiul otoman, populațiile fără șef religios, funcționând pe baze legale, nu erau recunoscute ca atare. Apartenența etnică,

grecească, a patriarhului și a episcopilor atrăgea automat integrarea aromânilor în rândurile naționalității grecești. Apare astfel explicabilă și din acest punct de vedere acțiunea românească urmată timp de mai multe decenii pentru o biserică proprie recunoscută, ce s-a materializat în crearea unui număr sporit de lăcașuri de cult, finanțarea preoților din bugetul statului român dar și din contribuțiile credincioșilor, memorii și discuții cu Patriarhia dar și cu autoritățile otomane, până la Marele Vizir și Sultan, ampla dezbateră în presă, acțiuni ale diplomației românești și ale guvernului de la București etc. Problema se complica între altele și datorită faptului că atât sârbii cât și bulgarii, după ce se aflaseră o vreme în aceeași situație ca și românii balcanici dar reușiseră să-și câștige autonomie sau independență bisericească, nu erau dispuși să recunoască aceeași îndreptățită aspirație românească, mai mult chiar, fiecare în fel propriu, au folosit și bisericile lor naționale ca instrument de atragere, asimilare, de desromânizare a celor care au fost cuprinși, înainte ca și după 1913, între frontierele noilor state independente.

Lupta pentru biserică proprie s-a desfășurat în același timp și adeseori a fost strâns împletită cu celelalte manifestări ale vieții naționale. În această luptă bisericească a românilor balcanici într-o primă fază s-a remarcat în mod deosebit Apostol Mărgărit.¹⁵⁷

În 1880 a fost făcută pe lângă autoritățile competente prima tentativă de creare a unui episcopat distinct al românilor¹⁵⁸. Acțiunea românească a fost vehement combătută de patriarhie. Între altele autoritățile grecești încercau să acrediteze ideea că atât redactarea cărților bisericești, cât și slujba liturgică în limba română nu sunt după legea ortodoxă, ci un obicei catolic. Ele treceau sub tăcere faptul că mulți dintre români practic nu cunoșteau limba greacă. Într-o informație parvenită la București¹⁵⁹ se arăta că unii români au declarat că: „decât să mergem la biserică în limba greacă, mai bine la jamie turcească și mai bine o să înțelegem”.

Într-un amplu memoriu retrospectiv asupra stării religioase și a perspectivelor acesteia pentru români se aprecia că ideea episcopatului „s-a născut din nedreptățile strigătoare și din împilările la care românii macedoneni au fost supuși de grecii Fanarului, atotputernici la patriarhie. Din moment ce ei au vrut să-și afirme naționalitatea lor deosebită au fost îngropați de grecime, înglobați în comunitățile lor... Legile constitutive ale statului turcesc au pus la îndemâna Fanarului predominarea deci desnaționalizarea prin școală

și biserică”¹⁶⁰ Era necesară o derogare sau chiar anularea legislației otomane aflate în vigoare până la revoluția Junilor Turci, ce prevedea că exercitarea unor drepturi de către „raiale” se făcea nu după naționalitate ci după confesiune, rit chiar, nu numai religie. Numai recunoașterea legală distinctă a unei forme de existență religioasă proprie putea duce și la anumite forme de autonomie, de autoadministrare¹⁶¹. Recunoașterea religioasă, ca o condiție a unor „imunități”, aducea drepturi de viață națională proprie, însemna ruperea de patriarhie, aceasta împotrivindu-se din motive religioase, materiale, politice. Autoritatea conferită patriarhului începând cu hatihumaimul lui Mahomed al II-lea¹⁶², ca și intensa propagandă grecească nu au putut înlătura folosirea limbii române, inclusiv pe plan religios, mai ales în mijlocul femeilor, chiar și în familiile de grecomanii. Mai mult decât în alte domenii ale existenței lor, apăsarea aici, în viața religioasă, deci intimă, dualitatea între dialectul pe care îl foloseau în aceste cazuri și limba grecească folosită în special în viața din afara căminelor, pentru nevoile negoțului sau a afacerilor de tot felul. Se mai impune a remarca de asemenea că dacă propagarea limbii grecești era instrument și premiză a separării politice a grecilor de Imperiul otoman și de desăvârșire a unității lor naționale în raport cu Poarta, românii, chiar cei care vorbeau limba greacă, se situau în general pe poziții de fidelitate față de autoritățile Imperiului otoman a cărei integritate doreau a fi menținută și unde înțelegeau a-și dobândi o nouă situație în ceea ce privește drepturile și libertățile, atât în calitate de cetățeni cât și în calitate de români. Astfel de exemplu, timp de aproape două decenii, Apostol Mărgărit a fost un tipic exponent al ideii fidelității față de turci. Asemenea frunțașilor luptei de eliberare a românilor din Imperiul habsburgic, el a încercat prin suplici și memorii, prin numeroase lucrări, mai ales în limba franceză, printr-o însemnată activitate publicistică, prin contactele strânse cu cercurile politice de la București, mai ales cu cele de orientare liberală, prin întâlnirile cu regele Carol I ce l-a primit de mai multe ori în audiență, să obțină pe lângă dezvoltarea învățământului românesc și atingerea obiectivelor de autoconducere pe plan bisericesc. Este semnificativ chiar și faptul că, asemenea iarăși cazului românilor transilvăneni, după 1878 a existat chiar intenția realizării unei uniri, asemeni celei din Transilvania anilor 1698-1701, a unei părți a românilor ortodocși din Peninsula Balcanică cu Roma catolică, evident în scopuri naționale¹⁶³.

Eforturile pentru biserică națională înainte și după 1880 au cunoscut momente dramatice¹⁶⁴. În 1881 aproape 300.000 de locuitori din zona Thesaliei și Artei erau încorporați între hotarele Greciei. Mulți dintre aceștia erau români care pierdeau astfel și rezultatele obținute până atunci pe plan școlar și bisericesc, ceea ce a stârnit nemulțumirea lor materializată și prin unele acțiuni la Constantinopol și chiar pe plan european¹⁶⁵. În urma acestei anexiuni au fost închise unele școli și biserici, ca de exemplu la Tricala iar altele au căpătat un caracter ambulatoriu¹⁶⁶.

Românii obținuseră încă din 12 septembrie 1878 un ordin al Marelui Vizir, Savfet Pașa, privind situația școlară și religioasă¹⁶⁷. În ordinul adresat valiilor din Salonic și din Ianina se comunica: „Sublima Poartă a fost înștiințată pe de o parte că românii din Epir, Thesalia, Macedonia doresc să învețe carte în propria lor limbă și să întemeieze școli, și pe de altă parte, că clerul grecesc, îmboldit de duhurile necuratului, împinge autoritățile locale să le puie felurite piedici și chiar să persecute pe dascălii români. Având în vedere că în Imperiul nostru nu este îngăduit nimănui să împiedice mersul și deplina exercitare a cultului și a învățaturii școlare, veți binevoi a face cunoscut funcționarilor civili ce aveți sub ascultarea Excelenței Voastre că ei nu trebuie să apese pe nici unul din locuitori și să nu se împotrivescă, fără pricină; la orice exercitare a cultului și a învățaturii iar când ar cere trebuința să apere chiar și să ajute pe învățătorii români”.

În 1882 Patriarhia adresa un ordin formal către arhieriei din Macedonia și Epir pentru a face totul ca să se închidă școlile românești și să pedepsească pe preoții români. A urmat o serie de persecuții din cele mai diverse, ajungându-se până la asasinate, alături de închideri, denunțuri calomnioase, procese etc.¹⁶⁸. Având în vedere lealitatea de atunci a românilor, ce contrasta evident cu atitudinea altor popoare balcanice, autoritățile otomane au manifestat în continuare o anumită bunăvoință față de cererile românilor. Printr-o serie de măsuri, în anul 1882, li s-a recunoscut formal dreptul de a se ruga în limbă proprie iar în anii 1887-1888 dreptul de a avea biserici proprii, pe care însă patriarhia nu le-a recunoscut. Au continuat conflictele între clericii greci și grecomanii ce se aflau alături de ei pe deoparte și aromânii dornici de biserică națională pe de altă parte.

În august 1892 ziarele din țară informau și dezbăteau amplu decizia a trei dintre marile comunități românești din Balcani: Crușova, Castoria și Hrupiște de a trece din această cauză sub autoritatea Exarhului bulgar, dispus să le recunoască îndreptățitele lor cereri în ceea ce privește limba și preoții. În 1892 o delegație românească compusă din Haralambie Balamaci, Dimitrie Atanasescu și Apostol Mărgărit a înaintat o petiție privind înființarea unui episcopat. Aceasta încununa o acțiune în această direcție începută încă din 1880, repetată în mai multe rânduri, și căreia până atunci nu i se dădu-se cursul dorit de români.¹⁶⁹ Petiția adresată sultanului în iunie 1892 era un document programatic care a rămas de actualitate în cea ce-i privește conținutul, inclusiv argumentația, și în perioada următoare: "... Poporul valah, așa de credincios M. V. Imperiale și a-i cărui mandatarî suntem, popor care trăiește calm și liniștit sub auspiciile suveranului său în orașele, comunele și satele din vilaietele Monastir, Ianina, Salonic, se vede el însuși și-și vede proprii săi preoți împiedicați arbitrar de Patriarhie și mitropoliții greci de a exercita cultul divin în limba sa maternă prin mijlocirea cărților canonice admise și recunoscute de Sublima Poartă, în vreme ce grecii și bulgarii, ca și toate celelalte popoare puse sub egida tutelară și binefăcătoare a M. V. Imperiale se bucură libere de acest drept natural. În diferite rânduri poporul valah a avut recurs, în formele cerute, la mitropoliții greci și la Patriarhia din Constantinopol ca să-i roage — în numele legii și al dreptului spiritual al popoarelor creștine — să nu mai împiedice pe poporul valah din Turcia de a ruga pe Dumnezeu în biserici în propria sa limbă. Totuși față cu refuzuri îndărătnice, același popor valah și-a adus atunci plângerile la autoritățile provinciale competente și, în cele din urmă, le-a adresat Sublimei Porți. Ordine, ce e drept, s-au dat de mai multe ori Patriarhiei grecești să nu mai pune piedici exercițiului cultului divin în limba valahă și faptul a fost, apoi, adus la cunoștința vilaietului din Monastir. Totuși cu toate aceste ordine, Valahii continuă a vedea împiedicat pentru ei liberul exercițiu al cultului lor de către Patriarhie și de către mitropoliții greci, al căror scop real, când se poartă astfel — este de a dezlipi de Imperiu, elenizându-i, pe valahi și clerul lor, ale căror sentimente de fidelitate și devotament către M.V. sunt nestrămutate și de a servi — prin acest mijloc — cauza unei politici străine, ostilă guvernului Mărinimosului nostru Suveran și Stăpânitor. În calitatea

noastră de împuterniciți ai populațiilor valahe din Turcia îndrăznim să vă declarăm cu respect, Sire, sentimentele de fidelitate și recunoștință... Valahii sunt și vor fi întotdeauna gata să-și sacrifice și existența și averile pentru fericirea și prosperitatea Iubitului lor Stăpânitor și Padișah. Cu toate acestea, ca să fie cruțat de nedreptățile a căror victimă este, din partea Patriarhiei și a mitropoliților greci, poporul valah, întocmai ca și celelalte popoare din vastul imperiu al M.V., ar fi fericit să aibă un șef religios, valah de origine, pe care să-l aleagă și să-l desemneze dânsul, care să se bucure de toată încrederea guvernului otoman și care să fie supus fidel al M. V. Imperiale”. Petiția mai cuprindea în încheiere respectuoasa cerere (evident în spiritul epocii și ținând cont de ceremonialul și obișnuințele din vârful ierarhiei otomane — n. n.): „de a se acorda poporului armânesc favoarea de a alege un șef religios care să poarte numele de Mitropolit Primat și a cărui misiune să fie de a supraveghea și a conduce spiritual poporul armânesc pe calea îndeplinirii datoriilor sale sacre față de Dumnezeu și Suveran”. În final se adăuga că, în ceea ce privește școlile, „Mitropolitul Primat armânesc va avea grijă să nu urmeze calea de opoziție și de fanaticism a Patriarhiei grecești și școalele valahilor vor rămâne tot sub supravegherea agenților provinciali ai Ministerului de Instrucțiune Publică”.¹⁷⁰ Respectiva petiție purta semnăturile următorilor delegați: Nicola Corudescu, preot din Crușova, Haralamb Balamace, preot din Gherige (Monastir), G. Hagi Goga, negustor din Caraferia, Christu Zega, negustor din Caterina, Zissi Papatanasi, doctor în medicină din Ianina, Haralamb Cogiamon, institutor din Berat, precum și D. Atanasescu institutor din Târnova, în calitate de secretar. Ei au prezentat totodată liste cu mii de semnături strânse până în iunie 1892 în toate colțurile Peninsulei Balcanice.

Sultanul a ordonat rezolvarea favorabilă printr-o cooperare a autorităților guvernamentale și a Patriarhiei, discuțiile contradictorii dintre acești doi factori desfășurându-se fără rezultat timp de peste doi ani. N-au înregistrat nici un rezultat pozitiv nici întrevederile delegației române, după unele ezitări, cu Patriarhia. Aceasta a luat noi măsuri vexatorii împotriva preoților români (de exemplu la Vlahoclisura, Perlepe, Gopeși, Moloviște), a apărut chiar exprimată de către Patriarhie intenția de a folosi chiar arma excomunicării în bloc a tuturor românilor balcanici oponenti.¹⁷¹ În

aceste condiții, nu fără sfaturile și sprijinul primit de la București prin intermediul legației române de la Constantinopol ce desfășura o foarte vie activitate, românii, ca și în alte momente delicate și aparent fără ieșire ale luptei lor naționale, s-au gândit să promoveze politica faptului împlinit prin găsirea unei persoane din tagma ecleziastică întrunind calitățile necesare. Aceasta urma să fie proclamată șef religios cerându-se de la Poartă confirmarea alegerii făcute și recunoașterea bisericii aromâne și deci obținându-se eliberarea de sub controlul apăsător și antiromânesc al Patriarhiei. La propunerea lui Apostol Mărgărit încă din 1893 a fost luată în considerație candidatura în acest sens a lui Antim, atunci mitropolit al Ohridei și Prespei. Acesta era de origine albanezo-română, absolvise opt clase de seminar, fusese investit ca preot și arhieru de către patriarhia din Constantinopol având totodată și cuvenitul berat al Înaltei Porți. În acea vreme el locuia la Crușova, așezare majoritar românească într-o zonă cu un număr însemnat de români ceea ce ar fi putut mai ușor duce la realizarea dorințelor românești care urmăreau și atunci și mai târziu în egală măsură aspecte religioase dar și politice.

Era tot așa de evident că rezistența Patriarhiei nu era legată de apărarea ortodoxiei ci era una de natură politică împotriva oricăror înnoiri ce ar fi putut îngusta și mai mult sfera elenismului sau impieta asupra tendințelor, mai mult sau mai puțin justificate, de extindere a frontierelor statului grec. În calitate de agent, instrument al panelenismului în Balcani, nu de apărător al ortodoxismului, clerul grec a participat activ la acțiuni împotriva românilor (ce nu deveniseră grecomani) ca și împotriva altor națiuni creștine ce nu erau dispuse a se eleniza. Astfel erau frecvente cazuri de refuz de slujbă în caz de botez, înmormântare, pentru cei ce se recunoșteau vlahi aromâni de unde numeroase cazuri de scandaluri, bătăi, nu o dată chiar în biserici. Patriarhia de asemenea a folosit diverse mijloace propagandistice presa, tiparul. Astfel de exemplu, în anul 1909 din inițiativa și cu cheltuiala patriarhului ecumenic Ioachim III a apărut “*Etymologikon Lexikon tes Koutzovalihikes Glosses*” alcătuit de I. Nicolaide și publicat la Atena atât cu litere grecești cât și latinești, într-o prefață de circa patruzeci pagini încercându-se a se dovedi originea grecească a graiului macedo-român. Lucrarea urma a fi împărțită familiilor aromânești cu o oarecare stare și trecere în

rândurile conaționalilor lor. De asemenea a prilejuit viitorului academician Teodor Capidan, pe atunci profesor la Salonic, alcătuirea unui răspuns critic de circa 80 pagini, expunere sintetică și clară cu argumente și într-o manieră științifică a întregii problematici, lucrare care distribuită într-o variantă franceză a avut un ecou demn de luat în seamă.¹⁷²

Problema instituirii lui Antim ca mitropolit pentru românii balcanici s-a complicat datorită unui fapt exterior comunităților românilor ortodocși din Peninsula Balcanică. A avut loc un amestec al guvernului de la București și mai ales implicarea principalelor partide politice: liberal și conservator, ce au extins terenul înfruntărilor lor politice și în acest domeniu, ignorându-se, voit sau nu, realități statale ale Turciei și susceptibilități ale conducătorilor otomani (de exemplu, cerința explicabilă și legală ca viitorul ierarh să fie cetățean turc). Guvernul conservator a acționat în epocă pe lângă Poartă căutând să ajute pe români în cererile lor. El a depășit în această direcție uzanțe ale vremii, ajungându-se în ultimă instanță la ceea ce părea a fi, și s-a apreciat ca atare, o imixtiune din afară a unei alte țări în treburile interne ale imperiului, chiar dacă România întreținea la acea dată relații cordiale cu Istanbulul. Poarta afirmase în mai multe rânduri, în mod foarte clar, că nu poate lua în considerație decât eventuala candidatură a unui *raya* adică a cuiva originar din statul otoman, născut și crescut acolo, și nu era dispusă să accepte o eventuală candidatură a cuiva venit din altă țară chiar dacă acesta devenea supus turc. Poziția Porții ca atare era justificată de cutumele generale ale epocii precum și de grija de a nu se ajunge, chiar și indirect, la eventuale noi forme de amestec străin în interiorul țării, mai ales într-o problemă atât de delicată cum era cea națională.

Ignorând această atitudine generală, precum și cadrul legal de naturalizare în statul otoman, care nu se putea face decât după minimum cinci ani de la adresarea cererii, guvernul conservator a avansat candidaturi din țară: preot Simion Popescu, arhiepiscop Meletie, arhiepiscop Dosoftei (ceea ce ar fi însemnat automat, în fapt, păstrarea subordonării lor canonice față de mitropolitul primat al Ungrovlahiei). Aceste candidaturi, în caz de acceptare, ar fi dus de asemenea la o rezistență și mai hotărâtă, dacă mai era posibil, din partea Patriarhiei ce nu ar fi acceptat un ierarh venit de la o biserică

autocefală într-un spațiu pe care îl considera ab antiquo ca fiind sub jurisdicția sa. De altfel nici în alte cazuri nu se procedase de o asemenea manieră. Astfel de exemplu nici în Bucovina, nici în Transilvania, deci în Imperiul habsburgic, șefi religioși, mitropoliți și episcopi, nu au fost trimiși din țară ci aleși, conform normelor sinodale, canonice, de cei de acolo, din rândurile lor. De asemenea atunci când se înființase exarhatul bulgar și apăruseră arhieriei bulgari aceștia nu fuseseră aduși din puternica și activa comunitate bulgărească din Rusia ci au provenit din rândurile localnicilor, trăiseră și se formaseră acolo.

Eșuând astfel de planuri, guvernul conservator a recurs la o altă variantă ce putea fi justificată din destule puncte de vedere. A fost luată în considerație candidatura lui Ioan G. Murnu, personalitate cu temeinică pregătire și cu activitate culturală¹⁷³. Atunci Ioan G. Murnu trăia ca preot la Budapesta, era căsătorit, avea copii între care și George Murnu viitorul strălucit exponent al culturii și al mișcării naționale românești. Era necesară așadar o vreme în care să se facă divorțul, călugărirea și trecerea unor trepte ierarhice pentru a putea accede la rangul de mitropolit, ceea ce însemna amânare într-o problemă a cărei urgentare se impunea de la sine. O bună parte a exponenților balcanici, membrii ai delegației românești și o serie de eforturi erau împotriva unei asemenea soluționări, iar amestecul, presiunile făcute de ministrul Alexandru Lahovary în sens contrar au creat agitație, stârnit nemulțumiri și n-au contribuit la rezolvarea problemei. Venind la putere în 1895 liberalii i-au condamnat pe conservatori pentru „rea voință”, apreciere care în sine pare a fi discutabilă. Guvernul a luat imediat măsuri de ameliorare a situației și de a ajuta la reluarea tratatelor pe baza candidaturii lui Antim. Astfel a fost destituit Spiru Constantinescu, consul la Bitolia, și au fost rechemati ministrul român și consulul general român de la Constantinopol. În numele guvernului, D. A. Sturdza a afirmat revenirea la vechea politică de prietenie și neamestec în ceea ce privește raporturile cu Imperiul otoman, ceea ce a deschis noi perspective rezolvării problemei la Constantinopol.¹⁷⁴ În această acțiune guvernul avea și sprijinul Comitetului Societății Macedo-române care atunci grupa o serie de importanți fruntași ai mișcării naționale precum: Menelau Ghermani, Nicolae Fleva, Ionaș Grădișteanu, Nicolae Filipescu, Ștefan Mihăileanu, V. A. Urechia și alții.

În aceste condiții la Constantinopol a fost improvizată o capelă românească unde Antim în calitate de mitropolit a oficiat slujba conform celor prevăzute canonic în legătură cu rangul său de mitropolit. Atacul grecilor fanatizați de Patriarhie asupra acestui lăcaș a fost respins de forțele de ordine¹⁷⁵. După ce a refuzat oferte ale Patriarhiei, Antim a părăsit Constantinopolul, retrăgându-se în mijlocul credincioșilor din Crușova. Nu s-a dovedit la înălțimea răspunderii pe care și-a asumat-o și, de altfel, în 1899 s-a reîntors întru totul sub jurisdicția constantinopolitană, abandonându-i pe români. Aceștia au rămas în continuare fără un șef religios propriu. Urmărind obținerea recunoașterii individualității lor religioase și-au continuat eforturile pe lângă autoritățile imperiale, pe baza aceluiași considerente programatice¹⁷⁶.

Cu excepția unor trecătoare reduceri în anul 1901, așa cum s-a văzut în altă parte, însemnate fonduri din alocațiile guvernamentale au fost direcționate spre lăcașurile religioase ale românilor, crescând și numărul preoților de origine română ce acționau adeseori în condiții foarte dificile.

În cursul anului 1903 A. E. Lahovary, ministrul României la Constantinopol, face noi eforturi în cauza religioasă românească, fără ca să se ajungă la un rezultat deși Patriarhia recunoștea într-un document oficial existența românească în Balcani afirmând chiar: „Macedonia nu este slavă ea este mai curând o provincie elino-turco-valahă”.¹⁷⁷ Astfel, în următorii doi ani, când începuseră noi constituiri de comunități românești, Patriarhia și Sinodul s-au opus clerului și credincioșilor români în cele mai diverse forme¹⁷⁸.

Cauza bisericească a înregistrat și ea un succes deosebit prin iradeaua imperială din 9 mai 1905 care între altele garanta libera întrebuintare a limbii române în biserici. Patriarhul Ioachim III a protestat contra noului statut acordat românilor pe lângă Marele Vizir, iar în ședința Sfântului Sinod din 12 octombrie „a propus o serie de măsuri tinzând a scoate afară din rostul bisericii, pe cale de excomunicare, pe toți preoții români și pe toți creștinii ortodocși care ar recurge la dâștii... Patriarhul vrea să facă o lovitură hotărâtoare, aruncând anathema asupra tuturor românilor — preoți și credincioși — care îndrăznesc să se roage lui Dumnezeu în limba lor maternă”.¹⁷⁹ Atât românii din Peninsula Balcanică cât și reprezentanții guvernamentali de la București¹⁸⁰ apreciau că Patriarhia ar fi trebuit să cedeze și să inaugureze o schimbare:

„Interpret credincios al adevăratelor precepte ale Sfintei noastre Religii care admite și încurajează pluralitatea limbilor, Patriarhul ar fi trebuit să facă să înceteze o luptă fratricidă de acum înainte inutilă... Respectuos al legilor Imperiului otoman al cărui unul dintre mari demnitari este, patriarhul ar fi trebuit să se supună voinței imperiale și să admită existența comunităților române recunoscute prin iradea... dar Patriarhul ecumenic Ioachim III preferă să se inspire din alte idei. Dânsul protestă contra dreptelor măsuri luate în favoarea românilor; dânsul ordonă mitropoliților de a începe o nouă perioadă de teroare, făcu apel la cruzimile bandelor armate, făcu apel la concursul comitetelor panelenice și al guvernului grec”¹⁸¹. Astfel atitudinea negativă a Patriarhiei a constituit o cauză esențială alături de acțiunile naționaliștilor extremiști greci și a guvernului de la Atena pentru ruperea relațiilor diplomatice româno-grecești.

În următorii câțiva ani așadar viața bisericească a românilor desfășurându-se în grelele condiții menționate a reușit totuși să înregistreze unele progrese în ceea ce privește mai ales condițiile materiale ale desfășurării cultului: lăcașuri bisericești, cu sau fără școli adiacente, și slujitorii acestora. Astfel începând din 1905, pe baza unui firman, biserica românească din Bitolia funcționa în mod regulat cu doi preoți și un diacon. În același an au fost deschise bisericile românești din Murihova, Fetița, Selia, Xirolivadia, Gramaticova. S-au ridicat noi construcții cuprinzând laolaltă biserică (capelă) și școală la etaj, ca de exemplu la Salonic, Corcea, Veles, Cernoreca, Uskub cărora li s-au adăugat în 1910 cele de la Grebena și Nevesta. Conform unor știri incomplete în ajunul războaielor balcanice funcționau circa patruzeci biserici și capele cu șaiszeci și unu preoți precum și un număr de diaconi. Aceste erau doar cele care, într-un fel sau altul, își datorau existența și erau subvenționate, inclusiv prin asigurarea salariilor respective de către autoritățile de la București prin sumele bugetare acordate anual cărora li se adăugau și diversele donații trimise prin intermediul Societății de Cultură Macedo-Române¹⁸².

Victoria revoluției Junilor Turci din 1908 și primii ani ce au urmat acesteia, în contextul general al unui început de democratizare și chiar de rezolvare a problemei naționale ce părea a-și fi găsit o cale de rezolvare, proces stopat, deci eșuat ulterior, părea a deschide perspective și pentru rezolvarea problemei

naționale. O serie de preoți s-au implicat în evenimente tocmai în speranța soluționării aspirațiilor lor. Astfel de exemplu au sprijinit alegerea unor deputați români precum cea a doctorului F. Mișa, la 10/23 decembrie 1908. În discursul inaugural rostit de acesta în fața parlamentarilor turci, la 30 ianuarie/12 februarie 1909, acesta ridică în mod direct și problema independenței religioase a românilor, implicând organizarea unui episcopat cu un regim legal recunoscut și garantat¹⁸³. În cele mai diverse forme a reînceput acțiunea pentru o biserică românească. Dezbaterile ample și argumentate au dus la alcătuirea unor noi memorii și la alte forme de acțiune. Astfel în cadrul congreselor românești din 1909 și 1910 a fost dezbătută¹⁸⁴ problema bisericească cerându-se reglementarea situației. Problema s-a complicat cu ocazia discutării în parlamentul de la Istanbul a proiectului de lege școlară și bisericească care tindea să restabilească în fapt situația avantajoasă a Patriarhiei și nu dădea curs unor aspirații legitime nu numai în cazul românilor dar și chiar al altor naționalități ce au protestat în comun de pe băncile parlamentului, prin presă etc.¹⁸⁵ Autorităților otomane le-a fost înaintat un memoriu de către reprezentanții românilor la 13 iulie 1909. La începutul acestui memoriu se arăta că comunitățile vlahe, deși nu erau separate religios de Patriarhia ecumenică, se bucurau „de avantajul de a celebra slujbele religioase în propria lor limbă, precum și de a avea propriile lor biserici sau capele”. Erau enumerate apoi trei situații distincte pe plan religios:

a) unde românii naționaliști (deci nu grecomani) formau totalitatea populației comunei sau parohiei, biserica era a lor în întregime.

b) acolo unde erau mai multe biserici și trăiau români acestora le revenea unul dintre lăcașurile religioase.

c) unde nu exista decât o singură biserică erau multe cazurile în care se alterna celebrarea slujbelor religioase în limba română cu slujba în limba greacă, pentru acei conaționali care doreau aceasta.

O astfel de situație era considerată ca durând de mulți ani și fiind satisfăcătoare. Ea reflecta de fapt și o recunoaștere din partea autorităților în ceea ce privește drepturile românești, inclusiv asupra unor edificii care fuseseră ridicate și cu contribuția înaintașilor. Constatându-se că proiectul de lege amenința cu pierderea unor asemenea avantaje, practic cu interzicerea posibilității folosirii limbii române în lăcașurile lor, în favoarea

organelor patriarhale helenizante, se ajungea la concluzia firească: “proiectul în chestiune, neglijând în fapt aspectul național ce formează de fapt substanța diferendelor nu numai între patriarhiști și exarhiști dar chiar și în sânul primilor, lasă fără protecție față de șeful religios persoanele sau comunitățile, eterogene sau nu, care doresc să se servească în școli și în bisericile comunale de propria lor limbă în locul celei care acolo fusese folosită. Mai mult chiar proiectul conferă indirect șefului religios un drept pe care el nu îl are, după canoanele ecleziastice și după iradeaua imperială din 9/22 mai 1905, și anume de a interzice în biserică întrebuințarea limbii poporului, forțând în acest mod poporul să adopte pentru instruirea lui religioasă și civilă o altă limbă decât a sa, ceea ce pe nesimțite l-ar face să adopte și sentimentele poporului cărui îi întrebuințează idiomul. În sfârșit, proiectul neagă tuturor celor ce doresc întrebuințarea limbii poporului, orice drept la ajutorul statului pentru construcția de biserici sau de școli separate, deși ei ar trebui să fie tratați echitabil, pe un picior de perfectă egalitate cu ceilalți coreligionari ai lor.”¹⁸⁶

În continuare se exprima teama pentru efectele negative ale unor prevederi din proiectul de lege, atrăgându-se totodată atenția asupra unor contradicții și inadvertențe dintre diferitele articole ale aceluiași proiect. Astfel se arăta că prin articolul 8 conferind șefului religios, respectiv patriarhului, în cazul românilor, dreptul de a interzice întrebuințarea altei limbi în locul celei în uz, în fapt românii sunt lipsiți de posibilitatea legală de a-și folosi bisericile ca și școlile pe care le posedau dar și de a-și ridica altele noi în locul celor de care erau deposedați astfel încât prevederea că se pot bucura de folosirea limbii române devenea iluzorie (se menționa în acest context contradicția dintre articolul 8, pe de o parte, și articolele 1 și 2, pe de altă parte). Se aprecia că prin articolul 9 urma să dispară dreptul, existent până atunci și menționat și în articolul 3, de alternare în bisericile comune a limbii române și limbii grecești pentru cele două categorii de români, în funcție de opțiunea lor. Se aprecia că legea în fapt, în ceea ce îi privește pe românii naționaliști, ce nu recunoșteau autoritatea patriarhală în probleme de limbă, aceștia pierdeau legal toate drepturile și erau deposedați de bunurile lor. În încheiere se exprima poziția românească: „E greu de admis că guvernul imperial și Camera Deputaților vor desconsidera într-un asemenea grad drepturile unei

populații devotate imperiului și noilor instituții ale statului otoman și că ea va fi încredințată celor care urmăresc cu înverșunare deznaționalizarea sa prin intermediul școlii și bisericii grecești”.¹⁸⁷

Deși deputații și alți fruntași ai românilor precum și membrii corpului diplomatic românesc de la Istanbul s-au străduit să obțină satisfacerea cel puțin parțială a revendicărilor lor întemeiate, în colaborare și cu reprezentanții altor alogeni aflați într-o situație asemănătoare, proiectul de lege a fost adoptat fără modificări esențiale. Explicația constă, după toate probabilitățile, așa cum s-a menționat și mai înainte în legătură cu chestiunea școlară în faptul că legea permitea promovarea, mai ales, a politicii de otomanizare, intenție ce devenea tot mai evidentă la Istanbul.

În cursul anului 1910, la congresele românești și în alte împrejurări s-a afirmat același program bisericesc urmărit deja în deceniile anterioare. Problema a continuat a se afla și în atenția acelor români balcanici care trăiau în Regat. Astfel Consiliul Societății de Cultură Macedo-română întrunit în plen în ședința sa din 16 mai 1910¹⁸⁸ a luat în dezbatere problema bisericească, hotărând constituirea unui fond național pentru rezolvarea acestei chestiuni și să se facă o vastă acțiune în Peninsula Balcanică de strângere de semnături de împuternicire pentru o nouă acțiune petiționară la Constantinopol. Problema stătea de asemenea și în atenția presei românești. Astfel N. C. Furca, directorul ziarului „Românul de la Pind”, publica în paginile cotidianului de largă circulație „Universul”¹⁸⁹ un articol amplu consacrat problemelor bisericești și căilor de rezolvare a acestora. El constatata că situația religioasă pentru români era „și anormală și ilegală”, încunoștințând și despre discutarea acesteia și modalitatea de rezolvare preconizată de cele două congrese românești desfășurate până atunci ca și despre cel ce urma a fi convocat. Era invocat exemplul situației religioase de care se bucurau sârbii în Turcia otomană, cerându-se un regim asemănător și pentru români. Se invoca și un memoriu cuprinzând această idee, memoriu ce circula în acea vreme în zona Bitoliei. Ca urmare a întregii acestei acțiuni o delegație română, condusă de Nicolae Batzaria depunea, la 16 martie 1911, la Patriarhie, un amplu memoriu în numele valahilor ortodocși din Imperiul otoman¹⁹⁰. La început se exprima hotărârea românilor de a întări legăturile cu Marea Biserică „ca fii supuși și devotați care să se bucure de afecțiunea acesteia ca și alții, fără deosebire”.

„În acest scop plăcut lui Dumnezeu și cu totul creștin ce să fie atins ei (românii — n. n.) consideră ca folositor și cer următoarele:

1) Printr-o scrisoare patriarhală să se facă cunoscut mitropoliților, episcopilor și creștinilor ortodocși că... folosirea limbii române... nu e contrară dogmelor și canoanelor bisericii ortodoxe a Răsăritului;

2) că interdicția și excomunicarea de care sunt loviți acum preoții ce fac slujba divină în valahă se ridică și Sfânta Biserică mamă îi primește din nou la sânul său cu aceeași calitate și aceleași grade și drepturi ca mai înainte;

3) să se trimită mitropoliților și episcopilor să investească preoți candidații propuși de populația valahă ortodoxă, în bisericile acestora, în care slujba se face în limba valahă, ca mitropoliții și episcopii să sfințească, să viziteze și să binecuvânteze și cele românești (bisericele, așezările etc.);

4) unde diocesele au un număr de oarece însemnătate dintre români, Patriarhia să numească episcopi vicari cunoscând limba română și special însărcinați să se ocupe de nevoile spirituale ale populației valahe;

5) elevii români să fie primiți în seminariile inferioare și superioare ale Patriarhiei ecumenice și, studiile fiind terminate, să le fie accesibile gradele ierarhiei bisericești la fel ca oricui alt elev ieșit din seminar după regula în vigoare;

Valahii ortodocși precum și clerul lor își asumă față de Marea Biserică precum și față de clerul său superior toate obligațiile creștine și canonice pe care le au toți ceilalți ortodocși din Imperiul otoman.”

E de remarcat că acest memoriu urma și difuzării, la sfârșitul anului 1910, a unei broșuri a patriarhului Ioachim al III-lea. Aceasta era o vie pledoarie privind drepturile patriarhiei, o argumentație împotriva imixtiunii statului în problemele religioase și ca atare se situa pe poziția de păstrare neștirbită de către Patriarhie a privilegiilor și a controlului asupra vieții religioase¹⁹¹. Nu cunoaștem argumentația desfășurată de delegația românească în fața patriarhului ecumenic, ea putând fi însă intuită după materiale provenind de la cercurile conducătoare și reprezentative ale românilor de la Istanbul. Astfel organul oficial al acestora, ce apărea în limba franceză¹⁹², publica un amplu articol redacțional:

„Chestiunea bisericească a românilor din Turcia”. Se evoca mai întâi lupta de peste un sfert de veac a românilor de a-și folosi propria limbă în biserică. Se aprecia că limba greacă, care fusese multă vreme limba liturgică pentru mulți creștini, era străină și deci necunoscută și că, o dată cu progresele istoriei, diferitele naționalități și-au dorit propria lor limbă și în biserică, ca și în școală, nu numai în viața familială. Această dorință a fost apreciată de autoritățile patriarhale drept o inovație. Astfel s-a ajuns, inevitabil, la un conflict între dorințele și chiar graba naționalităților de a-și folosi propria limbă și ierarhia bisericească, dornică să păstreze stările de lucruri existente, stabilite mai înainte. În acest fel începând cu jumătatea veacului trecut, naționalitățile ortodoxe negrecești, rând pe rând, au urmat aceeași cale ce a dus la un conflict deschis între autoritatea spirituală, respectiv Patriarhie, și masa credincioșilor care, etnic, nu erau greci. În cursul deceniilor, unele conflicte s-au rezolvat, altele așteptându-și încă o soluționare, ca de exemplu în cazul românilor care, indiferent de numărul lor, au dorință de a-și folosi propria lor limbă. Se arăta că: „Românii, în orice situație, n-au uitat nici un moment respectul și venerarea ce sunt datori Bisericii Mamă, patriarhului ecumenic... N-au pierdut speranța unei înțelegeri cu cea care trebuie să fie o adevărată mamă pentru toți credincioșii, cu grijă egală pentru toți fiii, ca păstorul pentru toate oile turmei sale...” Se mai considera că: „Biserica Mamă nu va rămâne surdă față de copii și nu-i va arunca în afara ei împrăștiind turma”. Se mai arăta că acestea erau gândurile ce stăteau la baza noii tentative românești prin delegații veniți la Constantinopol pentru a expune Patriarhului dezideratele comunităților. Despre venirea unora dintre delegați precum Cicma și Popa din Epir, Bendov și Badralexii din Monastir și a altora informau și diverse ziare ce apăreau la Istanbul precum „Levant Herald”, „Proodos”, care considerau că cererile românilor sunt minime și își exprimau speranța că vor fi bine primite de Ioachim al III-lea și de Sfântul Sinod.¹⁹³

Aceleași cercuri românești reveneau cu un nou articol în aceeași problemă.¹⁹⁴ Constatând realitatea existenței unor lăcașuri proprii, ridicate de români, unde nu se poate face slujba în românește, ceea ce în alte părți se întâmpla, se exprima dorința ca „situația confuză și precară” să fie înlocuită „cu ordine și pace”. Despre întâlnirea delegației cu Ioachim al III-lea în aceeași

publicație erau informații și comentarii. Se aprecia, și în acest context, că cererile românești erau modeste, necontravenind cu nimic dogmelor, canoanelor și obiceiurilor bisericilor ortodoxe. Se sublinia că românii “ nu cer un șef bisericesc special, deși ar avea dreptul, dat fiind că Patriarhatul a dat și chiar mai mulți (șefi — n. n.) populației sârbe a cărei situație nu diferă cu nimic de cea a populației române. Pentru a arăta Patriarhiei că nu au intenția de a se îndepărta și de a-și constitui o biserică distinctă... ei au făcut sacrificarea a ceea ce este o dorință generală adică de a-și avea conducătorul lor religios”. Se aprecia că românii vor să întărească tutela Patriarhiei căci episcopii ajutători, ce erau ceruți, urmau a fi „linie de legătură și este o practică pe care Patriarhia a aplicat-o în cazul sârbilor”. Se exprima părerea că intențiile românilor erau cinstite și că ei au prezentat un minimum posibil de cereri în dorința de a se ajunge la o înțelegere. Se publica și informația, provenind de la Nicolae Batzaria, privind promisiunea patriarhului de a supune memoriul românesc celor două foruri: Sfântul Sinod și Consiliul Mixt. Sfântul Sinod de altfel s-a și întrunit în ziua de 17 martie 1911 și, după o lungă discuție, cei doisprezece membrii au amânat luarea unei decizii sub pretextul unei necesare examinări și informări mai amănunțite. În următoarele zece zile, deși au avut loc mai multe reuniuni ale Sfântului Sinod, problema românească nu a mai fost abordată.

Între timp în presa greacă, aflată sub controlul sau influența cercurilor patriarhale, apăreau numeroase exprimări de poziții antiromânești. Memoriul continua a se afla în atenția presei constantinopolitane. O reacție interesantă a apărut la 22 martie 1911 în ziarul albanez „Vehteta” (Adevărul) sub titlul „Cererile lor și națiunea noastră”. Erau sprijinite cererile românești, din principiu, subliniindu-se că o situație și dorință asemănătoare aveau și albanezii ortodocși. Ziarele grecești „Proodos”, „Astrapi”, „Eclesiastiki alithia” publicau relatări falsificate despre numărul credincioșilor români, a bisericilor lor, subliniau „inconsistența” cererilor, solicitând totodată respingerea acestora. Ilustrativă era luarea de poziție a ziarului „Astrapi” ce scria despre „grotescul cererilor”, „intenția de creare a unei naționalități române...”, „lugubra comedie”. Același ziar aprecia că rumunizantii nu erau mai mult de 10.000 neavând nimic comun cu românii. Invocând „falsul etimologic incalificabil”, aprecia că vlahofonii vorbeau un

idiom grec, limba română le este străină și că deci fac parte din populația grecească. În încheiere autorul articolului aprecia că aceștia ar fi „obiect de trafic și teritoriu de compensație, obiect de schimb și marfă de vânzare”.

Organul oficial al Patriarhiei, ziarul „Eclesiastiki alithia” din 26 martie 1911, deci înainte ca Sfântul Sinod să-și fi exprimat hotărârea, adopta o poziție negativă și extrem de agresivă. Erau condamnați Boiagi și Fallmeyer ce ar fi creat o așa numită problemă a românilor balcanici care, în opinia ziarului, nu exista, vlahofonii fiind de fapt greci. Afirmându-se inexistența unor români în Peninsula Balcanică se considera că totul pornește de la București, românii fiind atât inamici ai bisericii cât și adversari ai naționalității grecești. În încheiere, subliniindu-se din nou că elementul românesc în Peninsula Balcanică e inexistent se aprecia că cererile sunt lipsite de obiect iar anterioarele decizii și pedepse patriarhale au fost îndreptățite pentru că „conștiința religioasă și națională e greacă și trebuie ca Marea Biserică să mențină statu-quo-ul secular”.¹⁹⁵

Această nouă acțiune petiționară s-a soldat în final tot cu un eșec, prin amânarea sinedie a unei decizii patriarhale, și deci menținerea pe plan religios, neștirbită, a situației anterioare. În acest context, în vara anului 1911, în cadrul societății românești și-a făcut tot mai mult loc ideea ca românii credincioși să-și organizeze, de sine stătător, prin inițiativă proprie, chiar prin o ruptură cu Patriarhia, o biserică distinctă, românească, cu o ierarhie corespunzătoare. Această idee a căpătat o formă organizată de exprimare în urma unei inițiative a Societății de Cultură Macedo-române. Aceasta, în iulie 1911, trimetea adresa nr.335¹⁹⁶ către toate comunitățile românești din Peninsula Balcanică pentru a se întruni, dezbate și adopta decizii semnate de membrii comunităților în legătură cu aceste probleme. O astfel de acțiune a și avut loc în lunile august-octombrie 1911, practic în toate așezările românești. Adresele cu semnături, cuprinzând rezoluțiile, uneori și procese verbale au fost apoi trimise Societății de Cultură Macedo-române, la sediul acesteia din București.

La 31 august 1911, la Uskub (Scopje), membrii uneia dintre cele mai mari comunități românești din Balcani adoptau o rezoluție în care se arăta printre altele: „Înainte vreme noi, românii macedoneni, aveam bisericile noastre, școalele noastre, spitalele și

câte și mai câte erau sub stăpânirea noastră. Totul era al nostru. Numai limba din biserică și școală nu era a noastră. În dorința de a avea limba noastră în aceste instituțiuni am lăsat totul în mânele fraților rămași cu grecii, care azi se bucură de ele, și am îmbrățișat cauza română. Sunt mai bine de patruzeci de ani și câte n-am suferit, câte n-am văzut cu ochii ca: omoruri, bătăi, arderi de case, jafuri de averi, înmormântări fără preoți, preoți afurisiți etc. Toate le-am suferit cu abnegație că doar Cel de sus se va îndupleca să aibă milă de noi. Din contră însă I.P.S.S. Patriarhul, în loc să aibă milă de noi, acum de curând, a dat ordin să înceapă o nouă persecuție contra noastră. Avem probe palpabile pentru aceasta. Subsemnații, văzând că din zi în zi lucrurile se înăspresc și că nu este nici o speranță a ni se da drepturi, am găsit de cuviință în unanimitate că singura soluție a chestiei noastre religioase e ca, în înțelegere cu guvernul otoman, să se procedeze la alegerea unui episcop național fără a ține seamă de patriarh”.¹⁹⁷

În ședința ținută la școala comunală de băieți de la Crușova, la 4 septembrie 1911 se cerea să se creeze un episcopat național: „ca poporul aromânesc să-și poată stabili bazele de organizare ale bisericii sale naționale de care are absolută necesitate și să se bucure de aceleași drepturi religioase. De această soluție mântuitoare credem că depinde dezvoltarea noastră culturală, națională și adevărata noastră propășire intelectuală, politică și economică”¹⁹⁸.

La Huma, la 23 august 1911, se adopta următoarea rezoluție: „Fericiți și datori a mulțumi pentru mărinimoasa idee și inițiativă de a se cere și părerea noastră, a poporului de jos, asupra chestiunii privitoare la soluția care ne convine, declarăm că noi suntem pentru ruperea definitivă a relațiilor cu Patriarhia și pentru instituirea unui episcopat național independent. Iar această rezoluție a noastră o confirmăm cu acea forță a convingerii noastre în sensul citat mai sus”. Se aprecia apoi că patriarhul face politică, că poartă vinovăția pentru masacrele împotriva românilor și că: „așteptările noastre au depășit marginile răbdării ca să mai putem avea încă speranță”.¹⁹⁹

În adunarea de la Cârnova din 23 august 1911 se afirma aceeași idee, a rupturii cu Patriarhia și a păstrării raporturilor numai cu guvernul otoman: „Credem că mișcarea națională română nu va pierde nimic dintr-o despărțire de Patriarhie la a cărei porți am bătut de atâtea ori și fără rezultat. Chestia națională nu va pierde întru

nimic căci toți românii și chiar mulți adversari vor să vadă preot și biserică, indiferent dacă depinde de Patriarhie sau nu, pentru ca să-și vie la adevărate sentimente românești”.²⁰⁰ Institutatorul director al comunei, Pitu Constantinescu, arăta că poporul „vorbește dulcele graiu românesc și se adapă la cultura otrăvitoare a grecismului”. Pentru el, de crearea episcopatului „atârnă viața sau moartea neamului... Actul acesta va fi un act înălțător care va rămâne cel mai strălucit, cel mai măreț în istoria redeşeptării noastre naționale”.²⁰¹ La 27 septembrie 1911, cunoscutul fruntaș al mișcării naționale Haralambie A. Balamaci, atunci preot la Corița (Corcea), informa printr-o scrisoare pe doctorul Leonte, președintele Societății de cultură macedo-române, că s-a adresat tuturor comunităților românești din regiune să se întrunească urgent și că toate răspunsurile erau unanime: „Episcopat independent! Biserică Națională! Despărțirea de Patriarhia din Fanar!”.²⁰²

Subliniind că Patriarhia urmărește „prin orice mijloace, permise și nepermise, nimicirea ideilor românești”, la 21 august 1911, comunitatea românească din Birislav concluziona că, în urma înființării unui episcopat independent, „ne vom simți mult mai fericiți”.²⁰³ În ziua următoare, adunându-se la școală, locuitorii din Lugunța, centru cunoscut de mai multă vreme pentru activitatea lui culturală și națională românească, adoptau și ei o rezoluție în același sens: „Declarăm în unanimitate că soluțiunea ce ne convine este înlăturarea cu orice preț a oricărui amestec al Patriarhiei în afacerile noastre de orice natură. De pe urma acestui patriarh, de douăzeci de ani, satul nostru trece prin cele mai groaznice suferințe. El dictează exterminarea noastră prin toate mijloacele... Obștea satului Lugunța, revoltată de prigonirile păgâne ale acestui dușman al nostru, șef al grecismului, a trecut de mult sub jurisdicția Exarhatului și așteaptă cu nerăbdare înființarea Episcopatului nostru național, liber și independent de patriarh”. Trimițând la București apelul semnat de foarte mulți locuitori, alții declarând neștiința lor de carte, directorul învățător Stavri Cristea menționa, printre ultimele nenorociri, șase asasinate precum și incendierea bisericii concluzionând că: „toată suflarea aromânească s-ar simți cu mult mai fericită și însuflețită... Despărțirea bulgarilor de Patriarhie a contribuit foarte mult la dezvoltarea lor cultural-națională”.²⁰⁴

La adunarea comunității din Magarova, din 4 septembrie 1911, se exprima convingerea: „Am așteptat și am suferit prea mult...

Patriarhul urmărește scopuri politice iar nu religioase”.²⁰⁵ Cu aceeași ocazie directorul școlii de acolo trimetea doctorului Leonte o scrisoare în care arăta printre altele: „Din experiența ce am timp de 22 ani de serviciu, prin mai multe comune aromâne din Macedonia și mai ales la Magarova și Pisuderi, sunt convins că aromânii doresc din suflet rezolvirea chestiunii episcopatului aromânesc prin onorabilul guvern otoman, neatârnat de Patriarhie...”²⁰⁶ Pronunțându-se pentru independența organizării religioase, locuitorii din Nijopole credeau că: „Porțile Patriarhiei sunt închise pentru noi și în anii din urmă patriarhul a căutat prin toate mijloacele permise și nepermise ca să stingă orice scânteie de viață aromânească”.²⁰⁷ În adunarea lor de la 1 septembrie 1911 apreciau că patriarhul duce „o politică anticreștinească, în favoarea pelenismului”, că demersurile de zeci de ani pe lângă Fanar au fost fără rezultat și se considera că amânarea rezolvării chestiunii religioase „ar fi dezastruoasă” fiind cerută de întregul popor: „Dați-i biserici cu preoți și totul e aranjat”. Se mai afirma că: „Guvernul nostru otoman, singurul în drept, apreciind drepturile noastre cultural-naționale, ne va acorda și nouă un șef religios cu același drepturi ca și celorlaltor naționalități din imperiu”.²⁰⁸ La Abela, la 14 septembrie 1911, printr-un act purtând 127 semnături, se exprima hotărârea de ruptură cu grecii, nu cu biserica, considerându-se că practic preoții români nu depindeau de patriarh și românii fugeau de școală căci în spatele acesteia se afla biserica străină: „Să punem în fruntea ecleziei un păstor demn de sfințenia altarului și la înălțimea ideii naționale, așa cum o visează bunii patrioți și cum o doresc adevărații luptători”.²⁰⁹ Cu aceeași ocazie, în legătură cu adresa menționată mai înainte, Nuși Tulliu, pe atunci revizor școlar, comparând situația românilor în raport cu cea a bulgarilor și a sârbilor și subliniind strânsa legătură dintre biserică și problema națională, constata: „La noi, aromânii, lipsiți de drepturile ecleziastice, se observă o scădere de progres național prin faptul că masa națiunii e diriguată de un cler străin, iar pe amvoane și prin altare răsună limba greacă, care întunecă mintea și sentimentele elementului românesc... Numai noi, aromânii, suntem puși într-o stare de inferioritate prin faptul că nu avem încă dreptul — prin biserici — de a citi în limba părinților”.²¹⁰

Ultimele adunări ale comunităților românești au fost cele desfășurate în unele din marile centre ale românismului sudic. La 4

octombrie 1911 a avut loc adunarea de la Coceani. Salutând inițiativa venită din partea Societății de Cultură Macedo-română se transmiteau mulțumiri, arătându-se că aceasta „ne dă tăria de a munci și mai cu dragoste pentru scumpa noastră nație și ne dă curaj de a privi cu mai multă încredere strălucitul viitor ce este rezervat elementului aromânesc din Balcani”. Rezoluția, constatând rezultatul negativ al discuțiilor delegației române la Constantinopol, propunea ca totuși să se mai întreprindă o nouă tentativă și apoi doar să se acționeze: „după cum cere interesul sfintei noastre cauze, în înțelegere și cu guvernul otoman, ca să ne vedem și noi o dată scăpați, care suferim zilnic amărăciuni și persecuțiuni din partea adversarilor... Noi știm și avem sute și sute de probe că Patriarhia de la Fanar n-are de gând ca să asculte plângul nostru și să ne dea un cap bisericesc. Apoi, și să primească într-o zi acest lucru, tot n-are să ne lase în liniște, iar are să puie intrigi că ea nu se gândește la învârtoșarea ortodoxiei, dar lucrează pentru interesul grecilor și nimicirea sfintei noastre cauze. De aceea soluția cea mai bună și mai sigură este... crearea unui episcopat național stabilind bazele de organizare ale bisericii naționale ale poporului”.²¹¹ La Cumanova, moțiunea comunității românești a fost adoptată la 12 octombrie 1911: „Simțind absolută nevoie de cap bisericesc și convinși că numai instituirea unui episcopat național aromân, neatârând de Patriarhie, care și-a arătat destul de bine până acum dragostea pentru noi, aromânii, prin piedicile, prigonirile și dușmănia ei față de noi, convinși fiind că, numai un episcopat aromân va purta grija părintească de fiii săi părintești, că numai el poate fi păstorul cel bun care sufletul și-l pune pentru oile sale, că numai astfel se pot satisface interesele sufletești și mai ales naționale ale poporului nostru, știind că numai independența ne va permite să lucrăm potrivit cu adevăratele nevoi ale poporului aromân, având exemplu viu înaintea noastră națiunea depărtată (bulgară) de Patriarhie care s-a consolidat atât de bine, noi, comunitatea română din orașul Cumanova, cerem în unanimitate și așteptăm cu nerăbdare crearea cât mai curând a unui episcopat aromân independent de Patriarhie. Respingem cu ultimă energie moțiunea de a aștepta de la bunăvoința patriarhului un episcopat aromân”.²¹² Moțiunea era însoțită și de o scrisoare justificativă: „Am așteptat zi cu zi ca cea mai importantă chestie pentru noi să se rezolve odată căci fără ea nu poate exista organizare sănătoasă a unei națiuni. Am așteptat a avea un cap al

nostru bisericesc. Acum, la urmă, s-a încercat aceasta pe lângă patriarh și am așteptat cu nerăbdare ca ea să fie dusă la bun sfârșit. Când am aflat nenorocitul rezultat, descurajați, am ajuns a ne întreba: Oare se va realiza vreodată ceea ce noi atât de mult dorim și ceea ce de atâta amar de vreme așteptăm? Acum veniți să ne dați iarăși speranță care, la un nou insucces, ne va duce la disperare...” Considerându-se că în fapt întreaga problemă se reduce la două aspecte esențiale, respectiv „bunăvoința patriarhului” sau colaborarea cu autoritățile Imperiului otoman, se exprima hotărârea: „nu trebuie să cerșim bunăvoință..., să procedăm la crearea unui episcopat național aparte căci numai astfel se pot satisface interesele sufletești și mai ales naționale ale poporului nostru. Numai independenți vom putea lucra liberi, neîmpiedicați de nimeni spre folosul nostru. Ne putem încrede oare unui păstor străin? El va păzi oile sale iar cele străine le va lăsa la dispoziția lupului, dacă nu chiar el le va expune pieirii... Organizația noastră și dezvoltarea noastră vor fi oprite prin diverse mijloace cum poate că ne vom teme de afurisenie? Au trecut timpurile acelea și azi nici un aromân nu vrea să știe de aceasta... De schismă nici nu poate fi vorba căci nu schimbăm nici o dogmă sau tradiție bisericească ba o întărim, conformându-ne cu zicerile apostolilor (Matei 28,19-20)... Pentru aceasta, convinși fiind că numai având episcopul nostru național neatârnat vom putea să creștem și să ne întărim, cerem din toată puterea sufletului nostru înființarea cât mai curând a unui episcopat național aromân, independent de patriarh... Soluția de avea episcopul nostru național despărțit de Patriarhie are majoritatea absolută a poporului din vilaietul Cosova și cei mai mulți adepți și masa întregă a aromânilor naționaliști. Astfel fiind lucrurile, așteptăm cu nerăbdare instituirea cât mai curând a episcopatului nostru neatârnat...”²¹³

La Ohrida comunitatea românească s-a întrunit la 17 octombrie 1911 și. În moțiunea adoptată se îmbrățișa aceeași idee a creării unui episcopat național ca „dorință arzândă”. Erau scoase în evidență unele din consecințele negative ale continuării pe mai departe a situației existente. Se aveau în vedere și primele semne ale viitoarelor evenimente ce aveau să schimbe harta politică și să lichideze Turcia europeană: „Chiar în timpurile acestea grele pentru existența poporului român, când dușmanii neamului nostru se sfătuesc cum ar putea mai bine să-și asigure existența lor, umblând

cu ideea propagării elementului lor printre aromâni și asupra faptului că chestiunea noastră e pusă în cel mai dăunător impas, lipsa drepturilor bisericești fiind cauza pentru care românismul nu poate face progrese în acest părți, pentru orice inimă românească este dureros de trist spectacolul ce ne prezintă această chestiune... Nu poate fi inimă românească care să nu vibreze de bucurie pentru obținerea celor mai însemnate condiții de existență, garanția vieții noastre naționale... Suntem convinși că existența noastră ca neam se bazează pe rezolvarea chestiunii bisericești prin crearea unui episcopat național... Calea sigură care duce la mântuirea, luminarea și dezvoltarea națiunii noastre, este aceea de a avea un episcopat românesc neatârnat de Patriarhie..."²¹⁴

La Monastir (Bitolia), Consiliul Central al Asociației corpului didactic și bisericesc român analiza, la 17 noiembrie 1911, atât situația existentă cât și eventualele implicații pozitive din punct de vedere național, al înființării episcopatului: „Falimentul chestiunii noastre naționale este iminent dacă nu s-ar dobândi în curând acest drept care formează temelia existenței noastre ca națiune. Sunt comunități românești și atâți români sunt care nu se apropie de școala națională din cauza lipsei șefului religios... Cu mult regret cunoaștem și mărturisim că poporul nostru, în urma atâtor încercări nereușite, și-a pierdut încrederea în conducătorii săi crezând că nereușita de la dânsii a provenit. Se impune schimbarea părerii în bine, se cere a i se forma convingerea că nu este părăsit, că sunt oameni care se gândesc la dânsul și lucrează pentru a lui mântuire și fericire”²¹⁵

Documentele epocii, rezultate în adunări naționale din atâtea locuri, mărturisesc așadar o unanimă dorință a acestor români pentru propria lor biserică, indispensabilă progresului vieții naționale pe ansamblu și hotărârea lor de a duce „luptă curată pentru lumină, pentru limbă și pentru patrie”²¹⁶

Era evident deci că lupta în problema episcopatului, în afara conținutului ei intrinsec de natură religioasă, era, mai cu seamă, motivată de considerente naționale, repetându-se din acest punct de vedere ceea ce se întâmplase, mai înainte, în cazul bulgarilor mai întâi și apoi al sârbilor la care, în acest fel, progresele elenismului au fost simțitor diminuate dacă nu chiar anihilate. Dacă în cazul celorlalți ortodocși din Balcani cedase, în ceea ce-i privește pe români, Patriarhia a rămas intransigentă. Se argumenta, între altele,

că singură limba greacă este plăcută lui Dumnezeu și demnă de a fi întrebuințată la rugăciuni. Se adresau totodată invective și anateme celor ce foloseau limba română în dialectul ei sud-dunărean²¹⁷

Situația era complicată și de problema asigurării slujitorilor bisericii în limba credincioșilor. Toți preoții trebuiau, practic, a fi hirotonisiți și investiți de greci, ceea ce ducea evident la discriminări selective în defavoarea celor care îmbrățișau cauza românească, fie prin neordonare, fie prin suspendare și chiar caterisire a acestora. Apoi tinerii români, într-un număr crescând, ce-și făceau studiile teologice, complet sau parțial, în seminariile sau la facultatea de teologie din regatul României nu erau ordonați, probabil de teama sentimentelor și implicit a acțiunii naționale ce ar fi desfășurat ulterior. Există, teoretic, și soluția de a apela la exarhul bulgar, dispus atunci să dea curs cererilor românilor și a clerului lor. Aceasta ar fi dus însă, automat, la ruptura cu Patriarhia și deci la imposibilitatea funcționării clericilor, conform regulilor canonice, în diocesele de origine. Aceleași reguli puteau fi invocate și în cazul clerului originar din Regat ce ar fi dorit să-și desfășoare activitatea în eparhiile balcanice.

În ceea ce privește autoritățile de la București, a existat o preocupare permanentă în direcția soluționării problemei bisericești pentru românii balcanici. Linia urmată statornic în capitala României, până în vremea războaielor balcanice, era în fapt cea stabilită încă din 1895, în urma unei ample analize, în care un rol deosebit l-au avut Apostol Mărgărit și I. C. Papiniu, ultimul întocmind și un memoriu însușit de către P. P. Carp, în 1890 când era șef al guvernului român și ministru adinterim la Afacerile Străine. Ideea fusese prezentată și regelui care o aprobase. Plecându-se de la situația concretă, se considera că era necesară, practic, împlinirea indispensabilă a câtorva condiții pentru înființarea unui episcopat românesc propriu și ființarea ulterioară a acestuia. Se considera că cel ce urma a fi în fruntea bisericii române trebuia să fie arhiepiscopul hirotonisit, să aibă aprobarea (berat) autorităților otomane și să fie de origine română. Îndeplinirea acestor trei condiții ar fi avut urmări pozitive atât în raporturile cu Patriarhia, cât și în cele cu autoritățile statului otoman. Se considera că: „Patriarhia nu va găsi un mijloc rațional de a se opune, mai ales când dânsul (episcopul — n. n.) împreună cu poporul român va

declara că nu dorința de schismă îi silesc a se declara ca creștini ortodocși români în o eparhie care este româno-ortodoxă și, în fine, că dâșii recunosc alipirea lor la dogmele și riturile bisericii creștine orientale. Dacă totuși Patriarhia ar stăruia a pune piedecă dorinței românilor... aci lucrul se va sfârși prin o substituție în fapt a folosinței de către români în interesul lor etnic a privilegiilor... Nici la una nici la alta Poarta nu se va opune..."²¹⁸ Se aprecia, just în perspectivă, că episcopatul român ar fi putut duce la hirotonisirea de noi preoți, la întemeierea unui seminar, de exemplu la Bitolia-putându-se astfel recruta cler cu sentimente românești din localitățile unde urmau apoi a păstori „conform simțului național și să mențină pe acolo românească instituția aceasta ce s-ar nasce pe trunchiul privilegiilor conferite capilor comunităților religioase din Turcia”.²¹⁹ În această chestiune, de altfel atât de delicată în dublele ei implicații, religioase și politice, la București se considera că reprezentanții diplomatici ai României în Imperiul otoman nu trebuiau să se implice în mod direct, aceasta putând genera diverse pasiuni, discuții și chiar o reacție negativă din partea autorităților otomane. Oficial deci, ca și în alte cazuri similare, cum ar fi situația românilor din Transilvania, autoritățile guvernamentale române s-au limitat multă vreme doar în a observa desfășurarea evenimentelor, neimplicându-se deocamdată mai mult, trăgând unele concluzii și din cele întâmplare la sfârșitul secolului trecut.

Spre sfârșitul anului 1911, după cum s-a arătat comunitățile românești din Balcani, precum și Societatea de Cultură Macedo-română de la București, ce acționa ca un organism coordonator, ajunseseră la concluzia rezolvării neîntârziate prin o politică a „faptului împlinit”, respectiv creare a unui episcopat propriu, chiar cu prețul unei ruperi a relațiilor cu patriarhia ecumenică. Această hotărâre nu s-a materializat însă. Împrejurările anilor 1911 și apoi 1912, războiul italo-turc și apoi primul conflict balcanic, precum și, după cât se pare, acțiunea temporizatoare a lui Nicolae Batzaria au amânat întreprinderea unor demersuri sau acțiuni pe această direcție.

În cursul primului război balcanic, românii din sudul Dunării, prin reprezentanții lor și în forme diverse²²⁰, au militat pentru drepturi naționale și autonomie subînțelegându-se prin aceasta și drepturi bisericești, inclusiv un episcopat, ideea nefiind deci

abandonată, ba dimpotrivă îmbrățișată și de guvernul Titu Maiorescu. Astfel, în memoriul redactat la sfârșitul lunii noiembrie de către Societatea de Cultură Macedo-română, pe care delegația aromânilor l-a prezentat cancelariilor europene, inclusiv Conferinței de la Londra, se făcea un aspru rechizitoriu patriarhatului din Fanar și clerului grec subordonat acestuia pentru acțiunea dusă împotriva credincioșilor și bisericilor românești: „Niciodată o cruciadă n-a fost mai bine combinată și dusă cu mai multă înverșunare decât aceea îndreptată împotriva școlilor și bisericilor (ale românilor — n. n.) din Turcia și contra adeptilor acestora”.²²¹ Se reafirma ideea bisericii naționale române în Peninsula Balcanică²²². Memoriul, ca și acțiunea delegației, nu a avut rezultate practice imediate, amânându-se deci și soluționarea problemei religioase din care românii balcanici făcuseră un obiectiv central al acțiunii lor.

Între timp, separat, guvernul român a urmărit rezolvarea problemei românilor în noua realitate politică ce se contura în Peninsula Balcanică. Printr-un efort susținut prin intermediul reprezentantului diplomatic N. Mișu, la Londra, s-a obținut recunoașterea pe viitor, în Peninsula Balcanică, în statele succesoare ale Imperiului otoman, a unei autonomii școlare și religioase pentru românii de acolo, implicit dreptul Regatului de a sprijini financiar instituțiile de educație și de cult.

În acest context Titu Maiorescu a cerut lui Irineu Mihălcescu, profesor la Facultatea de Teologie și viitor mitropolit, un memoriu privind întreaga problemă a episcopatului din Balcani, memoriu ce era înaintat primului ministru la 29 mai 1913²²³. Învățatul teolog, pornind de la ideea că religia creștină nu ține seama de deosebirile de neam, formula concluzia că: „Instituirea de episcopi naționali pentru populațiunea aromânească este cu neputință. Românii macedoneni trebuie să se supună bisericеște episcopilor greci, sârbi sau bulgari a eparhiei lor, în care ei își au locuința...” Opinia lui Irineu Mihălcescu era formulată lapidar: „Singurul lucru ce s-ar putea face: să se insiste pentru obținerea de scaune episcopale în acele localități în care populația aromânească e mai compactă”. El argumenta apoi că o asemenea situație ar putea duce la destule frământări. Acestor, probabil, episcopi români ar urma a li se supune și ceilalți, neromâni, ceea ce ar provoca o serie de dificultăți precum

neadmiterea de către acei alogeni a unor episcopi sau sinoade străine de ei, existența unor episcopi deja în funcție ar face cu neputință investirea și a altora, episcopi români ar putea funcționa numai în așezări mici deci fără prea mult folos etc. Irineu Mihălcescu credea că dacă din punct de vedere strict bisericesc nu există soluție, problemele ar putea fi totuși rezolvate altfel: „O altă cale care poate duce cu siguranță la țintă, deși nu e conformă cu canoanele, e calea politică. Statele balcanice ne pot recunoaște dreptul de a avea episcopi în câteva localități care ne vor conveni și nouă. Guvernul român face să se aleagă titulari pentru scaunele episcopale din acele localități și-i trimite să le ocupe”. După părerea sa, o astfel de acțiune ar anula o eventuală intervenție a patriarhiei din Constantinopol, prin recunoașterea episcopilor români conform legilor statelor respective (Serbia, Bulgaria etc.) creându-se o situație, de fapt, canonică și deci durabilă. I. Mihălcescu invocă exemplul exarhatului, când biserica bulgărească „a trecut peste canoane când a fost vorba să se dea un sprijin realizării idealului național. Deci n-ar putea fi osândit un procedeu românesc similar”.²²⁴ În continuare erau făcute unele sugestii pentru o acțiune viitoare. Astfel se considera că un prim pas ar putea fi făcut în Bulgaria ce a trecut printr-o situație oarecum asemănătoare. Acest episcop, din Bulgaria, ar putea să-și extindă autoritatea și în celelalte state balcanice și astfel: „dacă s-ar câștiga aceasta, am avea cel puțin unitatea bisericească a tuturor românilor din Peninsula Balcanică, ceea ce ar fi maximum ce mai putem obține în împrejurările de față”. Această situație urma a fi reglementată la nivel statal, prevăzându-se expres dreptul de înființare și întreținere a bisericilor și clerului necesar, peste tot unde erau episcop / episcopi români care să facă parte obligatoriu din Sinodul bisericii române (de la București) „căci altfel orice drepturi am câștiga devin iluzorii”.

O altă consultație era solicitată de către Titu Maiorescu doctorului Cornoiu, după semnarea protocolului de la Petersburg, unde în fapt fusese reconfirmată soluția la care s-a ajuns anterior la Londra. În memoriul înaintat primului ministru, dr. Cornoiu, specialist în drept canonic, discuta aspectele, atât cele legale, cât și de situație ale autonomiei românești în plan ecleziastic. El pornea între altele și de la compararea unor realități ale situației bisericești și școlare ale grecilor din Imperiul otoman și ale românilor din

Transilvania și Ungaria. Una dintre sugestii era aceea a înființării în Bulgaria a unei mitropolii românești cu episcopi care să aibă un statut de independență sub controlul statului bulgar (argumenta că și apariția bisericii ruse acolo fusese o operațiune politică în legătură cu Rusia). El preconiza instituirea unei organizații bisericești pentru românii din întregul stat bulgar având în frunte un mitropolit și doi episcopi, hirotonisiți la început în România, care să participe, ca și cei din Transilvania, în Parlament pentru a apăra drepturile credincioșilor lor români. Dr. Cornoiu aprecia că prin acțiunea statului român era și „o chestiune curat de precauțiune politică căci bulgarii pot numi elemente denaționalizatoare. Să se ia în princip deci cum e organizația bisericească din Ardeal și cel puțin în acest sens să se lucreze”. Aprecia apoi că sub jurisdicția episcopilor să se afle toți românii „cari sunt și oriunde sunt”, deci în mod implicit aceasta însemnând și o recunoaștere a naționalității și a legăturii acestora cu Bucureștii. Pentru Serbia, Grecia și Albania, dr. Cornoiu recomanda eforturi diplomatice din partea statului român pentru a se institui acolo episcopi și preoți români supuși din punct de vedere canonic mitropoliților locali²²⁵.

În timpul desfășurării ședințelor Congresului de Pace de la București, la 7 august 1913, M. Sachelarie și J. Gheorghide înaintau primului ministru un document intitulat: „Memoriul cum trebuie să înființeze episcopatele din Macedonia”²²⁶. După o scurtă prezentare a întregii chestiuni se expunea un set de zece propuneri. Primordial se considera a se cere guvernelor balcanice legi speciale care să recunoască existența națională românească, invocându-se în acest sens exemplul guvernului de la Atena care atunci, ca de altfel și mai târziu, nu recunoștea existența nici unei alte etnii decât cea grecească. Se preconiza ca la sud de Dunăre să fie trimiși ierarhi cu implicarea autorităților politice și bisericești de la București: „Episcopii care se vor trimite în Macedonia trebuie să depindă de Sfântul Sinod al României și alegerea să se facă de statul român, prin Cameră, cerând și aprobarea poporului din Macedonia și nu prin pretenșii conducători de până acum, care conducători au fost o adevărată ciumă a chestiunii din Macedonia”. Alte propuneri se refereau la situația și atribuțiile episcopilor. Se preconiza ca acești episcopi să fie români din țară, ceea ce ar fi evitat neînțelegeri între macedoneni și ar fi făcut mai eficientă acțiunea lor națională.

Episcopii urmau, fără amestecul statului respectiv, să controleze eforturile, școlile și resursele bugetare, atât cele locale cât și cele trimise de la București. Se preconiza de asemenea ca acești episcopi să depindă întru totul numai de sinodul de la București.

În zilele de 4, 5 și, respectiv, 7 august 1913 conducătorii delegațiilor statelor balcanice ce se aflau la București, în urma discuțiilor purtate separat cu delegația românească, pe baza unei scrisori a lui Titu Maiorescu, semnau răspunsuri cu conținut identic în legătură cu soarta, respectiv drepturile viitoare ale românilor din teritoriile ce urmau a intra în granițele lor statale. Se prevedea pe lângă autonomia școlară și autonomia bisericilor, precum și crearea unui episcopat pentru românii de acolo, statul român putând acorda subvenții sub supravegherea guvernului respectiv. Textele cuprinzând angajamentele statelor balcanice privind situația bisericilor, ca și permisiunea de creare a unui episcopat pentru românii balcanici era semnat de N. Pașici, E. Venizelos și G. Toncev. Aceste scrisori, teoretic, însoțeau textul tratatului de pace semnat la 10 august 1913²²⁷. O dată cu documentul final al congresului de la București, în capitalele balcanice, au fost ratificate și respectivele scrisori semnate de șefii delegațiilor.

Se părea așadar că problema urma a se rezolva favorabil pentru români, care în epocă au privit cu multă încredere viitorul și sub acest aspect. În cursul toamnei problema bisericească, mai ales problema episcopatului, a fost abordată la Constantinopol și Atena, continuând a fi în atenția cercurilor de la București. În întâlnirea sa cu patriarhul din 29/11 noiembrie 1913 ministrul Manu, în numele guvernului român, dând atunci și asigurări privind o contribuție românească pentru Patriarhie, a sugerat, ca dovadă de bunăvoință, facilitarea intrării în sinodul din Fanar a unui episcop aromân. Patriarhul răspundea, diplomatic: „Oricât de vii și de sincere ar fi simpatiile sale și ale sinodului său pentru ortodoxia română nu vede cum s-ar realiza în mod efectiv o asemenea idee”²²⁸. Pe tema episcopatului românesc el făcea și o serie de considerații. El afirma că Patriarhia avea eparhii doar în Tracia și Anatolia, unde nu erau vlahi, nepunându-se deci problema unui episcop. Indirect el recunoștea realitatea ce urma a se crea prin apariția unor episcopi români în Peninsula Balcanică, dar considera că aceștia urmau a se încadra în bisericile autocefale respective, deci a-și reglementa direct relațiile cu Belgradul, Sofia sau Atena.

La Atena ministrul Filodor avea, la 11/24 octombrie 1913, o întâlnire cu primul ministru E. Venizelos special pentru soarta românilor respectiv aplicarea celor prevăzute în schimbul de scrisori cu Titu Maiorescu. Arătând că Consiliul de Miniștri grec a aprobat în totalitate prevederile tratatului, E. Venizelos amâna discutarea, în fapt înființarea, episcopatului invocând și necesitatea unui aviz al Patriarhului de Constantinopol, dând deocamdată promisiuni privind deschiderea bisericilor și școlilor românești.²²⁹ O atitudine asemănătoare a fost exprimată de E. Venizelos și în cursul misiunii lui Take Ionescu la Atena în vederea păcii cu turcii. Atunci, față de cele discutate de E. Venizelos cu Filodor, a fost abordată și problema unei mânăstiri românești la Muntele Athos. În, nici una din probleme nu s-a ajuns la vreun rezultat, totul rezumându-se la promisiunile vagi ale primului ministru grec, interesat doar de atingerea imediată a scopurilor urmărite în semnarea tratatului cu turcii, precum și în păstrarea unei atitudini binevoitoare a cercurilor de la București în eventualitatea unei alianțe turco-bulgare.²³⁰

Între timp, la București, autoritățile sinodale și cele guvernamentale au început să discute conștient și să facă propuneri pentru rezolvarea problemei în spiritul tratatului și al dorințelor românești. Principalul colaborator al primului ministru în chestiunile diplomatice, I. C. Filitti, înainta la 18 ianuarie 1914 „Referat privitor la episcopatul aromânilor din Grecia”. Pornind de la ideea aplicării tratatului din 10 august 1913 și de la acordul Titu Maiorescu — Elefterios Venizelos, el făcea o prezentare a întregii situații precum și o serie de propuneri. Opina: „practică și durabilă este o singură soluție: statul român desemnează o față bisericească cu rang de arhieru, pe care o trimite în Grecia, fixându-i reședința într-un centru în care aromânii formează marea majoritate. Acest arhieru de naționalitate română va atârna, în privință spirituală, de sinodul din București. Va trebui îngrijit ca, la reședința sa, arhierul să aibă biserică și locuință potrivită cu misiunea lui care ar fi de a păstori pe toți aromânii din Grecia adică pe toți supușii greci de limbă aromână din regatul grecesc. Acest lucru este cu putință. Este mai întâi rezultatul firesc al dreptului ce ni s-a recunoscut de statul grecesc prin schimbul de note. Apoi, arhierul, neavând o eparhie

deosebită, nu încalcă asupra atribuțiilor celorlalți episcopi eparhioți din Grecia, menirea lui neatârnată de un anumit teritoriu și întinzându-se independent de teritoriu, asupra tuturor supușilor grecești de o anumită limbă, cărora este chemată a asigura, conform cuvintelor sfântului Apostol Pavel, slujbă dumnezeiască în limba lor”²³¹ El arăta că biserica grecească și Sfântul Sinod de la Atena urmau a se conforma unor dispoziții provenite din angajamentul statului grec. Preconiza ca organisme ale statului român, respectiv Președinția Consiliului de Miniștri, Ministerul Afacerilor Străine, Ministerul Cultelor, Mitropolitul Primat, Sfântul Sinod, împreună, să opteze pentru viitorul arhieru, avansându-se drept candidați numele părinților Nazarie, Scriban sau Balamaci. Urma ca această soluție să fie prezentată și lui E. Venizelos pentru aducerea la îndeplinire. Începutul unei acțiuni în Grecia, așa cum preconiza I. C. Filitti, se putea explica prin întregul dosar anterior al situației bisericești existente de acolo, iar rezolvarea favorabilă în Grecia a acestei probleme ar fi creat un precedent și ar fi ușurat mult evoluția stărilor viitoare în Serbia, Bulgaria și apoi în Albania.

În paralel, probabil în legătură cu organismele guvernamentale, autoritățile bisericești s-au preocupat și ele de această problemă. Astfel s-a ajuns la un rezultat ce era trimis lui Titu Maiorescu, sub semnătura mitropolitului primat Konon, la 20 ianuarie 1914, într-un documentul intitulat „Statul fundărei episcopiei trebuitoare pentru macedo-români”²³². Actul respectiv urma a fi, totodată, și baza unei eventuale inițiative legislative promovată de guvernul român, după dorința bisericii. Principalele sale prevederi erau următoarele:

„1) Pentru românii din Macedonia, împărțiți între Bulgaria, Grecia și Serbia, se înființează o episcopie specială cu atribuțiunea de a supraveghea și conduce biserica și școala tuturor românilor ortodocși de peste Dunărea.

2) Episcopatul acesta nou înființat, va avea rezidența sa în orașul Craiova sau în unul din orașele din apropiere, aflător pe malul drept al Dunării, având ca jurisdicțiune trei sau patru județe peste Dunăre, socotite după numărul și întinderea statelor între care sunt împărțiți aromânii macedoneni (Grecia, Bulgaria, Serbia și Albania) dimpreună cu toată Valea Timocului.

3) Episcopul acesta va fi ales și instalat după toate regulile

privitoare pe Chiriarchi Regatului român trebuind a se conduce după Sfintele Canoane, Tipicurile Bisericești și Regulamentul Sfântului Sinod, ca și oricare Chiriarch din Regat.

4) Episcopul acestei nouă eparhii va fi sufragantul Arhiepiscopiei Ungrovlahiei iar eparhia lui de peste Dunăre se va numi eparhia Dunării de Sus cu Macedonia spre deosebire de actuala, a Dunării de Jos cu Dobrogea.

5) Episcopul Dunărei de Sus cu Macedonia, având reședința de această parte a Dunării, nu-și va putea exercita aici atribuțiunile, orașul său de reședință aparținând altei eparhii locale, iar toată jurisdicțiunea sa va fi numai de cealaltă parte a Dunării, unde va avea cea mai deplină putere episcopală, conform Sfintelor Canoane și legiurilor de acolo.

6) Episcopul Dunărei de Sus cu Macedonia va face parte dintre membrii Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Ortodoxe Române Autocefale având dincolo de Dunărea, stabilit într-un oraș și centru mai populat de români pe arhierul său, vicar sau locotenent, ales și confirmat după regulile Sfântului Sinod, cu care împreună vor lucra, vizitând în fiecare an, de mai multe ori, bisericile și școalele macedo-românilor, a căror purtare de grijă le este încredințată, totdeauna păzind buna înțelegere cu autoritățile statelor respective unde sunt români.

7) Această nouă episcopie rezultată din tratatul de la București cu prevederile protocoalelor din Londra și Petersburg va fi înzestrată ca și toate episcopiile Regatului român... după un anumit statut eparhial”.

Se pare că actului nu i s-a dat nici o urmare la începerea activității noii echipe guvernamentale condusă de Ionel Brătianu. Desfășurarea ulterioară a evenimentelor, în condițiile primei conflagrații mondiale, a lăsat nerezolvată și această problemă. Ea a revenit, în alte condiții istorice, în preocupările celor care au militat în continuare pentru soarta și viitorul elementului românesc din Balcani. Nici la sfârșitul primului război mondial, nici mai târziu nu s-a ajuns la o rezolvare favorabilă. Nu numai că nu s-a înființat un episcopat sau altă formă ierarhică pentru ortodocșii români de peste Dunăre, dar și bisericile lor, ca și școlile lor, au început a fi prigonite și închise, ceea ce a influențat în modul cel mai direct, în sens profund negativ, evoluția naționalității române din statele balcanice.

CAPITOLUL VI

ROMÂNII ȘI MUNTELE ATHOS LA ÎNCEPUTUL VEACULUI XX

În primii ani ai veacului nostru, Charles Diehl, unul dintre cei mai mari bizantinști ai vremii, făcea o impresionantă descriere a Sfântului Munte de la Athos, cu multele-i mănăstiri, îmbinând laolaltă trecutul și prezentul aceluși loc unic al ortodoxiei. Evocând „acest martor tăcut al secolelor dispărute” învățatul scotea în evidență dublul interes al republicii monahale și a așezămintelor de acolo. Era atunci, după cum fusese și mai înainte, centrul unei vieți religioase foarte intense și al unei vieți artistice cu totul remarcabile. Pe de altă parte, avea calitatea rară și meritorie de a fi o imaginea vechilor veacuri scurse, oferind astfel senzația unei adevărate călătorii în trecut.²³³

Muntele Athos, ca adevărată republică monahală, a fost o creație a bizantinilor, începând cu veacul al X-lea. După întemeierea, acolo, a celebrei mănăstiri Lavra, cunoscută apoi în întregul răsărit ortodox, au apărut treptat încă alte 19 mari mănăstiri, numeroase schituri și chilii, cu un număr variabil de călugări în decursul veacurilor. Monahilor bizantini, greci cei mai mulți dintre ei, au început a li se adăuga încă de timpuriu și alții precum: sârbi, georgieni, bulgari, ruși și nu în cele din urmă români. Dinaștii acestor din urmă popoare, și-au făcut o datorie, în egală măsură de credință, dar și pentru prestigiu, din dăruirea de moșii, bani și bunuri, precum și restaurarea, augmentarea și înfrumusețarea în fel și chip a așezămintelor athonite. Această realitate istorică apărută încă din vremea ultimilor bazilei constantinopolitani a continuat și după căderea Constantinopolului. Situația comunității monahale a fost moștenită și garantată și de către sultanii de la Istanbul, ce i-au asigurat tot timpul protecție și o situație privilegiată. În acest mod, vreme de multe secole, Athosul

s-a bucurat de o înaltă autoritate morală și teologică ce-i era asigurată și de un primat de onoare întărit prin tradiție.

Permanent, de la primii Basarabi și apoi Mușatini și până la domnii fanarioți ai veacului al XVIII-lea, adeseori cu rol foarte important, domnii țărilor române s-au înscris printre cei mai de seamă ocrotitori și donatori în folosul sfinților părinți de acolo și ctitori ai lăcașurilor acestora.²³⁴

Veacuri de-a rândul din spațiul românesc călătoriseră spre Muntele Athos numeroși români, mai ales clerici, mânați de credința de a vedea „acest raiu pământesc și duhovnicesc” sau „grădina Maicii Domnului”, așa cum au numit locurile unii dintre ei. Alții mergeau acolo fiind însărcinați cu grija treburilor lumești, a administrării întinselor moșii pe care, de la un veac la altul, mânăstirile athonite le dobândiseră pe tot întinsul țărilor române, veniturile lor scurgându-se an de an spre sud în folosul ortodoxiei și nu numai.²³⁵

Dintre mireni, cei care au relatat pentru prima dată despre Muntele Athos, rolul și însemnătatea acestuia pentru români, au fost, ca și în cazul fraților lor balcanici de altfel, reprezentanții generației pașoptiste. Unii dintre aceștia, în perioada exilului de după revoluție, au vizitat și ținuturile Athosului, relatând despre cele văzute și simțite. Au făcut-o Cristian Tell și mai ales Dimitrie Bolintineanu, ultimul în lucrarea „Călătorii la românii din Macedonia și Muntele Athos sau Santa Agora”.²³⁶ Lor li s-a adăugat și domnul Moldovei Grigorie Ghica, care a avut un rol esențial în întemeierea schitului românesc Prodromul, în anul 1852.

Perioada secularizării a dus la o vremelnică tensionare a relațiilor dintre Principatele Unite și Muntele Athos. Acțiunea întreprinsă atunci, cu premise apărute mai înainte, de exemplu în documentele programatice pașoptiste, de recuperare a proprietăților de pământ aparținând Patriarhiei sau mânăstirilor athonite, corespundea intereselor statului român și era în spiritul vremii. Ea era explicabilă și prin preponderența căpătată de sentimentul național în raport cu cel religios.

Tensionate destul de puțină vreme, relațiile nord-dunărenilor cu Muntele Athos au revenit, în noile condiții, la o stare normală. În a doua jumătate a veacului trecut, ca și la începutul veacului nostru, mânați de credință, români din statul nord-dunărean sau din Transilvania, din Basarabia aflată sub stăpânire țaristă sau din

interiorul Peninsulei Balcanice, îngroșau rândurile călugărilor athoniți.

În cadrul problemei orientale, datorită componenței etnice pestrițe a comunității religioase de acolo și a rolului spiritual important în lumea ortodoxă, situația Sfântului Munte a fost de mai multe ori obiect al unor planuri și reglementări. În condițiile profilării destrămării statului otoman s-a pus problema viitorului statut, mai cu seamă că în cadrul acțiunii panhelenice Athena a căutat să integreze întreaga Peninsulă Calcidică în interiorul granițelor sale. Timp de mai multe decenii statutul Muntelui Athos a fost reglementat prin cel de al șaptelea Typikon, confirmat de autoritățile otomane la 1810. Comunitatea se bucura de o deplină autonomie în ceea ce privește organizarea internă, depinzând administrativ direct de Palatul sultanului. Pe plan internațional situația Muntelui Athos în secolul trecut a constituit în mai multe rânduri subiect de discuții și reglementări. Prin recunoașterea „protectoratului” rusc asupra creștinilor ortodocși din Imperiul otoman, însă și datorită importanțelor donații făcute, precum și a numărului însemnat de călugări trimiși acolo, Rusia a căpătat o poziție preponderentă. A sprijinit și diplomatic comunitatea athonită (de exemplu cu ocazia diferendului legat de secularizarea decretată la București în 1863). Prin articolul 62 al Tratatului de la Berlin situația Sfântului Munte a fost reglementată în mod special.²³⁷ Acesta prevedea garanții internaționale: „ecleziasticii, pelegrinii și călugării tuturor naționalităților... se vor bucura de aceleași drepturi, avantaje și privilegii... Călugării din Muntele Athos, oricare ar fi țara lor de origine, vor fi menținuți în posesiunile și avantajele lor anterioare și se vor bucura, fără nici o deosebire, de deplina egalitate de drepturi și prerogative”.²³⁸ Regimul acesta a fost aplicat și românilor până la trecerea Muntelui Athos sub jurisdicția statului grecesc.

Interesul societății românești pentru Muntele Athos a căpătat noi dimensiuni, depășind cadrul strict religios ce a continuat a fi prezent în permanență. Spre sfârșitul veacului trecut, călători români de diverse proveniențe, între care au început a apare și învățați, în lucrările lor apărute în presă și în broșuri, ca și prin o serie de memorii adresate unor înalte foruri, precum Academia Română, au început să atragă atenția asupra valorilor importante pentru istoria românilor, păstrate la Muntele Athos, insistând asupra obiectelor de

artă precum și asupra bogatului fond de izvoare de tot felul, în special hrisoave și manuscrise provenind din spațiul românesc și păstrate în bogatele depozite documentare de acolo. Astfel, o mare vâlvă a stârmit știrea, considerată de o valoare deosebită, despre așa numitul „steag” a lui Ștefan cel Mare de la mănăstirea Zografu.²³⁹ Între cei care au ridicat astfel de probleme, prezentând totodată și situația, considerată pe bună dreptate necorespunzătoare, a elementului monahal românesc de acolo și a așezămintelor acestuia au fost: Al. Pencovici²⁴⁰, Radu Pătârliceanu²⁴¹, T. T. Burada²⁴², Arhimandritul Nifon²⁴³, Marcu Beza²⁴⁴.

La începutul secolului al XX-lea viața călugărească la Muntele Athos se desfășura, în ceea ce privește relațiile interne dintre călugări și așezămintele lor, pe baza unei „constituții” din 1783. Acolo viețuiau monahi aparținând unor etnii din cele mai diverse, numărul lor, mai ales al negrecilor, crescând continuu până la primul război mondial. Dacă mai multe veacuri, grecii avuseseră o supremație necontestată ca factor de conducere (fiind majoritari și ca pondere), secolul naționalităților, cu spiritul său, s-a făcut simțit și pe acele meleaguri, aparent atât de îndepărtate de frământările lumesti. După 1839 izbucniseră o serie de dispute și conflicte cu caracter național. Rând pe rând, rușii, apoi sârbii și bulgarii, și-au dobândit reprezentare proporțională în organismele colective de conducere.

Românii contribuiseră atât de mult în trecut la viața athonită. Călugărilor de origine română nu li s-a recunoscut, de elementul grec majoritar, dreptul de a se organiza distinct și de a avea un regim asemănător altor ortodocși de acolo, precum bulgarii, sârbii sau rușii. Ei erau subordonați în continuare, în totalitate, atât eclesastic, canonic, cât și economic, mănăstirilor grecești. Au început să protesteze împotriva acestei situații în diverse forme. La început acțiunea lor a fost desfășurată din proprie inițiativă doar la Athos, acolo unde trăiau. Ulterior, au solicitat și pe această direcție sprijinul Mitropoliei Ungrovlahiei. Demersurile acesteia au fost timide, sporadice și deci fără rezultat. Situația era mult complicată și de conflictul deschis, latent sau acut, existent cu Patriarhia grecească și generat de complexa problemă a organizării bisericești a românilor ortodocși din Turcia europeană. La aceasta, la un moment dat, ca aspect auxiliar, i s-a adăugat și chestiunea organizării, a statutului monahismului românesc de la Muntele

Athos. Începând din anul 1908 și până la primul război mondial, s-au implicat în mod direct și autoritățile de la București, atât monarhul României, cât și guvernele din epocă.

În anul 1908, regelui Carol I îi era înaintat de către Arhimandritul Nifon un amplu document cu caracter istoric, canonic și statistic. Acesta era intitulat: „Memoriu istorico-statistic asupra Muntelui Athos și situațiunea ce au aci călugării de alt neam, în special români”.²⁴⁵ În prima parte a acestui memoriu se făcea o prezentare generală a „republicii teocratice”, a mănăstirilor și schiturilor de acolo. Se prezenta situația schitului românesc Prodromul, ce-și avea începuturile din anul 1816 din inițiativa și cu sprijinul mitropolitului Veniamin Costache, ce a stabilit acolo 80 de călugări români. Numărul acestora a fost apoi în continuă creștere. Arhimandritul Nifon arăta că la începutul secolului nostru aceștia aveau pe lângă biserică, parohie, bibliotecă, infirmerie, un atelier de pictură și sculptură, apoi un caiac și bărci pentru pescuit, grădini unde cultivau mai ales măslina și viță de vie, precum și altele. Acesta era cel mai însemnat lăcaș românesc. Alți călugări trăiau în cel de al doilea schit românesc, Lacul, ce depindea de mănăstirea Sfântului Pavel. Schitul poseda la rândul-i o biserică nouă, stăreție, case ale călugărilor, unele cu biserițe distincte. Acolo trăiau 60 de monahi ce se hrăneau din lucru manual, trebuind să presteze și clacă pentru mănăstirea grecească Lavra și pentru altele. Arhimandritul Nifon își exprima părerea că situația era anormală deși de-a lungul veacurilor daniile și ctitoriile românești au fost multe la Athos: „Domni, boieri și popor au dat fără preget tot ajutorul”²⁴⁶

În afara celor două schituri românești, Prodromul și Lacul, existau în 1908 și un număr de 24 de chilii, ce erau subordonate mănăstirilor Lavra, Vatopedi, Cutlumus etc. Astfel, de exemplu, chilia Cucuvino numită și Comunitatea fraților români „Sfântul Ioan Teologul” era în dependența mănăstirii Lavra. Această chilie românească, cuprinzând 26 de monahi și mai mulți frați, avea ateliere, mai multe clădiri, bibliotecă, pomi și viță de vie. Aceștia aveau în folosință 60 de pogoane. În opinia autorului memoriului, această comunitate fusese întemeiată din nou de românii din Thesalia, pe care el îi considera întru totul asemenea românilor nord-dunăreni cu care trăiau laolaltă, fără nici o deosebire. Tot la Provata, depinzând tot de mănăstirea grecească Lavra, se afla și

chilia românească „Scăparea”. Aceasta folosea în diverse feluri 60 de pogoane de teren pentru care plătea Lavrei bir anual 5,5 lire turcești. Mai existau acolo și alte patru chilii românești: a Sfântului Proroc Ilie, a Nașterii Maicii Domnului, a Sfântului Artenie și Catisma. Pentru cele 40 de pogoane pe care le avea, chilia Sfântului Proroc Ilie plătea mănăstirii Lavra 3 lire turcești, la fel ca și chilia Sfântului Artenie. Călugării chiliei Catisma, cu biserica Sfântul Andrei, ce depindeau de mănăstirea Grigoriu, erau scutiți pentru că se răscumpăraseră în schimbul a 100 de lire turcești. Chilia Nașterea Maicii Domnului avea în folosință 30 de pogoane pentru care plătea 3 lire turcești, în timp ce alte chilii, ale altor neamuri, plăteau mai puțin.

La Muntele Athos, pe lângă cele 20 mari mănăstiri și o serie de chilii erau și așa numitele „colibe”, așezăminte religioase cu 2-4 camere, cumpărate sau avute în folosință pe viață, unde locuiau monahi și ucenici. Numărul „colibelor” românești se ridica la 26. Astfel în întinsul Athosului se aflau nu mai puțin de 32 centre românești în care locuiau 435 de călugări și ucenici, români proveniți din Regat, Transilvania, Macedonia și Basarabia. Acestora, după știrea Arhimandritului Nifon li se adăugau și 193 monahi români, din Basarabia, ce erau în subordinea mănăstirii Rossikon, asupra căreia se exercita autoritatea țaristă.

Astfel, conform datelor documentului, la Muntele Athos trăiau 628 monahi români, care reprezentau circa 5% din întreaga comunitate de acolo, de peste 12.000 călugări. Apare justificată năzuința lor, sprijinită apoi și de autoritățile de la București, de a li se recunoaște dreptul distinct de comunitate națională. Ideea aleasă și pentru care s-au străduit mai multă vreme a fost aceea de a se obține recunoașterea ridicării schitului românesc Prodromul la rang de mănăstire, cu toate drepturile aferente, conform regulilor athonite, alături de cele 20 existente atunci, între care 17 grecești. Nu a fost exclusă nici o eventuală altă soluție convenabilă, care să le asigure un statut aparte, pe baze naționale, recunoscut ca atare. Întreaga lor acțiune a urmărit doar aspecte de organizare și regim de existență sau stare materială, nepunându-se în nici un fel în discuție probleme de credință sau de autoritate religioasă. Această năzuință românească era îndreptățită și din cauza constrângerilor venite din partea clerului grec. Călugării români se plâneau, pe bună dreptate, de diversele abuzuri în ceea ce privește contractele, taxele, dările, interzicerea culturilor, a ridicării de noi lăcașuri sau locuințe,

a alungării unor călugări sau a împiedicării noilor veniți de a se stabili ca monahi acolo (unora li se cereau însemnate sume de bani, în timp ce alții nu erau acceptați doar pentru că erau români). Mari greutăți erau făcute în hirotonisirea sau înaintarea în grade. Erau loviți puternic și de abuzurile pentru folosirea pădurilor și a apei, indispensabile pentru existența lor.

În memoriu se mai constatau și alte realități negative: „La Sfântul Munte se practică simonia..., se calcă articolul 62 al Tratatului de la Berlin... Nici judecată dreaptă nu e...”²⁴⁷ În final era exprimată dorința întregii comunități monahale române de acolo „ca durerile lor să ajungă la cunoștința patriei mume, ca să se știe de ea, suferințele și asupririle ce îndură ei, din cauza rătăcirii și a abuzurilor mănăstirilor dominante în Sfântul Munte, ale grecilor”.²⁴⁸ Se mai adăuga un întreg program de revendicări privind starea materială, statutul clerului etc. atât cu privire la situația generală a comunității athonite, cât și în legătură cu situația specială a românilor ce se aflau acolo. Se cerea o reformă monahală fără deosebire de naționalitate și instituirea unui episcop special, care să stea la Athos. Esențială era propunerea de prefacere în mănăstire a schitului Prodromul și chiar apariția unei noi mănăstiri românești la Morfono, precum și ridicarea la rangul de schituri a acelor chilii care aveau peste 20 de călugări.²⁴⁹

În perioada următoare, s-au purtat unele discuții cu Patriarhia și cu autoritățile otomane privind situația și perspectivele monahismului românesc la Athos. Nu au fost obținute nici un fel de modificări a realităților existente. Au contribuit la aceasta mai mulți factori precum slabul interes și deci lipsa de insistență din partea autorităților românești, tensionarea raporturilor româno-grecești până în 1911, ca și urmările politicii Junilor Turci de temporizare a unor schimbări în diversele instituții sau aspecte ale vieții sociale. Astfel, regimul călugărilor români a rămas neschimbat practic până la războaiele balcanice.

La fel ca și în alte părți ale Peninsulei Balcanice, primul război balcanic avea să modifice profund situația din zonă, inclusiv regimul pe care-l avusese până atunci comunitatea athonită în raport cu Constantinopolul sau pe plan internațional. Noile schimbări au provocat o preocupare sporită și apoi o acțiune susținută a românilor în vederea reglementării situației conaționalilor lor aflați la Athos.

În cadrul operațiunilor militare din Calcidica, în luna noiembrie 1912, armata greacă a luat în stăpânire, în numele regelui Constantin, peninsula Sfântului Munte, unde s-a introdus starea de asediu. Au fost înlăturate autoritățile otomane, anunțându-se totodată păstrarea obiceiurilor locale, unele garanții pentru mânăstiri și schituri, dar și introducerea pedepsei cu moartea²⁵⁰. Cu diferite ocazii, la Atena sau în alte locuri, reprezentanții oficialităților grecești au anunțat ferma lor intenție de a încorpora întreaga Peninsulă Calcidică, deci și Muntele Athos. Situația călugărilor athoniți a devenit astfel o problemă internațională, avansându-se mai multe soluții privind viitorul statut: rămânerea în cadrul statului otoman cu vechiul regim, încorporarea în statul grec cu regim aparte de autonomie, crearea unei organizări distincte, independente, sub garanție internațională. Astfel de soluții au fost discutate în capitalele europene, precum și la conferința de la Londra, după încheierea armistițiului.

În aceste condiții cercurile diplomatice românești și-au sporit preocupările, fiind interesate de soarta călugărilor români și sperând a obține o împlinire, cel puțin parțială, a aspirațiilor acestora. La 21 noiembrie/4 decembrie 1912, la Sofia, ministrul D. Ghica discuta cu reprezentantul rus Nehliudov în legătură cu această problemă. Diplomatul rus informa că Rusia a obținut de la aliații balcanici garanții privind autonomia Muntelui Athos, precum și acordul ca schitul românesc Prodromul, deși nu avea rang de mânăstire, să intre în Marele Consiliu, organul suprem al comunității monahale. În acest sens, Nehliudov considera că mijlocul cel mai rapid și mai practic de rezolvare ar putea fi cumpărarea uneia dintre mânăstirile mici. Acestea erau mai multe la Athos, unele aproape abandonate și aflate în proprietatea grecilor. Dobândind în proprietate una dintre aceste mânăstiri, românii intrau ipso facto în drepturile acesteia în Consiliu. Același reprezentant rus considera că, dacă s-ar păstra secretul, operațiunea ar fi puțin costisitoare.²⁵¹ Pe informarea confidențială trimisă de D. Ghica, Titu Maiorescu punea rezoluția de a fi informați miniștrii F. Nanu, la Constantinopol, și N. Mișu, la Londra, iar D. Ghica să vină la București special pentru a se discuta și a se decide calea de urmat în acest scop²⁵².

Călugării români de la Athos au informat despre situația lor și despre perspective autoritățile de la București, printr-un emisar

special. Mitropolitul primat Konon a început să se preocupe și el de această problemă. La 28 decembrie 1912, prin adresa nr.5829, înaltul prelat cerea intervenția guvernului român pentru monahismul românesc, în urma situației nou create, prin ocupația grecească la Athos, și solicita totodată și o acțiune la Londra care să urmărească „a se apăra drepturile din vechime ale monastirilor și bisericilor cu toate proprietățile ce aparțin comunităților românești”.²⁵³ În aceeași adresă se făcea o informare mai amplă. Interesele și „vechile drepturi românești” erau împărțite pe trei categorii, făcându-se scurte prezentări pentru fiecare. Se concluziona că: „sunt interese românești de apărat din punctul de vedere al dreptului cât și în vederea țelului ce trebuie urmărit de a menține pe monahii acestor locuri ca avangardă a românismului”.²⁵⁴

Intervenția a fost urmată de un răspuns imediat. Trei zile mai târziu, la 31 decembrie 1912, din însărcinarea lui Titu Maiorescu, I. C. Filitti informa pe I.P.S.S. Konon, despre acțiunea statului român. Încă din 6 decembrie fusese trimis la Londra, lui N. Mișu, un memoriu amănunțit asupra trecutului și prezenței românești la Athos, la care erau adăugate și instrucțiuni pentru a acționa și în această direcție.²⁵⁵

Puțin mai târziu i se trimetea aceluiași N. Mișu un nou document. Acesta era copia unui memoriu al călugărilor români de la Athos, în care era prezentată, cu o serie de exemple, înrăutățirea sensibilă a stării lor în urma ocupației grecești. În încheiere ei își exprimau dorința de a obține „și noi egale drepturi cu monastirile de aici, când se va decide la congres soarta Sfântului Munte în a cui stăpânire va fi”.²⁵⁶

La 18/31 ianuarie 1913 la Atena, în întâlnirea cu ministrul grec de externe, Carmilos, reprezentantul român E. Florescu ridica problema pustiirii și a abuzurilor asupra călugărilor români și a proprietăților acestora din insula Thasos, întâmplări care se petreceau fără ca autoritățile să intervină.²⁵⁷

Îngrijorarea provocată de acțiunea călugărilor greci, ca și de atitudinea autorităților de la Atena, s-a manifestat și în alte capitale, cazul românilor nefiind singular ci integrându-se într-o situație mai generală. Diversele capitale ortodoxe își șporeau preocuparea pentru viitorul conaționalilor lor athoniți. În acest context, într-o scrisoare circulară, cu nr.4529 din 24 februarie/9 martie 1913, către reprezentanțele României în capitalele europene, Titu Maiorescu

dezmințea aprecierile unor diplomați ruși că România se interesează prea puțin de problemele de la Athos. El sublinia că, „încă de la început guvernul român, s-a preocupat cu toată atenția de această importantă problemă și a dat de la începutul lui decembrie instrucțiuni lui N. Mișu de a o urmări și de a adopta linia de conduită a Rusiei”.²⁵⁸ Este de adăugat că în acea perioadă Rusia se pronunța pentru organizarea comunității monahale de la Sfântul Munte, în regim de stat independent, cu egală îndreptățire a tuturor naționalităților ortodoxe, sub protecția și garanția Marilor Puteri.

În timp ce se desfășura conferința de la Londra ca și după reizbucnirea ostilităților, în februarie 1913, sub regimul ocupației militare grecești, situația călugărilor români s-a înrăutățit. De la Athos, au fost trimise la București trei scrisori, în 22, 26 februarie și 4 martie 1913, despre diversele persecuții în fața cărora erau călugării români erau lipsiți de apărare. Se exprima și îngrijorarea pentru viitor, avându-se în vedere că la Londra nu au fost primiți spre audiere, nici reprezentanții unor mânăstiri slave.²⁵⁹ Ca o continuare a acestora, rezumându-le în același timp, arhimandritul Antipa Dinescu, superiorul de la Prodrom, înainta lui Titu Maiorescu, la 21 martie 1913, un memoriu. Prezentând o serie de aspecte ale realităților românești de la Sfântul Munte, el încheia: „... fierbinte rog... să binevoiți a interveni pe lângă guvernul grecesc cari au ocupat acum Sfântul Munte, să dea pace monahilor noștri români din monastire, să libereze de toate cele oprite și să ție bună ordine până ce se va regula situația Sfântului Munte”.²⁶⁰ Pe lângă aceasta, Antipa Dinescu, solicita ca guvernul român, la fel cum a procedat și guvernul rus, să trimită o comisie pentru a studia și a informa asupra situației de la Sfântul Munte și de la metocul din Thasos.” El aprecia că această comisie „va mângâia mult, pentru un moment, pe bieții români cari sunt acolo cu ochii plini de lacrimi așteptând să cerceteze și pe ei cineva din oamenii lor politici. Covârșitoare schimbare în bine se va face la moment”.²⁶¹

Titu Maiorescu decidea, în consecință, ca I. Mihălcescu, profesor de teologie și viitor mitropolit, și diplomatul Dan să plece la Athos.²⁶²

Ulterior, același Antipa Dinescu revenea cu un nou memoriu către primul ministru, la 15 iulie 1913, în care solicita sprijin pentru obținerea independenței și ridicarea la rangul de mânăstire a principalei comunități românești de la Athos (în fapt călugării de

acolo au început să folosească acte cu antetul tipărit: „Mănăstirea românească Prodromul din Sfântul Munte Athos”²⁶³)

Între timp, în această chestiune, au fost întreprinse, pe mai multe planuri, o serie de acțiuni diplomatice românești, uneori în concertare și cu agenții ruși. Ministrul Djuvara informa, printr-o telegramă de la Atena din 27 februarie/12 martie 1913, că ministrul Rusiei de acolo a exprimat „perfectul acord între politicile urmărite cu privire la Muntele Athos de către Rusia și România...” adăugând că el vede „posibilitatea unei apropieri între cele două țări prin ortodoxie”²⁶⁴

La Atena, în cursul lunilor mai și iunie, ministrul Djuvara a intervenit în mai multe rânduri în problema călugărilor români pe lângă ministrul de externe Cormilos. Diplomatul român aprecia că atitudinea acestuia devenea tot mai binevoitoare: „amabilitățile forțate au mers crescendo”, explicația fiind evidentă, respectiv apropierea conflictului militar cu Bulgaria, deci nevoia de a câștiga nu numai bunăvoința ci și sprijinul românesc.²⁶⁵ În realitate, au intervenit extrem de puține modificări în viața călugărilor români și doar pe planul vieții lor cotidiene, unde călugării greci și superioriilor lor au început a da dovadă de o anumită moderație și reținerere.

Rusia, cu timpul, și-a modificat oarecum atitudinea în legătură cu viitorul Athosului, trecând de la ideea unei neatârări depline, la aceea a unui protectorat comun al Marilor Puteri asupra teritoriului athonit încorporat statului grec. Austro-Ungaria, care încorpora între supușii săi și un număr însemnat de ortodocși (români, sârbi etc.), a căror protectoare dorea să apară, propunea crearea acolo a unei republici independente și neutrale. Conform proiectului de statut întocmit de Austro-Ungaria, urma a fi garantată proprietatea completă a celor 20 de mănăstiri, în puterea canonică a vechilor obiceiuri, urmând ca nici unul dintre statele ortodoxe să nu se bucure de o situație privilegiată.²⁶⁶ Propunerea vieneză, plecând de la ideea păstrării situației tradiționale, contravenea atunci aspirațiilor românești de creare la Athos a unei mănăstiri naționale cu un regim asemenea rușilor, bulgarilor sau sârbilor. Nici în această chestiune Bucureștii nu găsea sprijinul „aliatului” de la Viena.

Călugării români de la Muntele Athos și-au continuat acțiunea lor petiționară, adresându-se de această dată direct și la Atena, nu numai la București. Sub semnătura arhimandritului Antipa Dinescu, în mijlocul lunii iunie 1913, a fost înaintat un nou memoriu, în limbile română și franceză, premierilor Titu Maiorescu și, respectiv,

E. Venizelos. Se făcea din nou un istoric al prezenței românești la Muntele Athos. Se prezenta concret situația celor peste 600 de călugări români ce trăiau acolo. Totodată era înaintat un program în 8 puncte, cerându-se între altele: independența deplină la Prodromul (deci recunoașterea ca mânăstire distinctă, similară celor 20 recunoscute legal până atunci), cultură și instruire în limba română, reprezentare proprie în Consiliul Sfântului Munte, anularea legăturilor de vasalitate cu alte mânăstiri, completă liberare și recunoașterea unei perfecte egalități, cu instituțiile similare²⁶⁷.

Se pare că memoriul a fost prezentat direct premierului grec, într-o audiență. La data de 18 iulie 1913, același Antipa Dinescu arăta că Venizelos personal a promis: „să încuviințeze cererile noastre în această privință”.²⁶⁸

Problema continua a face obiectul discuțiilor și pe plan european, mai cu seamă în capitala Angliei. La Londra, în timpul verii anului 1913, problema încă nu era rezolvată. La 26 iulie/8 august 1913, N. Mișu înainta lui Titu Maiorescu un raport final. El arăta că, în principiu, în decembrie 1912, se hotărâse că: „Muntele Athos va fi autonom, independent și neutral, sub garanția tuturor puterilor ortodoxe... Guvernul va fi compus din reprezentanții mânăstirilor...” Acest acord de principiu, a fost repus în discuție la 23 iulie 1913, când ambasadorul Austro-Ungariei, Mensdorf, a cerut ca, în numele supușilor ei ortodocși, să intre în rândul puterilor protectoare. Această propunere a întâmpinat rezistența Angliei, prelungindu-se discuțiile și neajungându-se la o înțelegere. N. Mișu informa că o decizie finală a fost amânată până după rezolvarea chestiunii albaneze. Sugera totodată lui Titu Maiorescu să se ajungă la o înțelegere cu Grecia, pentru cumpărarea unei mânăstiri sau ridicarea așezământului românesc la rang de mânăstire, ultima soluție părându-i-se diplomatului român mult mai greu de realizat.²⁶⁹

La 31 mai 1913, Sfântul Sinod al Bisericii române a luat în discuție și această problemă a Athosului. Atunci și mai târziu s-a considerat că problema situației la Athos face parte din problematica mai largă a ortodoxiei românismului balcanic, unde „interesele bisericești sunt și naționale”. La 7 septembrie 1913, Sfântul Sinod revenea asupra aceleiași probleme. Ierarhii bisericii române, se pronunțau pentru egalitatea și neatămarea așezămintelor bisericești, în special față de greci, și subliniau că, în viziunea lor, „biserica ortodoxă, autocefală, cuprinde pe toți românii de

pretutindeni sub aripile ei". Invocau deci legitimitatea unei acțiuni pe care cereau să o întreprindă guvernul român. Au fost făcute noi propuneri și repetate altele mai vechi. În esență se cerea independență pentru principalele așezăminte românești și reprezentarea lor în Marele Sfat Obștesc, Chinon²⁷⁰.

La 3 octombrie 1913, s-a întrunit într-o adunare extraordinară, la Caryes, „Sfânta Comunitate a Sfântului Munte Athos”, alcătuită din conducătorii celor 20 de mănăstiri, care s-au pronunțat în legătură cu viitorul Sfântului Munte. În concluzie ei afirmau hotărârea de a păstra neschimbate bazele sistemului existent până atunci, transferând însă drepturile legale ale Imperiului otoman, către regatul grecesc, considerat ca „eliberator”. Era respinsă, ca funestă, ideea internaționalizării sau neutralizării, considerându-se că există o legătură indisolubilă cu Grecia, singura îndreptățită să asigure protecția Athosului. Cereau Conferinței de la Londra să nu ia „o decizie hazardată cu caracter politico-religios, primejdioasă pentru pacea Orientului”, în caz contrar se afirma chiar hotărârea de rezistență.²⁷¹ Această decizie a fost trimisă în capitala britanică și difuzată în celelalte capitale.

Tot la Londra, în toamna anului 1913, era trimis un memoriu al Patriarhiei din Constantinopol, prilejuit în principal de propunerea guvernului rus, în care se vedea o tentativă de „slavizare”. În esență, se sublinia vechimea aproape milenară a deplinei independențe interne la Muntele Athos, unde toate hotărârile erau luate în comun de mănăstiri, ceea ce excludea libertatea individuală precum și orice formă de amestec a unei puteri din afară. Se aprecia că orice fel de înnoiri privind organizarea Consiliului (Chinon), regimul proprietății, justiția bisericească sau cea civilă și penală etc. erau anticanonice și urmăreau scopuri politice pe care Patriarhia le respingea²⁷². În felul acesta Patriarhia, cu puternicul prestigiu ca și autoritatea morală de care se bucura, se pronunța categoric, nici nu putea fi altfel, pentru trecerea Muntelui Athos în componența statului grec.

În cursul misiunii de pace a lui Take Ionescu la Atena²⁷³, E. Venizelos, evident din motive tactice, asigurase pe interlocutorul său român de întregul său sprijin pentru cumpărarea uneia dintre mănăstirile grecești, ceea ce ar fi dus, în opinia sa, la rezolvarea în acest fel a problemei călugărilor români. Informându-l despre aceasta, E. Venizelos solicita interlocutorului său cea mai mare discreție pentru ca acțiunea de cumpărare să poată avea loc (luând la cunoștință aceasta Titu Maiorescu dădea chiar dispoziții să se

afle eventualul preț de achiziționare).

Ideea cumpărării unei mănăstiri nu s-a materializat, de altfel, ea a fost abandonată de guvernul grec, fără al cărui sprijin nici nu se putea face. Situația românilor de la Athos a continuat însă să fie abordată în cadrul relațiilor dintre România și Grecia. La 19 noiembrie/2 decembrie 1913, problema era reluată la Atena într-o discuție dintre ministrul român Filodor și șeful guvernului grec, E. Venizelos. Nemaireferindu-se la anterioara idee a cumpărării, premierul grec propunea ca, puțin câte puțin, călugării români să se adune într-o mănăstire, unde să devină majoritari. În opinia lui E. Venizelos, peste 2-3 ani mănăstirea va putea fi considerată ca română, deci ca naționalitate deosebită și ar avea astfel un loc distinct în Consiliu, rezolvându-se în acest fel problema. În schimb, premierul grec solicita sprijin românesc contra politicii ruse la Sf. Munte. Informându-l pe Titu Maiorescu, Filodor scotea în evidență deosebita atenție dată de Rusia Muntelui Athos și sfătuia ca statul român să nu se antreneze într-o acțiune ce ar putea fi privită ca ostilă politicii ortodoxe rusești din Balcani. Printr-o telegramă cifrată din 10 decembrie, Titu Maiorescu autoriza pe Filodor să exprime poziția românească de mulțumire pentru „gestul amical și binevoitor”, cerându-i să nu se angajeze în vreun act ostil Rusiei. Se reitera interesul pentru posibilitatea cumpărării unei mănăstiri și eventualul cost al acesteia.²⁷⁴

Spre sfârșitul anului 1913, Ministerul Afacerilor Externe continua să se ocupe de această problemă. Erau solicitate părerile unor factori din țară și de la Muntele Athos. De acolo proveneau un memorandum precum și un memoriu al ieromonahului Teodosie Soroceanu. Memorandumul repeta, în fapt, mai vechile expuneri ale drepturilor și situației și cerea, într-un program de 8 puncte, în esență, independența ca fundație românească a mănăstirii Prodromul, folosirea limbii române, drept de reprezentare egală etc. Memoriul lui Teodosie Soroceanu sugera cumpărarea mănăstirii Morfonos.²⁷⁵

La 11 decembrie, mitropolia Moldovei înainta și ea un proiect în 4 puncte:

„1) a se recunoaște călugărismul românesc la Sf. Munte aceleași drepturi și privilegii ca celorlalți călugări ai statelor ortodoxe;

2) să fie numai câte o mănăstire pentru fiecare stat ortodox, iar nu mai multe ca acum;

3) pentru călugării români, să se dea una din mănăstirile vechi

împărătești, care să-și aibă domeniile ei de ocupație pentru călugări... se va lua din cele deținute azi de greci;

4) patriarhul să fie recunoscut ca cap, în cele duhovnicești, ale mănăstirilor, însă pentru exercitarea acestui drept să fie un sinod alcătuit din reprezentanți clerici ai fiecărui stat ortodox de pe lângă legațiunile respective, sub președinția patriarhului”.²⁷⁶

La 18/31 ianuarie 1914, I. C. Filitti înainta propuneri pentru o eventuală soluționare, fie prin cumpărarea bunurilor care se află în folosirea schitului Prodromul de la mănăstirea Lavra, fie cumpărarea mănăstirii Morfonos, urmând a se stabili și prețul.²⁷⁷

În cursul anului 1914, până la izbucnirea războiului, în general situația a rămas neschimbată. A început a funcționa noul regim, sub autoritatea Regatului grec, căruia i se împotriveau doar rușii și românii. La București, ca de altfel și la Atena, soseau noi plângeri ale călugărilor athoniți, privind diversele constrângeri, nedreptăți, interdicții, persecuții cărora le erau supuși, solicitându-se sprijin consular și de altă natură și revenindu-se la aceeași veche idee a independenței.²⁷⁸

Astfel în decursul mai multor ani, în împrejurări care păreau a fi extrem de prielnice românilor, s-a încercat obținerea pentru călugării români a unui regim care în fond trebuia să fie asemănător cu cel al monahilor bulgari sau sârbi. O soluție favorabilă părea a fi aproape de realizat în vara anului 1913, ocazia a fost însă pierdută, în mare măsură din vina guvernărilor bucureșteni, iar mai târziu șansele unei soluționări convenabile s-au diminuat continuu.

Putem ca atare înregistra un eșec într-o problemă care își avea, după cum s-a văzut, suficiente îndreptățiri din punctul de vedere al unui întreg trecut istoric al ortodoxiei românești, dar și din punct de vedere național. Nerezolvarea acestei probleme a avut în deceniile următoare, chiar dacă în mod indirect, efecte negative asupra vieții religioase a românilor rămași să trăiască în diferite state balcanice succesoare ale lumii otomane. În 1926, printr-o carte constituțională, votată de către cele 20 de mănăstiri și confirmată de guvernul de la Atena, se instituționaliza păstrarea în continuare a vechii organizări, invocată ca derivând din reglementările împăraților bizantini, în fapt consfințindu-se situația preponderentă a elementului național grecesc, situație care durează până astăzi.

CAPITOLUL VI

ROMÂNII DE LA SUD DE DUNĂRE ÎN PERIOADA PRIMEI CONFLAGAȚII MONDIALE

Înceind războaiele balcanice, conferința de pace de la București, prin tratatul pe care l-a elaborat, a stabilit noile frontiere ale spațiului est-european, consfințind realitatea unor state naționale cu populație majoritară unitară. Această nouă realitate politică a însemnat totodată și modificarea condițiilor de existență a masei de zeci și zeci de mii de români ce trăiseră până atunci între granițele Turciei europene, în special în Macedonia și Albania. Prin angajamente solemne, respectiv schimburi de scrisori între șefii delegațiilor prezente la București în vara anului 1913, Serbia, Grecia și Bulgaria se obligaseră să continue regimul politic al românilor ce fuseseră până atunci supuși otomani, fiindu-le recunoscută identitatea națională garantate drepturi în domeniul educațional și bisericesc, precum și posibilitatea de sprijinire materială din partea statului român.

În fapt în vara anului 1913 începea în istoria românismului balcanic o nouă etapă, distinctă, ce avea să acopere aproape în totalitate secolul al XX-lea²⁷⁹. Celei de a doua „renașteri”, caracterizată printr-o afirmare națională pe diverse planuri: politic, cultural, material, i-au urmat vremuri de declin, de eșec al programului politic, de asimilare și desnaționalizare din ce în ce mai accentuate, promovate cu toate mijloacele de care dispuneau statele din zonă. Diminuarea proporțională a blocului românesc din spațiul balcanic a fost favorizată și de fenomenul emigrării, constatat și mai înainte, ce a căpătat proporții din ce în ce mai mari în deceniile următoare. După cum s-a mai arătat, în timpul operațiunilor militare din 1912-1913 școlile și bisericile au fost închise, o serie de așezări au fost pustiite total sau parțial, numeroși

români, mai ales din rândurile elitei, au fost nevoiți să plece în pribegie, mulți nemalevenind în locurile de baștină. Școlile și bisericile închise întârziiau să se deschidă datorită piedicilor de tot felul puse de către autoritățile statale din zonă. S-au intensificat diversele forme de propagandă antiromânească.

Astfel de realități, în egală măsură dureroase și îngrijorătoare, nu au putut trece neobservate. La București soseau din zonă sesizări și plângeri în legătură cu situația românismului. Cu ocazia discuțiilor privind ratificarea tratatului de pace de la București în lunile noiembrie-decembrie 1913 corpurile legiuitoare s-au aplecat și asupra situației românismului balcanic. Raportor al forțelor politice guvernamentale a fost desemnat Nicolae Titulescu, ce a avut astfel ocazia să debuteze pe terenul diplomației în care avea să se illustreze ulterior. N. Titulescu considera că România, prin politica sa balcanică din anii 1912-1913, a reușit să asigure „respectarea drepturilor macedoromânilor”. În cadrul dezbaterilor din Camera Deputaților o serie de parlamentari au arătat multiple acțiuni de desnaționalizare ce începuseră să se manifeste deja (mai ales în domeniul școlar) în unele din zonele ce reveniseră Greciei și Serbiei. Într-o amplă intervenție V. Arion, pornind de la ideea ca „există o unitate etnică ce nu poate fi nimicită”, aprecia ca una dintre „decepțiile cele mai grele” faptul că în textul tratatului de la București nu exista nimic despre românii din Macedonia, schimbul de note dintre guverne nefiind în viziunea sa nici suficient, nici sigur în ceea ce privește situația viitoare: „După ce românii (din Peninsula Balcanică) au pribegit prin țări străine căutând dreptate la cabinetele europene unde li s-a spus că au venit prea târziu, ei au fost nevoiți să se mulțumească cu niște drepturi pentru care nu există sancțiune”. O întrunire a Societății de cultură macedoromâne din București la 18 decembrie 1913 exprima același punct de vedere. La începutul lunii ianuarie 1914, în discursul său, I.C. Grădișteanu ridica din nou problema românilor timoceni. El considera că zona Vidinului (cca. 4.000 km²) prezenta un interes deosebit pentru români și că s-ar fi convenit ca să fie integrată statului român, opinie evident exagerată și irealizabilă. Credea același fruntaș național că soluționarea problemei românismului balcanic nu a fost urmărită de guvernul Titu Maiorescu, ce era aspru criticat. Învinuia cercurile guvernamentale pentru că nu au militat

pentru crearea unui statut distinct al românilor, fie într-un stat autonom, fie în cadrul statului albanez, ceea ce le-ar fi garantat o situația națională mai sigură în raport cu decizia de a fi împrăștiați în diferitele state balcanice. Era sceptic în legătură cu aranjamentele și garanțiile cuprinse în scrisorile semnate de N. Pasici și E. Venizelos ce urmau a fi încălcate. Exemplifica chiar cu începerea a ceea ce denumea „agresiune culturală” din partea Serbiei prin înființarea de școli sârbești în sate exclusiv românești precum Moloviște, Tarnova, Gopeși, Megarovo. Îndemna guvernul să intervină imediat în legătură cu românii din Albania pentru ca în viitoarea constituție de acolo să existe prevederi clare privind școala, biserica și limba românească.

Poziția lui I.C. Grădișteanu în legătură cu anexarea zonei Vidinului a fost combătută în epocă. În discursul rostit în Camera Deputaților, N. Iorga aprecia că la începutul veacului ar fi fost unele posibilități pentru crearea unei Macedonii autonome în care să fie asigurat un statut național și pentru români. Declara că odată cu războaiele balcanice „autonomia Macedoniei s-a înecat pentru toate timpurile”. Își exprima scepticismul în legătură cu afirmațiile privind garantarea vieții naționale a românilor din Peninsula Balcanică, criticând totodată o serie de aspecte ale acțiunii factorilor bucureșteni peste Dunăre. Vintilă Brătianu, ca principal exponent al opoziției liberale din Camera Deputaților, considera și el insuficiente și nesigure angajamentele statelor balcanice față de românii de peste Dunăre.

În cadrul dezbaterilor din Senat Ionel Brătianu își exprima regretul că modificarea condițiilor politice din Peninsula Balcanică nu a dus și la o autonomie regională în zona macedoneană, ceea ce ar fi asigurat egalitate pentru diversele naționalități de acolo, inclusiv pentru români, a căror situație riscă să devină mult mai complexă și mai puțin favorabilă în cadrul noii realități.

Tot în toamna anului 1913 problema românismului din Grecia a fost abordată cu ocazia vizitei lui Take Ionescu la Atena, prilejuită de medierea păcii dintre Grecia și Turcia. În cadrul discuțiilor cu E. Venizelos, Take Ionescu a exprimat neliniștea cercurilor de la București față de unele prigoniri (de exemplu închideri de școli și de biserici) ce fuseseră constatate în legătură cu românii macedoneni ce deveniseră cetățeni ai Greciei. Conform raportului

înaintat de Take Ionescu regelui Carol I, E. Venizelos „a reînnoit asigurările lui formale că va executa cu bună credință și cu plăcere angajamentele luate față de noi”. Cu acea ocazie premierul grec informa că a destituit o serie de funcționari vinovați de abuzuri față de români și se obligă să dea curs imediat cazurilor reclamate de omul politic român. Totodată șeful guvernului grec a sugerat întocmirea unui recensământ al românilor, idee neacceptată de Take Ionescu, conștient că, în condițiile de atunci, puțini aromâni ar fi declarat public adevărata lor apartenență etnică. În schimb, E. Venizelos evita un răspuns afirmativ la propunerea lui Take Ionescu de a se face schimb reciproc de cadre didactice în școlile din cele două țări.

La mai puțin de un an de zile de la semnarea tratatului de pace de la București a avut loc atentatul de la Sarajevo, în urma căruia a izbucnit prima conflagrație mondială. Treptat întregul spațiu sud-est european a fost implicat în război și din nou, împotriva voinței lor, românii balcanici s-au aflat în situația de a suporta toate consecințele negative ale purtării războiului pe teatre de operațiuni militare, care adeseori erau și locurile lor de baștină. În toate statele balcanice, de la Timoc până în Pind, mai devreme sau mai târziu, zeci de mii de români au fost mobilizați și trimiși pe diverse fronturi pentru a lupta în favoarea unor idealuri ce le erau străine. Acolo unde fuseseră deschise, școlile și bisericile au fost din nou închise. În întreaga zonă au fost operate deportări, fie a fruntașilor, fie chiar a întregi comunități sătești. Astfel, de exemplu, cu ocazia intrării României în război în august 1916 întreaga populație bărbătească din Macedonia ocupată, rămasă în afara mobilizării anterioare, a fost trimisă în lagăre de concentrare sau trimisă spre a lucra în minele de cărbuni de la Svistov de unde mulți locuitori, între care și preoți, nu s-au mai întors niciodată. Distrugerii masive au fost provocate satelor din Macedonia unde s-au desfășurat lupte între forțele Antantei și ale Puterilor Centrale, într-un front în continuă mișcare ce se întindea de la Marea Egee de lângă Salonic, până în ținuturile albaneze de la Marea Adriatică. Multe sate au fost prădate și chiar distruse. Prezența armatelor străine a avut consecințe nu o dată dezastruoase asupra stării materiale a românilor: turmele lor de exemplu au fost adeseori luate cu forța și sacrificate pentru nevoile armatei. În zonă s-au răspândit și

epidemii, de holeră mai ales. Autoritățile bulgare au introdus în mod obligatoriu în școli și biserici uzul exclusiv al limbii bulgare, fiind distruse totodată cărțile românești de tot felul. A început masiv bulgarizarea numelor de familie și de botez. O serie de meglenoromâni au fost deportați în părțile centrale ale Serbiei unde au trebuit să trăiască până la sfârșitul războiului. Ostilitățile militare cu consecințele lor au determinat un nou exod al populației. Numeroși au fost cei care s-au îndreptat spre statul român de la nord de Dunăre, mai ales că după Conferința de pace de la București din 1913 toți românii balcanici, la simpla exprimare a dorinței puteau deveni cetățeni români, indiferent de locul în care continuau să trăiască.

Numeroși români de proveniență balcanică veniți mai de mult sau mai recent în România s-au înrolat în armată, aducându-și astfel aportul la războiul reîntregirii naționale. Acești români balcanici au participat la acțiunea eliberatoare din Transilvania, din 1916, ca și la luptele de la Mărăști, Mărășești și Oituz din vara anului 1917. Au fost alcătuite chiar subunități speciale, formate din macedoromâni, de exemplu în cadrul regimentelor de vânători de munte. După unele aprecieri, ce nu pot fi încă controlate, în armata română ar fi luptat până la 10.000 de români (dintre care 400 de ofițeri) de proveniență sud-dunăreană. Sunt de menționat între alți generali Caramitru și Dona, colonelul Sunda, eroul locotenent V.D. Abeleanu, Tache Papahagi, Nusi Tului, Nida Boga, dr. Virgil Caracota, dr. Petre Topa, C. Ciumeti, A. Culina etc. În spațiul macedonean s-au înscris ca voluntari în rândurile armatei franceze ce acționa pe frontul de la Salonic Teodor Capidan, I. Zdrulla. Buni cunoscători ai zonelor în care se desfășurau luptele din Macedonia, mulți aromâni au făcut mari servicii trupelor Antantei (de exemplu Gheorghe Celea, citat în mod special într-un comunicat al generalului Sarail, comandantul trupelor aliate pe frontul de la Salonic). Alți români au fost înrolați în armatele greacă, sârbă, bulgară. Asociații speciale au ridicat în perioada interbelică monumente pentru cinstea celor căzuți pe câmpul de luptă.

Primul război mondial a fost purtat și în numele principiului naționalităților, idee de care nu puteau rămâne străini nici militanții naționali dintre românii de peste Dunăre. Ei au acționat în diverse modalități pentru a-și face cunoscută în continuare situația și chiar

pentru a-și crea forme proprii de organizare. Semnificativă a fost din acest punct de vedere tentativa de creare în zona românească a Pindului a unei autonomii statale sub protectoratul Italiei. În iulie 1917 trupele italiene venite din sud au eliberat zona muntoasă a Pindului, fiind întâmpinați acolo cu mult entuziasm de o populație conștientă de originea sa latină. Cu acea ocazie fruntașii din o serie de sate au convocat la Samarina un congres național, la 27 iulie. Au decis organizarea sub forma unei republici a românilor din Pind și Zagor. Au fost informați despre aceasta diverșii factori ai Antantei, prin telegrame trimise la Paris, Roma, Londra, Petersburg, Washington. Prima telegramă a fost expediată la Iași premierului român I.I.C. Brătianu. Era semnată de primarii și delegații a o serie de sate precum Samarina, Abela, Perivole, Aminciu, Baiasa, Turia, Breasna, Dobrinova, Laca etc. Între altele în telegramă se arăta: „O mare întindere de pământuri ocupate de către popoare străine ne despart, însă inimile noastre bat la fel cu ale voastre... pentru aceleași aspirații și pentru același ideal”. La 30 iulie 1917 o nouă adunare a avut loc la Abela unde s-a manifestat și un Consiliu al delegaților poporului român format din 23 de membrii, între care G. Papapericle, Z. Araria, G. Zdrula, C. Mihadas, G. Papatanski ș. a. Simbolul noii realități politice ce o doreau românii era steagul tricolor cu lupoaica romană. Republica românească a Pindului a avut o scurtă existență. Odată cu plecarea trupelor italiene din zonă, ea a luat sfârșit prin venirea unităților militare grecești. Reprezentanții Atenei au luat măsuri împotriva participanților la o acțiune națională, unii fiind arestați și chiar condamnați sub acuzația de trădare. O serie de fruntași au fost nevoiți să părăsească zona, ajungând ulterior în România.

În timpul războiului de reîntregire, opinia publică din statul român a continuat să se preocupe și de situația ramurii sudice a neamului, chiar dacă atunci interesul era orientat primordial spre românii ce trăiau în Dubla Monarhie, aflată la sfârșitul existenței sale. În presa românească a fost prezentată în mai multe rânduri de către doctorul Atanasie Popovici situația românilor din dreapta Dunării, în special a celor din Craina sârbească. Problema românismului balcanic a devenit parte integrantă în o serie de programe naționale alcătuite în anul 1918. Astfel, la 24 ianuarie 1918, la Chișinău a fost publicată prima declarație de unire a tuturor

românilor semnată și de doi macedoromâni (N. Noe, A. Belimace) și un român timocean (A. Popovici), alături de alți români din Ardeal, Bucovina, Basarabia și Vechiul Regat. În toamna anului 1918, din inițiativa lui A. Popovici a avut loc o acțiune distinctă a românilor timoceni. A fost înființat un comitet național al românilor timoceni, format din A. Popovici, S. Coteș, I. Niță, I. Bogdan, care a adresat o chemare manifest „cătore români din Serbia”, ce s-a difuzat sub forma unei broșuri. Era evidențiat procesul de întregire națională a o serie de popoare între care și cel român. Adresându-se timocenilor se menționa: „Fraților a sosit ceasul să ne spunem cuvântul și noi credem că nu putem zice altceva decât că fiind români, dorim să fim la un loc cu ceilalți frați ai noștri, cu românii care acum sunt un popor mare. Noi vrem să fim la un loc cu Banatul, cu Transilvania, cu Basarabia și cu Bucovina... Noi suntem în Serbia o jumătate de milion de români și acum nu mai vrem să rămânem sub sârbi, de la care am avut de suferit atâta. Fiind și noi români de sânge din moși strămoșii noștri și având moșiile noastre moștenite de la ei, noi avem aceeași dorință: să rămânem ce suntem, adică români. Să fim gospodari pe pământul nostru și să fim laolaltă cu toți frații noștri români. Astăzi toată lumea care a fost robită de alte neamuri a căpătat dreptate și se întoarce la țara mamă. Românii din Basarabia, din Bucovina, din Ardeal și din Banat s-au alipit de mama lor, România. Numi noi, românii din Serbia, am rămas pe dinafară. Trebuie să ne grăbim să ne folosim de dreptul obștesc și să cerem să ne alipim la mama noastră care ne întinde bucuros brațele ei. Să ne adunăm prin sate și orașe, să alegem un comitet național care să ne pună în legătură cu frații noștri din România, Ardeal, Bucovina și Basarabia pentru ca să unim cu ei... Nimic nu ne mai împiedică să intrăm în granițele României întregului neam românesc”. Totodată Atanasie Popovici alcătui un memoriu tipărit în limba franceză în noiembrie 1918 și trimis oamenilor politici români și străini. Se făcea mai întâi o prezentare demografică și istorică. Autorul considera că în Craina sârbească, în cele patru județe, trăiau 230.000 de români în 244 de localități. Se cerea ca în zonă puterea executivă și administrativă să treacă în mâinile românilor, ca funcționarii în administrație și justiție să fie români, inclusiv un episcop. Se mai cerea generalizarea limbii române în școală și biserică. În final A.

Popovici exprima dorința unirii cu România ce urma a fi aprobată la Conferința de pace ce se anunța în viitorul apropiat. Acțiunea lui A. Popovici și a celorlalți timoceni și macedoneni nu a fost atunci sprijinită de autoritățile românești, nici de guvernul Marghiloman, nici de noul guvern condus de Ionel Brătianu.

În ianuarie 1919, la Paris se deschideau lucrările Conferinței de pace ce urma a consfinții prin tratate și acte internaționale noua realitate europeană și mondială, creată în urma primului război mondial. Delegația statului român, condusă inițial de premierul Ionel Brătianu, urma a acționa pentru recunoașterea internațională a succesivelor acte de unire din cursul anului 1918, prin care s-a constituit România Mare. Delegația oficială română a acordat o atenție deosebită problemelor ridicate de unirea Transilvaniei cu România, între care și cea a graniței vestice, respectiv a soartei Banatului promis în întregime României prin tratatul cu Antanta semnat în 4 august 1918 și ocupat atunci de trupele sârbe și franceze. Integrarea întregului Banat între granițele României Mari a fost una dintre preocupările esențiale ale lui Ionel Brătianu și eșecul pe această direcție a fost unul dintre factorii determinanți ai demisiei sale. În acest context, în activitatea delegației oficiale la Paris problema românismului sud-dunărean a lipsit practic dintre preocupări. Doar în câteva rânduri, de exemplu, a fost ridicată problema românilor timoceni în contextul discuțiilor legate de românii, respectiv sârbii, din Banatul ce urma a fi împărțit între România și Iugoslavia. Soarta românismului balcanic urma a fi promovată acolo doar de către proprii lor reprezentanți, cărora li s-au adăugat și unii intelectuali din Regat, ca de exemplu I. Ursu, G.G. Mironescu și Nicolae Iorga. Acesta din urmă, la cererea Societății de cultură macedoromâne, redacta în limba franceză o privire sintetică: „Istoria românilor din Peninsula Balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia etc.)”. În cadrul a nouă capitole scurte era prezentată întreaga evoluție a blocului românesc din spațiul balcanic, de la originile traco-ilirice și până la pacea de la București din anul 1913. Marele istoric se pronunța în încheiere nu numai pentru asigurarea unor drepturi naționale și buna înțelegere a popoarelor din Balcani, dar și pentru crearea unui stat albanezo-român.

La Paris, alături de delegații români au fost trimiși și delegați ai Societății de cultură macedoromâne, a Comitetului românilor din Valea Timocului, cărora li s-au adăugat și reprezentanți ai

Comitetului pentru apărarea drepturilor culturale și spirituale ale românilor, constituit la Vidin în martie 1919 și având în componență pe preotul Ioan Popa, prof. Ilie Popandan, farmacistul Maria Petrașcu ș. a. Aceste organizații românești au alcătuit o serie de memorii (majoritatea tipărite sub forma unor broșuri) pe care le-au înaintat forurilor conferinței de pace, diplomaților și oamenilor politici aflați în capitala Franței. Sub diverse forme a fost popularizată și în România chestiunea românilor de peste Dunăre. Pentru coordonarea acțiunilor în cadrul coloniei românești de la Paris, la 8 martie 1919 a avut loc o adunare extraordinară cu ocazia venirii celor două delegații a românilor din Macedonia și a românilor din Timoc. În comunicatul oficial se anunța constituirea „Ligii pentru eliberarea românilor din Timoc și din Macedonia”: „Inspirându-se din marele principiu al lui W. Wilson care recunoaște dreptul fiecărui popor de a dispune liber de soarta sa, scopul acestei ligi este, precum însuși numele o arată, de a ajuta pe românii din Timoc în lupta lor pentru eliberare”. A fost alcătuit tot atunci un comitet al Ligii în următoarea componență: președinte de onoare Vasile Stroiescu, prezentat drept conducător al mișcării naționale din Basarabia, președinte activ George Murnu, reprezentant al macedoromânilor, vicepreședinți S. Bocu (din Banat), A. Popovici (conducătorul mișcării naționale din Timoc), N. Tacit (delegat al Pindului). Alți reprezentanți ai Pindului erau A. Culina și Tache Papahagi. Li se alăturau profesorii universitari G.G. Mironescu, I. Ursu, O. Trafali, T. Lalescu, D. Hurmuzescu, I. Gavanescu, precum și A. Eliescu, C. Axente și P. Brătășanu, vicepreședinte al coloniei române din Paris.

În numele românilor din Serbia A. Popovici a înaintat un memoriu care relua într-o formă mai amplă pe cel alcătuit la Chișinău în toamna anului 1918. Prezentând situația de oprimare națională de către autoritățile sârbești a celor peste 300.000 de români din Serbia, el adăuga un anumit tablou static a 139 localități românești și a 84 localități în care populația era mixtă. În încheierea acestui memoriu se arăta: „Principiile wilsoniene care au fost primite de toată lumea și mai ales de poporul sârb — aceste principii în numele cărora iugoslavii cer să fie alipiți la regatul sârb — trebuie să fie aduse la împlinire și în ceea ce ne privește. De aceea noi cerem de la conferința de pace dreptul de a fi alipiți la frații noștri liberi din Regat. Acesta este pentru noi singurul mijloc

de a ne asigura libera noastră dezvoltare, ca și cea a culturii noastre intelectuale în limba noastră națională și singura noastră cheazăie că nu se vor mai pune piedici libertății noastre școlare, religioase și politice. Noi vrem și cerem să ni se dea cea ce s-a dat și altor ramuri ale poporului iugoslav... Noi ne-am vărsat sângele fără precupețire pentru Serbia... La rândul său poporul sârb ne datorează libertatea și neatârarea... În acest război a curs prea mult sânge și prea multe milioane de oameni au murit luptând împotriva împilării pentru ca odată pacea încheiată să mai rămână, fără pricini întemeiate, popoare sau părți de popoare subjugate, ca noi”.

Din însărcinarea lui N. Pasici, în numele delegației sârbești, sârbul T. Georgevici a alcătuit un amplu memoriu în care erau contestate nu numai cifrele și constatările istorice ale lui A. Popovici, ci însăși autonomia și implicit apartenența la românism a latinofonilor din zona timiceană. Erau respinse în totalitate aspirațiile lor naționale, chiar în cadrul noului stat iugoslav, precum și, bineînțeles, ideea unirii cu statul de la nordul Dunării. Mai mult chiar, în timpul conferinței, la fixarea granițelor viitoarei Iugoslavii, un număr de 9 sate românești din dreapta Timocului au fost luate din teritoriul Bulgariei și încorporate Iugoslaviei.

Societatea de cultură macedoromână, continuând vechile tradiții, a desfășurat și ea o amplă activitate. Astfel sub egida Societății, în cursul anului 1919, la București au fost tipărite trei memorii, unul în românește și două în limba franceză: „Revendicările naționale ale Macedo-Românilor. Cuvânt adresat presei, oamenilor politici și opiniei publice”, „Problema Macedo-Românilor sau a Cutzovlahilor” și „Problema macedoneană. Soluționarea ei cea mai echitabilă”. Ultimul memoriu, publicat în luna iulie, era semnat în numele Societății de I.D. Ghiulmila, P. Pucerea, N. Papahagi, C. Papacostea. Memoriile prezentau în diverse forme realitățile românești din Balcani, acțiunea de renaștere națională în epoca modernă, exprimau idealul de libertate și de păstrare a identității etnice în noile condiții istorice. Aceste probleme au fost reluate într-un amplu memoriu intitulat „Macedo-românii (cutzovlahii) în fața congresului de la Paris”, pe care o delegație alcătuită din G. Murnu, N. Tacit, A. Culina și T. Papahagi l-a prezentat factorilor din capitala Franței, atât în numele Societății, cât și în numele Consiliului național al românilor din Pind. În cadrul memoriului era subliniată de la început ideea unității

de neam a aromânilor din partea dreaptă a Dunării. Se considera că atunci în Peninsula Balcanică trăiau 600.000 de aromâni, alții aflându-se în diaspora. Punctându-se unele aspecte ale trecutului istoric, se exprima teama în fața pericolului de a fi asimilați în masa slavă și grecească. În final era rezumat un program național „în virtutea principiului naționalităților și a dreptului oricărui popor mare sau mic de a dispune de soarta sa, în virtutea unei istorii milenare în teritoriile pe care le ocupă, cu voința nestrămutată de a trăi ca o națiune distinctă și independentă”. Pentru regiunea Pindului cu 130.000 de locuitori se cerea deplina independență. Pentru grupurile de aromâni din zona Bitola (83.000 locuitori), Musachia-Corcea (77.000 locuitori), Veria-Meglenia (104.000 locuitori) și Tesalia (84.000 locuitori), ca și pentru ceilalți români încorporați în Grecia, Albania sau Bulgaria se cerea: „deplina autonomie școlară și bisericească și un regim politic compatibil libera dezvoltare a individualității etnice, sub supravegherea Societății Națiunilor, România fiind autorizată să subvenționeze instituțiile lor culturale și să intervină în cazul în care drepturile acordate nu ar fi respectate”. În anexa memoriului există o scurtă sinteză a istoriei de-a lungul veacurilor, precum și o serie de documente ale mișcării naționale din primele decenii ale veacului. Sub lozinca „Macedonia, macedonenilor”, unii reprezentanți ai românilor din părțile sudice ale Peninsulei Balcanice au reluat la fel ca și 1913 ideea politică a unei Macedonii distincte, plurietnice. Practic aceste memorii, ca și diversele acțiuni pe plan internațional ale reprezentanților românismului balcanic, nu au avut rezultate deosebite, chestiunea nu a fost abordată în general în cursul reuniunilor oficiale, secrete sau nu. A existat totuși o excepție. Astfel s-a ajuns ca prin articolul 12 al tratatului de pace cu Turcia de la Sevres, Grecia se obliga „să acorde sub controlul statului elen comunităților aromâne din Pind autonomie locală, în ceea ce privește problemele religioase, de binefacere și școlare”. Era într-un fel o reluare a spiritului înțelegerilor din vara anului 1913 fără însă a se mai recunoaște dreptul statului român de a subvenționa școlile și bisericile românești, fie din Pind, fie din Macedonia grecească. Problema autonomiei Pindului a mai fost discutată și cu ocazia stabilirii definitive a hotarelor statului albanez. Din motive conjecturale, o vreme delegația Italiei a sprijinit această idee, pentru ca în final să se ralieze poziției guvernului grec, net ostilă

atât tendințelor autonomiste, cât și recunoașterii existenței unor etnii diferite de greci la limitele statului lor național. Precum se știe, tratatul de la Sevres nu a intrat în vigoare datorită împrejurărilor legate de revoluția kemalistă, în urma căreia s-a semnat, la Lausanne, un nou tratat ce nu mai pomenea în nici un fel de soarta Pindului sau a românilor. Greciei, ca și altor state din spațiul sud-est european, li s-a impus de asemenea și tratatul minorităților, a cărui aplicare ar fi putut atunci, într-o anumită măsură, să asigure anumite condiții de manifestare națională. Au existat și din acest punct de vedere rezerve și chiar reacții negative ale statelor din zonă. Astfel statul iugoslav a declarat disponibilitatea sa de aplicare a tratatului minorităților doar în cazul teritoriilor, respectiv a populațiilor, unite în anul 1918, practic deci doar celor ce aparținuseră mai înainte Dublei Monarhii.

La sfârșitul războiului mondial, în mai multe rânduri, fruntașii politici iugoslavi, în primul rând N. Pasici, au învinuit România de nerespectarea înțelegerilor dintre Belgrad și București din 1913. Atunci intervenise un acord secret între T. Maiorescu, N. Pasici și E. Venizelos de acțiune comună de aplicare în practică a prevederii tratatului semnat la 10 august, respectiv colaborare politică și militară împotriva Bulgariei în cazul în care aceasta ar fi atacat. În viziunea lui N. Pasici acordul ar fi trebuit să intre în vigoare și în alte situații. Astfel în vara anului 1914, când Serbia a fost atacată de Austro-Ungaria, guvernul de la Belgrad a solicitat intervenția militară a României, ceea ce nu corespundea în nici un fel cu înțelegerea din anul precedent. Considerând că România și-ar fi încălcat chipurile angajamentele, N. Pasici a declarat că erau caduce și prevederile cuprinse în scrisorile referitoare la situația școlară și bisericească a românilor atât în vechia Serbie cât și în noua Iugoslavie. Cu toate eforturile statului român, ulterior au fost create anumite facilități în plan școlar și ecleziastic, pe bază de reciprocitate, doar pentru cele câteva zeci de mii de români din partea iugoslavă a Banatului, masei mult mai mari (cel puțin un sfert de milion) de români din celelalte zone ale Iugoslaviei nerecunoscându-li-se statutul de etnie separată și drepturile ce ar fi putut decurge din acestea.

Sfârșitul primului război mondial a adus noi modificări în situația românilor din spațiul balcanic, mai ales în zonele sudice. Statele succesoare ale Imperiului otoman au preluat o serie de

proprietăți care mai înainte aparținuseră de veacuri românilor, precum pădurile și pășunile din zonele muntoase, terenuri cultivate din zonele agricole. În numeroase cazuri a fost invocată lipsa titlurilor de proprietate, ignorându-se de exemplu diversele acte și privilegii de la sultani, care s-au succedat de-a lungul veacurilor la Istanbul. Au fost ignorate (în multe cazuri distruse) acte de vânzare-cumpărare alcătuite cu ocazia masivului exod al turcilor de la sfârșitul războaielor balcanice, când românii, având o bună stare materială, le-au achiziționat o serie de proprietăți. Hotarele statale stabilite în 1913 și reconfirmate la sfârșitul primului război mondial au modificat substanțial posibilitățile exercitării păstoritului transhumantic, una din trăsăturile esențiale ale românilor de acolo. În urma războiului greco-turc dintre anii 1920-1922, cca. 1,5 milioane greci au fost nevoiți să părăsească Asia Mică și zona Constantinopolului, refugiindu-se între granițele statului național grec. Majoritatea au fost colonizați în Tracia și mai ales în Macedonia, în zonele compact românești, a căror caracter etnic a fost astfel substanțial modificat. Cu acea ocazie, noii coloniști au fost masiv împrăștiți cu suprafețe aflate până atunci în folosința și proprietatea românilor ale căror bunuri au fost astfel confiscate și înstrăinate, cu repercusiuni negative asupra nivelului lor de trai. Înnoirile în domeniul vieții materiale, precum fenomenele de industrializare și altele, au contribuit și ele la aceiași înrăutățire a condițiilor de existență în toate statele balcanice. Astfel fenomenul înstrăinării, al exodului a căpătat proporții din ce în ce mai mari, devenind în unele state un fenomen de masă. La unele congrese ale aromânilor, ca de exemplu cel de la Veria din 1924, s-a decis mutarea masivă a locuitorilor români ai statelor din nordul Greciei în Dobrogea, în special în Cadrilater, unde statul român promisese crearea de condiții favorabile pentru începere unei noi existențe. În anii următori zeci de mii de aromâni au populat Cadrilaterul pentru ca în 1940 majoritatea să cunoască o nouă tragedie, plecând într-un nou exod.

Problema situației statistice a elementului românesc din Peninsula Balcanică este dificil de abordat. Multă vreme, în cadrul Imperiului otoman consemnarea în documentele oficiale a populațiilor s-a făcut exclusiv pe baza criteriului religios, respectiv al apartenenței la o comunitate recunoscută oficial de către sultan. În astfel de condiții, în spațiul otoman românii apăreau între

ortodocșii subordonați Patriarhiei ecumenice. Odată cu nașterea și amplificarea mișcării naționale grecești, s-a ajuns la confundarea întregii mase de ortodocși cu grecii, ignorându-se în acest fel caracterul etnic distinct al unor ortodocși ce erau fie români, fie bulgari sau sârbi, etc. Despre numărul românilor de peste Dunăre au făcut mențiuni o serie de călători străini, diplomați, militari, publiciști etc. Ei proveneau fie din spațiul balcanic, fie din alte părți ale Europei.

Există mai multe statistici alcătuite, de exemplu, în perioada războiului din 1877-1878 cu privire la Macedonia istorică. Statistica rusă din 1877 consemna existența în sangeacul Monastir a unui număr de 187.800 români, respectiv cca. 25% din populația ce trăia acolo. Pentru sangeacurile Salonic, Monastir, Seres și Drama o statistică oficială grecească înaintată Congresului de la Berlin consemna 70.000 de români. Statistica oficială turcă din 1878 consemna pentru sangeacul Monastir 15.843 români. Într-o statistică publicată la Belgrad în 1889 se consideră că în Macedonia trăiau 74.375 români. Statistica bulgară alcătuită în anul 1900 consemna în Macedonia 80.717 români, respectiv 77.626 creștini și 3.500 musulmani. Patru ani mai târziu, francezul G. Routier aprecia că în Macedonia și vechea Serbie trăiau 183.000 români, cifră apropiată de cea dată în statistica oficială turcă din anul 1905, conform căreia românii alcătuiau cca., 6% din totalul populației. Într-o statistică germană din 1906 în Turcia europeană erau consemnați 56.000 de români. În 1918, cehul V. Sis credea că în Macedonia trăiau 58.000 români, iar la New York se aprecia că numărul românilor din Macedonia, în 1916, se ridica la 63.895. Delegația bulgară la Conferința de pace de la Paris, din anii 1919-1920, aprecia că în Macedonia istorică trăiau 79.401 români.

Așadar înaintea primului război mondial pentru Macedonia numărul românilor a fost apreciat de greci între 12.000 și 600.000, de către bulgari și sârbi între câteva mii și peste 100.000. La începutul secolului XIX Pouqueville credea că în spațiul grecesc trăiau 74.000 de români. Ubcini aprecia numărul românilor din Turcia la 400.000 în 1853, pentru ca 6 ani mai târziu E. Poujade ridica numărul lor la 800.000, cifra reținută și de E. Picot în 1874. În anul 1895 G. Weigan credea că în spațiul balcanic trăiau 373.000 de români, respectiv 163.000 în Turcia și Grecia, 150.000 în Serbia, 60.000 în Bulgaria. Un bun cunoscător al realităților balcanice, col.

L. Lamouche credea că în anul 1899 în Turcia trăiau 500-600.000 români, cărora li se adăugau 145.000 de români în Serbia și 60.000 din Bulgaria.

Cifre diferite au dat și românii. Dimitrie Bolintineanu credea că în spațiul sudic al Peninsulei balcanice trăiau 1.200.000 români. În lucrarea sa memorialistică I. Nenițescu aprecia numărul românilor la 863.000. În 1906 V. Diamandi credea că în Turcia europeană trăiau 721.000 de români, în Grecia 200.000, în Serbia 150.000 și în Bulgaria 110.000. În 1913 Constantin Noe, secretar al Societății de cultură macedoromâne din București, credea că în Macedonia trăiau 350.000 de români. În anul 1919 delegația românilor balcanici, condusă de G. Murnu aprecia la Paris că în spațiul Macedoniei istorice trăiau cca. 480.000 de români, cărora li se adăugau încă 120.000 de conaționali împrăștiați în cele patru state balcanice.

Sunt interesante datele statisticilor oficiale alcătuite la Sofia și la Belgrad în epoca modernă. În 1891 la Sofia se aprecia că trăiau 56.733 de români. Statistica oficială din anul 1905 consemna 75.773 daco-români și 4.137 aromâni. În 1910 erau peste 79.000 daco-români și 1.800 macedo-români. În statistică oficială din 1920 erau consemnați 59.000 de români, pentru ca numărul lor să crească în 1926 la 83.000 și să scadă în 1934 la 16.000 (într-un interval de 8 ani au apărut peste 67.000 de români).

În statistica alcătuită la Belgrad în 1846 se consemna existența în zona Timocului a unui număr de 97.215 români. În recensământul din 1859, în aceeași zonă erau consemnați 122.595 români. Peste câțiva ani, în 1866 erau un număr de 127.326 români. Cel mai mare număr de români în zona timoceană a fost consemnat în recensământul din anul 1892, respectiv 159.510, ceea ce reprezenta aproximativ 7% din populația statului sârb. După terminarea războiului recensământul din anul 1921 consemna existența în întreaga Iugoslavie a unui număr de 229.398 români, dintre care 151.829 în zona timoceană, 74.090 în Banatul sârbesc, 10.550 în Macedonia. În timpul războiului, în aceeași zonă, învățatul bulgar S. Romanschi consemna 212.000 români, după ce mai înainte învățații români G. Valsan și G. Giuglea evaluaseră numărul lor la 260.000. Autoritățile de la Atena consemnau în 1928 existența în Grecia a unui număr de 19.703 români și aromâni. La Tirana se consemnau în 1930 cca. 11.000 de aromâni ce trăiau în Albania.

Reprezentanții diplomatici ai României au încercat să întocmească situații statistice pe țări cuprinzând pe românii balcanici, căutându-se astfel să se corecteze diversele cifre, adeseori exagerate, ce circulau în rândurile opiniei publice. În ajunul celui de-al doilea război mondial, în cercurile diplomatice românești se aprecia că în Albania trăiau cca. 40.000 de români, în opinia publică vehiculându-se cifra de 150.000 de români. În același timp se credea că în Grecia trăiau peste 200.000 de români, în timp ce unii diplomați apreciau numărul românilor de acolo la maxim 100.000. În Bulgaria se aprecia că trăiau cca. 120.000 de români, dintre care cca. 20.000 „aproape în întregime bulgarizați”. În legătura cu spațiul iugoslav se vehiculau cifre variind între 600-800.000 români, în timp ce diplomații apreciau că numărul lor ar fi fost de 80.000 în Banatul sârbesc, 16.000 în părțile Macedonene și cca. 200.000 în zona Timocului.

Diplomatul român V. Stoica credea că în spațiul balcanic trăiau la începutul celui de-al doilea război mondial cca. 276.000 de români macedoneni, fiind contrazis de prof. Victor Papacostea care menționa într-un memoriu către I. Antonescu cifra de 631.000 români. Dacă situația statistică nu poate fi cunoscută cu exactitate, poate fi reconstituită într-o anumită măsură soarta rețelei de unități școlare existente înaintea primului război mondial.

În noul stat iugoslav școlile românești din zonele macedonene au rămas în continuare închise. Autoritățile de la Belgrad au permis târziu și parțial funcționarea unor școli românești în Banat, unde existau de asemenea și preoți români care oficiau în limba română, ceea ce nu se întâmpla în cazul comunităților românești din alte zone. În Bulgaria au funcționat în perioada interbelică doar două școli românești, respectiv la Sofia și la Djumaia (în Macedonia). Un mic număr de școli românești a funcționat, cu intermitență, în tânăruț stat albanez. O situație școlară ceva mai bună a existat în statul grec, unde au fost redeschise (și au funcționat până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial) un număr de școli primare, precum și câteva școli secundare, ca de exemplu cele de la Salonic sau Grebena. Funcționarea învățământului românesc în Grecia era asigurată material de autoritățile de la București, care au introdus acolo și normele de organizare școlară specifice României Mari. Instrucția școlară în limba română, respectiv diplomele de absolvire, nu erau recunoscute de către autoritățile grecești,

absolvenții școlilor românești fiind considerați „analfabeți”. Această situație a generat între altele un exod al celor instruiți în statul român, ceea ce a avut repercusiuni negative în rândurile românilor de peste Dunăre, lipsiți astfel în continuare de o consistentă elită intelectuală care să aibă rol conducător.

În cadrul noii structuri teritoriale din spațiul sud-est european un număr de cca. 5.000 de istroromâni au intrat în rândurile cetățenilor Italiei, alte câteva mii rămânând în zonele croate, în cadrul Iugoslaviei. În 1921 au început să funcționeze școli proprii pentru românii de acolo. După 1925 autoritățile mussoliene au desființat învățământul în limba română, intensificându-se și acolo procesul de desnaționalizare și asimilare a românilor caracteristic și statelor balcanice.

După primul război mondial evoluțiile negative din istoria românismului balcanic au continuat și chiar s-au accentuat. Românii balcanici, în țările în care trăiau și în care erau autohtoni nu s-au bucurat practic în nici un fel de recunoașterea lor ca etnie distinctă și nu au putut să se bucure de reglementările juridice internaționale privind drepturile minorităților naționale. Folosirea publică a limbii materne nu le-a fost recunoscută. Cu puține excepții, au fost lipsiți de școli și biserici proprii. Mijloacele de informare și de educare în limba maternă lipseau aproape cu desăvârșire, urmărindu-se și ruperea contactelor cu frații lor de la nord de Dunăre. La accentuarea aspectelor negative menționate a contribuit și diminuarea interesului cercurilor politice și culturale din România Mare față de masa sutelor de mii de români împrăștiați în spațiul balcanic.

Desetnizarea și asimilarea au continuat, puternic fiind impulsionate și de politica promovată de statele naționale din zonă, ce urmăreau omogenizarea populației și dispariția minorităților. S-a înregistrat un declin al limbii române în zonă și s-au făcut noi pași în dispariția unor forme de cultură vechi de multe secole. În destule cazuri s-a diminuat și dispărut chiar sentimentul însăși al apartenenței etnice. Astfel de aspecte, fenomene, tendințe negative nu au putut însă determina dispariția în totalitate a românismului de acolo ce și-a menținut multe din trăsăturile fundamentale ce i-au asigurat de-a lungul vremurilor supraviețuirea până în secolul XX.

CAPITOLUL VII

ROMÂNII DE PESTE DUNĂRE ÎN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Marea conflagrație a veacului nostru, la fel ca războaiele balcanice și primul război mondial, a constituit un moment de cotitură, sub multiple aspecte în zbuciumata evoluție istorică a masei de români răsfirate în spațiul întins între Dunăre, Marea Adriatică, Marea Neagră și Marea Egee. Operațiunile militare purtate în zonă de-a lungul a aproape cinci ani de război între forțele Axei și cele ale Aliaților, urmate și de războiul civil din Grecia dintre forțele comuniste și cele democratice, au avut un impact deosebit asupra mozaicului de populații din zonă. Totodată războiul a dus la configurarea unor noi realități politice ce au caracterizat apoi evoluția postbelică a statelor din zonă, până la momentul de cotitură din jurul anului 1990.

Românii trăitori în toate statele din zonă (Albania, Grecia, Iugoslavia, Bulgaria ca și în România) au avut atunci o existență zbuciumată și complexă, au trăit împrejurări dramatice, au încercat ca într-un mod propriu, în continuarea unei vechi tradiții, să-și obțină cel puțin parțial satisfacerea unor legitime și necesare deziderate naționale, fie în plan politic, fie în plan cultural, educațional sau bisericesc.

Abordarea vieții românești la începutul anilor '40 ai veacului nostru impune o privire inerent sumară asupra situației demografice, bisericești și școlare în cadrul țărilor aflate la sud de Dunăre. Statistica elementului românesc din spațiul balcanic a fost și rămâne încă o problemă deschisă. Aceasta situație s-a datorat (și se datorează încă) faptului că în zona autoritățile statale, mai vechi sau mai noi, în cadrul recensămintelor oficiale au acționat conștient, deci voit, pentru diminuarea până la anulare a numărului de români trăitori în respectivele teritorii. De altfel, astfel de

recensăminte s-au făcut destul de rar, lor adăugându-li-se diverse puncte de vedere exprimate de învățați, publiciști, oameni politici și chiar o serie de organizații românești sau străine. Spre ilustrare menționam cazul statisticilor dinaintea primului război mondial. Astfel, grecii au evaluat numărul românilor trăitori în partea central-sudică a Peninsulei Balcanice, în Macedonia, Thesalia și Epir, între 30.000 și 600.000. Bulgarii și sârbii au avansat cifre variind între 38.000 și 101.000 de români în zona Macedoniei istorice. În evaluările occidentale cifrele au variat pentru întregul spațiu balcanic între 20.000 și 1.000.000 de români. În România au fost avansate cifre variind între 500.000 și 1.200.000 de români macedoneni, cărora le-au fost adăugați un număr variabil (de la 300.000 la 600.000 de români timoceni împărțiți între Serbia și Bulgaria)²⁸⁰.

În 1919 delegația Consiliului național al românilor din Pind, precum și a Societății de Cultură Macedoromână, compusă din George Murnu, N. Tacit, T. Papahagi și A. Culina, a prezentat conferinței de pace de la Paris un memoriu în legătură cu viitoarea situație a cosângenilor lor. Ei apreciau atunci că în spațiul balcanic locuiau un număr de circa 600.000 de macedoromâni sau cuțovlahi. În viziunea lor existau cinci grupe principale: 1. regiunea Pindului cu 130.000 de români; 2. Zona Monastir (Bitolia) cu 83.000 de români; 3. Corcea-Musakia cu 77.000; 4. Veria-Meglenia (Salonic) cu 104.000 români; 5. Thesalia cu 84.000 de români; deci un total de aproape 480.000, cărora li se adăugau români împrăștiați și în alte zone din cele patru țări balcanice²⁸¹. În cadrul aceleiași conferințe de pace era adresat și un alt memoriu, în nunele Comitetului Național al Românilor din Serbia, care aprecia că în Craina trăiau 350.040 români timoceni, dintre care unii își aveau originea în Macedonia, de unde emigraseră spre nord.²⁸²

Ulterior, între 1935 și 1938, în cadrul Ministerului de Externe de la București au fost întocmite în mai multe rânduri statistici privind situația demografică a românismului balcanic. S-a încercat în general să se evite exagerările, controlându-se pe cât a fost posibil situația concretă la fața locului. Dat fiind seriozitatea respectivelor cercetări le menționam pe țările din zonă.

În cazul Albaniei multă vreme s-a apreciat că numărul românilor, după crearea respectivului stat, varia în jurul cifrei de

150.000. Prim-secretarul delegație Mihail Blenche aprecia că trăiau în 1935 cam 40.000 de români, respectiv 10.000 de orășeni, 13.000 de agricultori, 8.000 de munteni stabiliți și cam tot atâția fârseroți, români nomazi.²⁸³

Recensământul oficial din Grecia, din 1928, înregistra laolaltă români și aromâni în număr de 19.703. În același timp circula cifra de 200.000 suflete românești în acea țară, în timp ce în comunitățile școlare și bisericești românești din Grecia erau înscriși circa 12.000 români. La Ministerul Afacerilor Externe a României se credea că în Grecia trăiau nu mai mult de 100.000 de români, considerându-se chiar mai probabilă cifra de 60.000. Aceștia erau împărțiți în nouă regiuni distincte: Veria, Vodena, Meglenia, Seres, Florina, Grebena, Thesalia, Epir și Salonic.

În Bulgaria se considera că trăiau circa 120.000 de români și aromâni, din care circa 20.000 „aproape în întregime bulgarizați”. Acești români erau concentrați mai cu seamă în zona Timoc-Vidin și de-a lungul Dunării. Alții, respectiv aromânii, trăiau în zonele macedonene Giumaia de Sus și Petrici, lor adăugându-li-se și un număr de aromâni păstori nomazi.

O situație mai complexă o prezenta cazul Iugoslaviei. Conform statisticii oficiale din 1921, care de altfel corespundea prea puțin realității, în regatul vecin erau înregistrați 229.398 români și anume 74.090 în Banatul sârbesc, 141.279 în Craina, 10.550 în Macedonia. În aceiași vreme în România circulau cifra variind între 600.000 și 800.000 privind totalul românilor ce trăiau în statul Iugoslav. M. Blenche, în 1938, aprecia, în ceea „ce privește numărul românilor și aromânilor, ca în regatul iugoslav trăiau „circa 300.000 de suflete dintre care 50.000 în Banatul sârbesc, 16.000 în Macedonia sârbească și restul în Valea Timocului și a Moravei”. Mai credea că în Bitolia erau 6.000 de aromâni, la Skopje - 300 familii aromânești, iar la Crusova 2.500 aromâni, Moloviste - 700 români, Gopesi - 550 suflete, Ohrida - 225 români etc.²⁸⁴

Același minister de externe al României revenea în 1945 asupra situației statistice a elementului românesc din sudul Dunării. Se aprecia atunci că în Macedonia trăiau circa 20.000 de macedoromâni, cărora li se adăugau circa 1.000 de meglenoromâni și circa 2.500 de români împrăștiați în Muntenegru, Bosnia, dar și în Dalmația și Croația. În același studiu se aprecia că în întreaga Bulgarie trăiau peste 50.000 de români între care și aromâni. În

număr de circa 8.200²⁸⁵. În Grecia, pe baza unor estimări făcute de cercetători particulari, lipsind orice fel de recensăminte cu date statistice asupra minorităților, se considera că trăiau circa 240.000 de aromâni și aproape 6.040 de megleniti. Repartiția lor era următoarea: Macedonia cca. 120.000, Pind - 62.000, Thesalia - 25.000, Epir - 1500, Olimp - 14.000²⁸⁶. În aceeași cercetare, pe baza unei anchete întreprinsă de consulatul român de la Tirana în 1941 se considera că trăiau 32.948 români, cifra în care erau incluși și păstorii transhumanți²⁸⁷. La cererea generalului Antonescu diplomatul Vasile Stoica, fost ambasador la Tirana și Sofia și bun cunoscător al problematicii balcanice, întocmea în 1941 un memoriu intitulat „Românii macedoneni”, în care prezenta așezarea, ocupațiile și numărul aromânilor din statele balcanice (memoriul său era completat cu cel al profesorului Victor Papacostea privind trecutul istoric al acelorași români și o copie a fost înaintată și lui I. von Ribbentrop). În opinia lui V. Stoica în Albania „numărul total al românilor se ridica la 40.000 de suflete”. Credea în continuare ca în Iugoslavia trăiau aproximativ 70.000 români macedoneni. În ceea ce privește Grecia: „numărul românilor - inclusiv al celor care în casă vorbesc românește iar în public se declară greci este aproximativ 160.000”. În Bulgaria trăiau „aproximativ 5-6000; aromânii sunt însă și ei pe cale de dispariție în mare parte prin emigrare, unii însă prin asimilare”²⁸⁸. Același diplomat menționa și unele statistici oficiale sau cifre date de autorități, conform cărora în Albania, în 1930 erau 10.000 aromâni, în Grecia, în 1928, erau 19.700, în Iugoslavia, în 1921, 9.085 și în Bulgaria 1.551 și concluziona „cifra adevărată este superioară celei arătate în statisticile oficiale, dar inferioară cifrei arătate înainte de marile transformări balcanice de autorii noștri.” După o examinare severă a cifrelor și informațiilor ajungem la următoarele cifre cu privire la românii macedoneni.

Albania	40.000
Iugoslavia	70.000
Grecia	160.000
Bulgaria	6.000
Total	276.000 ²⁸⁹

În același timp cu Vasile Stoica, Victor Papacostea credea că până la război trăiau în Peninsula Balcanică 631.600 aromâni și că în 1940 aceștia nu-și pierduseră încă naționalitatea pentru că în casele lor vorbeau în continuare românește²⁹⁰.

Mai mulți învățați și institute de cercetări au alcătuit și publicat în 1942 lucrarea „Spațiul istoric și etnic românesc” care fusese inițiată de mareșalului Antonescu în vederea viitoarei conferințe de pace ce trebuia să statueze o nouă ordine politică internațională. În cazul românilor din părțile central-sudice ale Peninsulei Balcanice, numiți macedoneni, se aprecia că: „numărul lor este greu de apreciat exact. Cu siguranță lasă ca el se apropie de o jumătate de milion. Cei mai numeroși - peste 250.000 - locuiesc în Grecia... În Iugoslavia în mod cert depășesc 90.000 suflete, deși sârbii nu recunosc decât 30.000... Al treilea grup de macedoneni, care s-ar putea cifra la vreo 70.000 se găsește în Albania de sud... În fine, urmează macedonenii din Bulgaria, în număr de circa 15.000”²⁹¹.

Ar mai fi de adăugat că și după al doilea război mondial cifrele avansate variază tot atât de mult, urmându-se în general aceleași tendințe că și înainte de al doilea război mondial și chiar de primul, de la negare sau diminuare incredibilă a numărului lor și până la avansarea unor cifre cu totul exagerate și deci de asemenea inacceptabile. Menționam spre exemplificare părerea lui Sandu Cristea Timoc care credea că trăiesc circa 1.600.000 vorbitori ai dialectului aromân (Grecia - 700.000, Albania 400.000)²⁹²

În sfârșit, o lucrare foarte recentă dădea următoarea situație în legătură cu aromânii: „Astăzi, potrivit unor date care pot fi amendate, existând informații contradictorii, ar viețui în lume cca. 1.500.000 de aromâni. În Grecia trăiesc vreo 700.000, în fosta Iugoslavie vreo 350.000 (numai în republica Macedonia de astăzi trăiesc 200.000), în Albania cca. 300.000, în Bulgaria peste 100.000, apoi alții, în cifre mai mici, în Austria, Canada, S.U.A., Australia ș.a.m.d. În România, potrivit celor mai multe surse, există acum între 150.000 și 175.000 aromâni”.²⁹³

Dacă în ceea ce privește numărul respectiv repartitia teritorială a românilor macedoneni de odinioară a fost și este încă o vie discuție, determinată mai cu seamă de rațiuni politice și nu grijii de adevărul istoric, cu totul alta este situația în legătură cu evoluția învățământului în dialect sau în limba standard. După cum se știe, încă de la prima „renaștere” aromânească s-a acordat o atenție deosebită instruirii aromânilor într-un cadru organizat de învățământ. Într-o primă fază, datorită complexelor împrejurării istorice, învățământul românesc a apărut și s-a dezvoltat în diasporă, respectiv în fostul Imperiu habsburgic.²⁹⁴

Ulterior, cu substanțiala implicare a statului românesc, s-a creat o tot mai întinsă rețea de școli românești ce au împânzit centrul și sudul Peninsulei Balcanice.²⁹⁵

Prin actele semnate la București cu ocazia încheierii tratatului de pace, la 10 august 1913, șefii guvernelor iugoslav și grec, N. Pasici și E. Venizelos, precum și șeful delegației bulgare, se angajau în numele guvernelor țărilor lor să garanteze în continuare funcționarea învățământului românesc a cărui existență urma a fi în continuare asigurată din punct de vedere material și de contribuția substanțială, ca și până atunci, a guvernului de la București. Prevederile cuprinse în acele acte în ceea ce privește școala, că de altfel și biserica romanității sud-dunărene, au rămas în continuare doar în stare declarativă, constatându-se un regres accentuat, până la dispariție chiar, al învățământului național al sutelor de mii de români împrăștiați în sudul Dunării.

La începutul veacului școlile românești din Peninsula Balcanică au fost un instrument principal pentru promovarea unei culturi naționale. Față de acestea stăpânitorii otomani au avut o atitudine binevoitoare, situația schimbându-se fundamental, mai devreme sau mai târziu, în cadrul tinerelor state naționale ce au luat locul stăpânirii sultanilor. Este de menționat că prin tratatele de pace ce au alcătuit sistemul lumii de după primul război mondial fiecărei țări din spațiul sud-est european i s-a impus sau și-a asumat obligații de a asigura libera dezvoltare a minorităților etnice în ceea ce privește limba, școala și religia lor națională (prevederi speciale au fost cuprinse din acest punct de vedere în tratatele de la Neully, Sevres, Lausanne, tratatul minorităților, ca și în unele dintre convențiile speciale semnate de România cu toate statele balcanice).

În ajunul războaielor balcanice numai în cuprinsul vechii Macedonii, parte integrantă a Turciei europene, precum și în ținuturile albaneze funcționau 5 școli secundare și 105 școli primare, cărora li se adăugau încă 3 școli în Bulgaria. În 1941, în același spațiu, adică în Grecia, Albania, Iugoslavia și Bulgaria funcționau doar 35 școli primare, din care 29 în Grecia, 5 în Albania și 1 în Bulgaria. Pentru aromâni existau 4 școli secundare în Grecia, precum și 1 liceu la Sofia. După cum se observă, în Iugoslavia nu existau școli pentru aromâni. Funcționarea vechilor

școli aromâne în ținuturile anexate de Serbia în 1913, cuprinse apoi în regatul sârbo-croato-sloven, a fost întreruptă cu ocazia războaielor balcanice și ele n-au mai fost redeschise. În 1914 era acolo un regim de administrație și ocupați militară, ceea ce a prilejuit scuze ale guvernului Pasicî privind încetarea învățământului în limba română. O dată cu atacarea, la 28 iulie 1914, a Serbiei de către Austro-Ungaria guvernul de la Belgrad a găsit un pretext ce a fost apoi invocat și în întreaga perioadă interbelică. În august 1913 cei trei șefi de guvern, T. Maiorescu, E. Venizelos, N. Pasicî, semnaseră o înțelegere secretă de întrajutorare pentru transpunerea în practică și menținerea statutului teritorial fixat prin tratatul semnat la București. Înțelegerea avea în vedere în mod exclusiv o eventuală tentativă a Bulgariei de a nu se supune angajamentelor pe care le semnase. În mod abuziv și unilateral, Pasicî a extins erga omnes, această obligație solicitând ajutorul României în lupta împotriva Dublei Monarhii. Nici litera, nici spiritul înțelegerii, nici realele posibilități ale guvernanților români în 1914 nu puteau face posibilă o astfel de implicare a României. Pe acest „temei” guvernul Pasicî și cele care i-au urmat au invocat nerespectarea angajamentului autorităților bucureștene pentru a nu deschide școli în Macedonia sau în genere pentru aromâni (o excepție a fost făcută ulterior, în urma repetatelor insistențe ale guvernului de la București, și pe bază de reciprocitate, doar pentru învățământul național al românilor din Banatul sârbesc).

Într-un fel, încă de la început, Belgradul s-a arătat a fi cel mai aprig adversar al cauzei școlare românești, într-o zonă în care fusese până în 1912 o intensă activitate școlară (de exemplu la Bitolia).

Paradoxal poate, relativ, situația cea mai puțin proastă o avea învățământul românesc din Grecia. Sunt cunoscute eforturile deosebite desfășurate de-a lungul multor decenii anterioare păcii de la București din 1913 de către elenism pentru a stopa și chiar a desființa învățământul românesc. După primul război mondial și în întreaga perioadă interbelică, până în anul școlar 1940/1941 au funcționat instituții școlare române. Teoretic temeiul juridic al funcționării acestora era tratatul de pace de la Sevres, aplicat parțial de guvernele ateniene. Hotărâtor a fost consensul tacit dintre statele române și elen privind funcționarea pe bază de reciprocitate a unui

învățământ național în fiecare din cele două țări. Astfel, școlile românești din Grecia nu erau nici școli de stat, nici școli întreținute de populația românească de acolo (cazuri prevăzute în tratatul minorităților de la Paris). Aceste școli erau finanțate de către statul român cu îngăduința tacită a statului elen; fără acest concurs financiar învățământul românesc s-ar fi diminuat până la dispariție, dată fiind starea materială a comunităților românești de acolo. Funcționarea învățământului românesc era lovită însă de reglementări legale restrictive. Statul elen nu recunoștea valabilitatea studiilor făcute în școlile românești din Grecia (absolvenții erau încadrați în categoria analfabeți). Mulți dintre cei ce terminau studii românești în Grecia și-au continuat studiile apoi în România, unde au și rămas foarte mulți, ceea ce a avut consecințe negative în ceea ce privește o elită intelectuală românească ce ar fi putut să se remarce mai mult ca element de conducere.

În anul școlar 1939/1940 funcționau în Grecia 29 de școli primare, cu 60 institutori și învățători și cu 950 elevi. Mai funcționau 1 liceu comercial de băieți și un gimnaziu profesional de fete la Salonic, 1 liceu de băieți la Grebena și 1 gimnaziu mixt la Ianina. Fiecare școală secundară avea și internat întreținut de statul român. La catedre predau 54 profesori, unui număr de 477 elevi. Programă analitică a tuturor acestor școli era cea oficială din România, cărora li se adăugau materii naționale eline (limba, istorie). Pentru plata personalului didactic, a burselor etc., statul român a cheltuit în anul școlar respectiv 13.796.000 lei. Pregătirea învățătorilor era asigurată în România. Toți învățătorii, ca și preoții, trebuiau să fie supuși greci. Profesorii din școlile secundare puteau fi și cetățeni români. Învățământul era controlat prin Administrația școlilor și bisericilor din Grecia de către Serviciul cultural al românilor de peste hotare atașat Ministerului educației naționale de la București.

Funcționarea învățământului românesc din Grecia a întâmpinat destule greutăți din partea autorităților grecești. Au existat repetate încercări de a se introduce cu forța întrebuințarea exclusivă a limbii grecești în centrele macedoromâne. Numeroși părinți au fost constrânși de a-și înscrie copiii în școlile grecești. Au fost prigoniți o serie de învățători, ca și preoți, ce predau în școlile românești și erau animați de sentimente naționale. Scopul acestor persecuții, și a

altora, era închiderea școlilor, stavilă în procesul de deznaționalizare a celei mai importante minorități din lumea grecească. Precum se poate constata astfel de planuri au fost atinse doar parțial datorită și tradiționalismului și sentimentului național al macedoromânilor.

O dată cu izbucnirea războiului italo-turc în octombrie 1940, urmată de invazia germană în aprilie 1941, școlile românești din Grecia au fost închise. O parte a personalului didactic, învinuit de sentimente antigrecești, de colaboraționism și de trădare chiar, a fost deportat în diferite insule, adeseori în regim de detenție. O altă parte a profesorilor și învățătorilor s-a refugiat în România. După ocuparea Greciei în toamna anului 1941 mulți dintre dascăli, din țară sau din exil, au revenit la posturile lor, redeschizându-se un număr de școli, care în anii următori și-au desfășurat activitatea în condiții grele, datorită și războiului civil izbucnit între forțele național-democrate E.D.E.S. și cele comuniste E.L.A.S., care au adăugat noi vărsări de sânge și distrugerii masive celor petrecute în spațiul românesc în timpul operațiunilor militare din 1940-1941. O serie de cadre didactice au căzut victime răzbunărilor (cazul învățătorului Papasterie din Veria). Bombardamentele anglo-americe au afectat direct școlile românești ca și locuințele profesorilor din Salonic, acestea fiind așezate în imediata apropiere a instalațiilor militare. După alungarea Germaniei, o serie de profesori localnici din Salonic și Grebena au fost arestați de autoritățile grecești pentru colaboraționism cu inamicul.

După 23 august 1944 nu au mai fost trimise sumele necesare pentru salariul și celelalte cheltuieli școlare, iar mulți profesori și învățători și-au exprimat dorința de a se refugia în România. Practic, din toamna anului 1944, învățământul românesc a încetat din nou să mai funcționeze. În iulie 1945, la ministerul de resort de la București se discuta un plan de măsuri ce urmau a fi întreprinse pentru redeschiderea școlilor românești, crezându-se că aceasta nu se va putea întâmpla decât la începutul anului școlar 1946/1947. Grecia a fost cuprinsă însă de focul războiului civil ce a bântuit mai cu seamă în zonele românești, adăugându-se apoi efectele „cortinei de fier” ce s-a instalat și în această zonă, cu repercusiuni directe și asupra învățământului românesc ce a încetat să mai existe.²⁹⁶

În spațiul Albaniei apărute după 1912, în vremurile mai îndepărtate numărul românilor era incomparabil mai mare (de

exemplu Moscopole avea, pe la 1770, 50.000-60.000 de locuitori, în marea lor majoritate români, pentru ca în 1938 să fie un simplu sat, în care locuiau 900 de români și 20 de albanezi. Așadar războaiele, persecuțiile, emigrările au redus continuu populația românească dinspre Marea Adriatică. S-a petrecut și o deznaționalizare lentă, naturală și inevitabilă, care a fost amplificată și de politica guvernelor albaneze de după 1922, ce a acționat în direcția asimilării minorităților etnice. Albania a fost singurul stat din spațiul sud-est european ce nu a fost parte semnatară a vreunui din tratatele redactate la sfârșitul primei conflagrații mondiale. Totuși, la 8 octombrie, în fața Consiliului Societății Națiunilor, reprezentantul Albaniei a prezentat o declarație care cuprindea angajamentul guvernului sau de a asigura minorităților etnice drepturi la nivelul standard existent atunci. Li se garantau minorităților drepturi de a avea școli și alte forme de educație în care să fie autonome. Trebuie de arătat că autoritățile albaneze, mai cu seamă prin Constituție, prin legea învățământului, prin acțiunile instituțiilor statului a respectat prea puțin, sau chiar deloc, drepturile școlare și bisericești ale nealbanezilor, deci și ale românilor. În acest din urmă caz a intervenit și o situație specială. Totalitatea românilor din statul albanez, bazându-se pe trecutul istoric, pe legăturile de prietenie tradițională, pe drepturile câștigate în timpul stăpânirii turcești nu s-au organizat ca o comunitate etnică, ceea ce le-a influențat în mod direct situația în domeniul școlii și al bisericii.

Pot fi distinse mai multe etape în ceea ce privește evoluția acestei situații. În primul deceniu de existență al statului albanez au continuat a fi în vigoare realitățile existente mai înainte, astfel încât au funcționat o serie de școli românești susținute și controlate de guvernul român (datorită războiului unele așezăminte școlare au fost închise în anii 1915-1918). Și datorită acestui fapt românii nu s-au prelevat imediat de prevederile declarației din 2 octombrie 1921. După 1921 însă, treptat, autoritățile albaneze n-au mai făcut distincție între români și ceilalți minoritari, începând restrângerea învățământului și apoi a vieții religioase în limba română. La nașterea Albaniei existau acolo un gimnaziu românesc la Berat și 17 școli primare, precum și o importantă rețea bisericească în care serviciul religios se făcea în limba română. Închise în teritoriile

ocupate de Austro-Ungaria în timpul războiului (spre deosebire de cele din sud aflate în zonele ocupate de francezi), școlile românești au reînceput să funcționeze ca „tolerate”. S-a anunțat în 1922 că Albania nu va mai permite pe viitor subvenționarea de la București a învățământului și nici cadre didactice de altă cetățenie decât cea albaneză. În 1925 erau doar 3 școli; personalul didactic se împrăștiase, iar localurile școlare fuseseră trecute în proprietate guvernamentală. Tot atunci, de altfel, s-a interzis vremelnic și oficierea slujbei religioase în limba română, măsură anulată ulterior de Ahmed Zogu. În 1926 s-a îngăduit doar predarea unor ore de limba română în școlile albaneze din centrele locuite de aromâni. În 1927 cele trei școli românești care mai existau au trecut sub controlul exclusiv al statului albanez care le și finanța, iar personalul didactic cu cetățenie străină a fost interzis a mai funcționa. În 1930 au rămas doar 2 școli, la Corcea și la Sipsca, considerate ca școli particulare și ca proprietate a comunităților românești de acolo. Prin noua constituție din 1933 școlile particulare de orice fel au fost interzise. Ca urmare în școlile românești s-a introdus programul școlar albanez predându-se doar trei ore săptămânal limba română. Situația românilor în comparație cu alți minoritari era net inferioară pentru că românii nu erau constituiți în minoritari, ce ar fi avut dreptul să se bucure de școli în care predarea materiilor să se facă în limba maternă.

În 1935, ca urmare a plângerilor făcute de greci, s-a emis un regulament privitor la școlile minoritare. În virtutea articolului 10 al acestui regulament au apărut 7 școli primare de stat cu limba de predare română în localitățile Corcea, Moscopole, Grabovo etc. În anul școlar 1940/1941 în aceste școli erau 9 învățători și 45 elevi. Programa analitică era cea oficială albaneză, adăugându-se și ore speciale de limba română. Predarea se făcea în limba română, cu excepția istoriei și limbii albaneze. Școlile erau finanțate de către statul albanez. Totodată statul român plătea învățătorilor de la respectivele școli o indemnizație lunară de 1.200 lei. Situația aceasta s-a menținut și în timpul așa-zisei uniuni a Albaniei cu Italia. O dată cu sfârșitul războiului, respectiv cu victoria regimului lui Enver Hodja, s-a generalizat învățământul de stat exclusiv în limba albaneză, dispărând atât școlile românești, cât și orele de limba

română din unele școli albaneze. Constatăm așadar un regim de „toleranță” în fapt instabilitate și teren de manifestare a capriciilor autorității albaneze care a dezorganizat viața culturală și a îndreptat un număr însemnat de aromâni spre școlile albaneze, instrument eficient de denaționalizare. Ar mai fi de adăugat că situația grecilor era incomparabil mai bună (la începutul războiului minorității grecești îi aparțineau de exemplu 55 de școli primare)²⁹⁷.

În Bulgaria, pe baza schimbului de scrisori efectuat între T. Maiorescu și D. Toncev o dată cu încheierea tratatului de pace de la București s-au deschis pentru aromâni și români, laolaltă, școli în două localități: Sofia și Giurmaia. În fapt funcționarea acestor școli, încă înainte de primul război mondial s-a datorat admiterii de către România a unei rețele destul de bogate de școli primare și secundare în limba bulgară. Era totodată și o aplicare, parțial, a prevederilor impuse Bulgariei prin tratatul de pace de la Neuilly în legătură cu drepturile minorităților. Au existat o serie de persecuții față de aceste școli și chiar tentative de închidere a lor, împiedicate doar de amenințările de represalii, respectiv de închidere a școlilor bulgare din România, făcute în mai multe rânduri de guvernele de la București²⁹⁸.

Întotdeauna biserica a avut un rol însemnat în istoria românilor de peste Dunăre, de unde și efortul lor constant de a asigura desfășurarea serviciului religios în limba maternă și de a-și avea preoți, ierarhie bisericească proprie²⁹⁹.

Până la primul război mondial în spațiul vechii Macedonii erau 38 de biserici în care funcționau 60 de preoți și 70 de dascăli³⁰⁰. Funcționarea bisericilor și salarizarea personalului acestora erau asigurate, ca și în cazul sistemului școlar, de către autoritățile de la București prin sumele alocate de către statul român.

După război situația bisericilor românești a avut cam aceeași evoluție ca și școlile aparținând aceluiași popor. Astfel s-a înjumătățit numărul bisericilor românești, astfel încât nu existau în ianuarie 1941 decât 19 astfel de lăcașuri religioase.

În Grecia, biserica românească era subordonată ierarhic bisericii ortodoxe grecești. Preoți români oficiau în 11 biserici românești. Preoții trebuiau să fie cetățeni greci. După studii secundare în Grecia aceștia își desăvârșiseră pregătirea în

învățământul din România. Administrația școlilor românești din Grecia era subordonată Ministerului Educației Naționale de la București prin Serviciul cultural al românilor de peste hotare. Lăcașurile bisericești, chiar și cele ridicate prin contribuția statului român sau a Societății de Cultură Macedoromână erau proprietatea comunităților românești respective (uneori statutul juridic al școlilor și bisericilor era neclar, ceea ce a generat după război o serie de complicații).

În anul 1941, în Albania existau 6 biserici cu preoți români, la Elbasan, Pleasa, Sipsca etc. Preoții erau și ei plătiți din bugetul statului român, printr-o alocație anuală de 276.000 lei (pentru învățători se plătea în paralel 96.000 lei anual). În Albania a existat, ca de altfel și în domeniul învățământului, aceeași instabilitate, deci variație în ceea ce privește numărul bisericilor, situația limbii de cult, starea materială etc. De exemplu, în 1925 nu existau decât 2 biserici în care se oficia românește, la Elbasan și la Corcea. În alte locuri preoții și cântăreții, chiar când erau români, oficiau în limba albaneză sau cea grecească. Existau și biserici în sate covârșitor românești în care slujba se făcea alternativ în românește și în albaneză. Pretextând existența legală doar a bisericii autocefale albaneze, guvernul Fan Noli a interzis folosirea limbii române în biserică, măsură samavolnică, anulată ulterior de regele Zogu. Se pare că lipsa de personal și de cărți de cult a contribuit și ea la închiderea unor biserici sau la realitatea că unele parohii au rămas vacante cel puțin vremelnic, așa cum a fost cazul celei de la Corcea. Situația a fost complicată și de fapt că regimul de autocefalie al bisericii ortodoxe albaneze nu a fost recunoscut de celelalte biserici ortodoxe surori, deci nici de Patriarhia de la București. Oricum, acolo biserica ortodoxă era minoritară, cam jumătate dintre aderenții ei erau străini, iar românii alcătuiau cel puțin un sfert din totalul general al creștinilor ortodocși din statul albanez.

În Iugoslavia, în domeniul bisericesc a fost cam aceeași situație ca și în domeniul școlar. Iugoslaviei, prin tratatele din 1913 și 1919, i-au revenit o serie de teritorii spre sud, în Macedonia, unde trăiau destui români. La 23 mai 1921 N. Pasici declara în Parlamentul de la Belgrad că preotul de la Bitolia a deschis biserica în care a slujit în limba română, însă el a fost oprit și biserica a fost închisă.

Declara primul ministru că motivul era, chipurile, cetățenia română a preotului. Mai declara: „În sudul Serbiei nu sunt decât 9 comune cuțovlahe; comunele acestea niciodată nu s-au adresat guvernului nostru ca să ceară permisiunea de a redeschide școala și bisericile lor; de s-ar fi adresat, fără a ține seamă de faptul că dacă România ne va acorda și nouă aceleași drepturi, noi le-am fi acordat acestor 9 comune din întreaga Serbia de sud toată sollicitudinea, căci nu există nici un pericol de propagandă cuțovalahă în Macedonia”³⁰¹.

În fapt era vorba de o interdicere a funcționării bisericilor românești din Macedonia. În acest caz, de altfel, nici guvernul de la București nu a întreprins nimic, cu toate că se afla în strânse relații cu Belgradul, după crearea Micii Înțelegeri.

În anii următori, în mai multe rânduri, s-au întrunit delegații sârbi și români pentru a reglementa pe baza de reciprocitate situația bisericilor, ca de altfel și a școlilor, din cele două țări. Discuțiile s-au concentrat mai cu seamă asupra situației din cele două părți ale Banatului, fără a se rezolva în vreun fel situația bisericească din Macedonia. Astfel au fost create, pe bază de reciprocitate, două vicariate autonome a căror autoritate ecleziastică era exclusiv în Banat. Mai mult chiar, unele acorduri și garanții în legătură cu românii din Banat n-au fost extinse și în alte părți. Un singur exemplu: de-a lungul veacurilor puțini români din Macedonia s-au ocupat cu agricultura. Împrejurările schimbate din prima parte a veacului au modificat și modul lor tradițional pastoral de existență. Mulți români și-au cumpărat mai cu seamă de la turcii plecați între 1912-1920 pământ arabil și locuri de pășunat. Invocând lipsa unor acte de proprietate, autoritățile iugoslave au confiscat multe dintre aceste pământuri pe care au colonizat elemente sârbești. Au fost trecute în proprietatea statului și păduri care aparțineau de veacuri satelor românești. Totodată, în aceeași zonă, unde nu funcționau nici școli, nici biserici românești, s-au interzis practic studiile în străinătate, căci acestea nu puteau fi urmate decât cu pașapoarte speciale eliberate la Belgrad. Situația proastă școlară și bisericească s-a datorat și faptului că o vreme, prin sistemul constituțional, în Iugoslavia nu era recunoscută diversitatea etnică ci doar un „popor unitar iugoslav”.

A existat totuși o excepție. La Bitolia a fost admisă funcționarea unei biserici românești până în anul 1939 când

mitropolitul Platon a intervenit direct, trecându-se astfel în proprietatea statului iugoslav atât biserica, cât și cimitirul în care se aflau rămășițele atâtor aromâni celebri, între care și Apostol Mărgărit. Cazul este oarecum asemănător Bulgariei și din acest punct de vedere. Și în Bulgaria, ca și în Iugoslavia, au fost păstrate o vreme doar două biserici românești, la Sofia și la Giurmaia, fără un regim bine stabilit. Ar mai fi de adăugat încă două aspecte ce demonstrează rolul bisericilor oficiale din cele două țări, ca factor de denaționalizare, nu de culturalizare. Atât în Iugoslavia, cât și în Grecia, în biserici slujba era făcută în limba slavonă veche, prea puțin înțeleasă de bulgari sau sârbi, cu atât mai puțin de români. Totodată și în Iugoslavia și în Bulgaria, bisericilor le revenea de drept obligația registrelor de stare civilă, astfel că slujitorii altarului - tot atât de puțin toleranți față de minorități ca și restul administrației - făceau tot posibilul pentru a contribui la denaționalizarea românilor prin mijloacele de care dispuneau.

Noua realitate politică instaurată în spațiul sud-dunărean o dată cu primăvara anului 1941 a făcut ca la București să se reia mai vechea idee a creării unui episcopat ortodox pentru românii din Peninsula Balcanică. În trei rânduri au fost adresate de către I. Antonescu scrisori către Nicodim și Sfântul Sinod, pe această temă. La 17 decembrie 1942, în numele Sfântului Sinod, patriarhul Nicodim răspundea mareșalului Ion Antonescu atât în legătură cu viitorul bisericesc în Balcani, cât și în legătură cu viitorul monahismului românesc. Patriarhul arăta că au fost făcute de la București, după 1920, o serie de intervenții, mai cu seamă în Bulgaria și Iugoslavia, ce au rămas fără rezultat, astfel încât biserica românească de acolo era pe cale de dispariție. Mai sublinia că situația în domeniul bisericesc era mult mai proastă decât în domeniul școlar. Se lua notă de faptul că: „atât românii din Macedonia, Thesalia și Epir, cât și cei din Timoc cer, după cum ne-ați comunicat, să li se dea o organizare bisericească română, adică episcopi, protopopi și preoți români.”³⁰²

Sfântul Sinod de la București a examinat pe 3 decembrie 1942 temeinic această cerere venită de peste Dunăre și pare-se sprijinită de regimul antonescian. Patriarhul informa că s-a ajuns la concluzia că atât din motive de ordin canonic, cât și altele de ordin politic, nu se putea pune problema înființării unui Episcopat sau Vicariat

pentru românii din Macedonia și din sud-estul european, căci Patriarhia română nu putea interveni în mod direct, ei aparținând unei jurisdicții canonice străine, a mitropoliților greci, a episcopilor sârbi sau bulgari, conform împărțirii politice existente, respectiv granițele statale, cum existau atunci.

Respectând normele canonice, Patriarhia bucureșteană a întreprins totuși unele măsuri. Astfel preotul Ieremia Decu, profesor de religie la liceul român din Salonic, a primit delegație de protoereu pentru românii din Macedonia grecească aflată sub dominație italiană. El urma să organizeze bisericile și să îndrume viața religioasă a macedo-românilor aflați în spațiul controlat de italieni. În același scop a intervenit un acord cu Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor ca toți profesorii de religie de la gimnaziile și liceele din Macedonia să fie preoți hirotonisiți „cu obligația de a organiza comunitățile românești de acolo”. Aceasta a și fost cazul preoților profesori de la Grebena și Ianina, urmând ca să se procedeze astfel și cu alte cazuri.

Patriarhul mai adăuga convingerea că pe viitor se putea ameliora situația printr-o acțiune comună a guvernului de la București cu autoritățile locale din ținuturile locuite de români, ceea ce putea asigura dreptul acolo la o viață religioasă națională. Se sugera în încheiere aplicarea riguroasă pentru biserică, dar și pentru școală, deci și pentru limbă, a principiului reciprocității în raport cu grecii, bulgarii sau sârbii ce trăiau în România.³⁰³

Din punct de vedere politic al doilea război mondial, încă de la izbucnirea lui, a provocat profunde schimbări în viața românismului balcanic. Desfășurarea războiului, direct sau indirect, în spațiul sud-est european a determinat modificări de frontiere, invazii, întregul calvar al populațiilor afectate în modul cel mai direct de desfășurarea operațiunilor militare. Este necesar a reaminti unele momente care marchează istoria războiului în spațiul de peste Dunăre. La 7 aprilie 1939 a avut loc invazia italiană în Albania, ocuparea acestei țări care, ulterior, a fost încorporată sub forma așa-zisei uniuni în Italia. În octombrie 1940 armatele italiene au invadat Grecia, pătrunzând prea puțin în interiorul acestei țări. A urmat apoi o contraofensivă grecească, cu sprijinul unui corp expediționar britanic, care a împins înspre nord trupele italiene, până pe o linie ce se întindea de la lacul Ohrid la Marea Adriatică.

În aprilie 1941 s-a desfășurat ofensiva Germaniei înspre sud. În scurtă vreme trupele germane au ajuns pe un front larg, de la granița Bulgariei și Marea Adriatică la Marea Egee, Atena, Peloponez și insula Creta, întregul spațiu sud-est european intrând direct sau indirect în componența unor noi forme politico-statale ce erau de resortul, în fapt, al unor ocupații străine: germană, italiană, bulgară. O bună parte din operațiunile militare, uneori extrem de intense s-au desfășurat în zonele în care trăiau aromânii, ce au avut de suportat toate consecințele, de tot felul, al operațiunilor și regimurilor ocupațiilor militare respective.

Astfel de evenimente și realități au pus din punct de vedere politic probleme noi românilor ce trăiau pe acele teritorii. Sub impactul acțiunilor militare s-a prăbușit întreaga ordine interbelică a statelor din zonă. Timp de două decenii, în forme diverse, mai mult sau mai puțin pronunțate, în toate țările guvernele promovaseră o politică de denaționalizare, urmărită în plan economic (prin deposedare de bunuri), în plan politic (prin nerecunoașterea naționalității românești, cu drepturile ce fuseseră consfințite prin diversele articole ale tratatelor de pace și ale reglementărilor Societății Națiunilor), în plan educațional și spiritual (prin prigonirea sau chiar interzicerea școlilor românești și a bisericii ortodoxe în limba română). Noua „ordine” instaurată în acest fel în Peninsula Balcanică, începând cu anii 1939-1941 a provocat reacții diverse în rândurile populațiilor românești din zonă. O parte au văzut în schimbările intervenite prilej pentru a accede la o situație națională mai bună. O altă parte, având simțăminte de legătură cu teritoriul și cu statul în care trăiseră până atunci, s-a alăturat populației majoritare, împotrivindu-se în diverse forme celor care într-un fel sau altul forțau, în fond, libera exprimare a dorințelor lor. S-a creat în felul acesta în rândurile românismului de acolo o situație deosebit de complexă, la acesta adăugându-se pozițiile aromânilor ce trăiau în regatul României și, nu în ultimă instanță, poziția guvernelor de la București.

În acest context am invoca doar două situații, respectiv cele întâmplate în Grecia și cele petrecute la București.

După al doilea război mondial, mai cu seamă în prima desfășurare a luptelor împotriva trupelor generalului Markos, dar cu reverberații până în zilele noastre, s-a adus aromânilor învinuirea de a fi fost o totalitate colaboraționiști cu ocupantul, în special cu

cel german, în felul acesta fiind etichetată și condamnată o întreagă etnie. Aceasta a servit drept justificare pentru arestarea și deportarea din locurile de baștină a unui mare număr de români, în special preoți, învățători, fruntași ai comunităților locale. Au fost chiar pronunțate și o serie de condamnări la moarte, sentințele fiind executate. Problema în stadiul actual al documentării este, prin complexitatea ei, dificil de elucidat. Totuși, unele elemente apar clare. Prezența italiană în Albania, precum și înaintarea diviziilor mussoliniene în nordul Greciei, într-o zonă masiv aromânească, a trezit speranțe deosebite în rândurile unui neam supus denaționalizării care a crezut că natura sa neolatină și înrudirea cu Roma va crea condiții mai bune de existență națională și deci s-au alăturat, activ sau pasiv, Italiei. De astfel și în cercurile aromânești din regatul României exista ideea că aspirațiile naționale ale confrăților lor din vestul Peninsulei Balcanice pot fi împlinite doar cu ajutorul și în cadrul Italiei. Astfel, într-un memoriu al Societății de Cultură Macedoromână, datat la 6 septembrie 1940, se exprima dorința ca la Italia să fie încorporate „Epirul, Pindul și toate ținuturile albaneze și românești din Gramos, Monastir, Crusova, Ohrid, Prizren, Ipec (Skopje) etc.”.³⁰⁴

Unii români, așadar, au luptat ca voluntari alături de trupele italiene, atât pe teritoriul Albaniei, cât și pe teritoriul Greciei. S-a crezut de asemenea de către unii dintre aceiași aromâni ca în cadrul „noii ordini” instaurate de trupele germane până în Peloponez, datorită și legăturii speciale ale statului român și Hitler, se vor putea atinge aceleași obiective, ale asigurării unor drepturi naționale.

Totuși numărul celor care au căzut pradă unor astfel de iluzii a fost mic, mai ales în Grecia. Pot fi invocate o serie de probe ce arată că majoritatea au fost pe poziții democratice, au luptat împotriva ocupantului. Satul curat aromânesc Furca a fost decorat de autoritățile grecești pentru atitudinea sa colectivă de împotrivire față de ocupantul german.

Numeroase sate românești din Pind și din Macedonia, precum Perivole, Abdela, Băiasa, Nevesta, Paticina, Gramaticova, unde conștiința națională era dezvoltată încă din secolul trecut, au fost incendiate, inclusiv școlile și bisericile de acolo, de către trupele germane de ocupație, drept represalii contra activității partizane. Așa ceva ar fi fost de neconceput dacă locuitorii de acolo ar fi fost colaboraționiști, întrucât ei și-au pierdut casele, bunurile, școlile și

bisericile. Este evident că populația aromânească, atunci ca și mai târziu, în Grecia a fost împărțită la fel ca și grecii, de altfel, în două tabere: cea a colaboraționiștilor, și cea a patrioților. Oricum, atunci, ca și mai târziu, marea majoritate a dorit să rămână în locurile și casele lor în cadrul unui stat pe care îl doreau al lor, dar în același timp să li se recunoască minime, dar necesare, drepturi.

Oarecum în divergență a fost atitudinea acelor aromâni care trăiau în România Mare. Ei proveneau la prima sau a doua generație din cei care fuseseră practic siliți din cele mai diverse motive să-și abandoneze bunurile din ținuturile natale și să se mute într-o țară în care trăiau oameni pe care-i considerau de același neam, deci cosângenii lor. Imigrația maceo-românilor la nord de Dunăre sau în Dobrogea a avut avatarurile ei. Cert este că o parte din cei veniți din Macedonia au fost nemulțumiți, în majoritatea cazurilor pe bună dreptate, de atitudinea autorităților românești. Așa se explica de ce, pe lângă alte cauze, un număr de români macedoneni s-au integrat în mișcarea legionară, după 1930. Unii aromâni, precum C. Papanace, S. Ciumetti, N. Caranica, D. Belimace, au fost printre cei mai apropiați colaboratori ai lui Corneliu Zelea Codreanu, ceea ce a făcut ca până în ianuarie 1941 problema aromânilor să fie extrem de prezentă în preocupările politice românești, mai ales în perioada septembrie 1940 - ianuarie 1941. Atunci a fost lansat un program politic care urmărea în esență o restructurare a granițelor balcanice. În ajutorul aromânilor au fost atrase o serie de personalități culturale politice. Astfel, în mai multe rânduri, Nichifor Crainic a susținut ideea unei „Macedonii autonome sub scutul Romei”.³⁰⁵

În aprilie 1941, după ofensiva trupelor germane ce ajunseseră până la Atena și în Peloponez, o revistă bucureșteană, „Macedonia. Organ de doctrină naționalistă în serviciul aromânilor”, într-un articol, pe prima pagină având fotografiile lui Hitler, Antonescu și Mussolini, scria: „Începând de ieri, armatele glorioase și invincibile ale Axei biruitoare au sfârșit lanțurile robiei milenare care apăsau Macedonia românească...” și se continua: „Macedonia a fost și trebuie să fie aromânească căci ea este creația amestecului de traci și români și pe aceste pământuri s-a creat limba aromânească, din limba vulgară latină...”³⁰⁶

Se făcea apel la toți aromânii, mai cu seamă la cei tineri, pentru a apăra și a dezvolta noua realitate politică de acolo. Aproape în aceeași vreme intervenea în modul cel mai direct pe lângă

autoritățile germane, inclusiv printr-un memoriu adresat lui I. von Ribbentrop, și guvernul român.

În acest sens, Mihai Antonescu înainta un memoriu guvernului german, în care era ridicată întreaga problemă a românismului din Balcani „de la Timoc la Bitolia, spre Salonic”. În partea finală se cerea ca în cadrul noii reglementări teritoriale să se țină seama și de doleanțele statului român, formulate în felul următor:

„1. România cere o revizuire a tuturor granițelor din sud-estul Europei... întrucât au fost radical schimbate condițiile echilibrului politic prin evenimentele din Balcani și Iugoslavia.

2. România crede că schimbările în Balcani nu se pot face în interesul exclusiv al Bulgariei, fără ca interesele europene ale Germaniei și Axei să fie atinse și drepturile României jertfite. De aceea propune:

a) O Macedonie liberă, în care să intre și populațiile românești.

b) Un teritoriu românesc recunoscut populației românești de pe valea Timocului și a Vardarului sau

c) Un condominium, o cosuveranitate germano-româno-italiană (eventual bulgară) pentru regiunea Timocului, adică a fâșiei de-a lungul graniței bulgare actuale, până la Belgrad, Niș, Skoplje și în jos spre Salonic”.³⁰⁷

În mai 1941, de la Salonic era transmis autorităților germane un aide-memoire, exprimând dorința românilor din Grecia, în care se făcea apel la fűhrer pentru a li se asigura drepturi naționale, acțiunea stând și între preocupările generalului Antonescu.³⁰⁸

Dincolo de măsurile de ajutorare ale românilor din zonă nu se cunosc alte acțiuni întreprinse de guvernul antonescian sau de guverne ce i-au urmat în favoarea românilor din țările balcanice. Abia în 1948, într-o altă conjunctură istorică, guvernul Groza a intervenit în legătură cu soarta românismului în Grecia, a bisericilor și școlilor aromânești de acolo.

Pe ansamblu se poate considera că populația aromânească a trăit în perioada mării conflagrații mondiale zile dramatice, pline de suferințe, dar și de speranțe. Sfârșitul celui de-al doilea război mondial, împărțind-o prin cortina de fier între lumea liberă și cea totalitară, nu i-a modificat esențial existența din punct de vedere național. A continuat în ritmuri și forme diferite, dar în vederea aceleași finalități opera de denaționalizare, de nerecunoașterea a specificității, în fond s-a promovat și se promovează încă măsuri urmărind nu doar negarea ci și dispariția acestei etnii.

Practic în dreaþta Dunării situaþia teritorial-geografică și statutul internaþional al statelor din zonă, așa cum fuseseră consfinþite prin tratatele de pace de la București (1913) și Paris (1919-1920), a început să se modifice în aprilie 1939, o dată cu debarcarea trupelor italiene în Albania și anexarea acestei țări. Aromânii din acea țară (după unele aprecieri ridicându-se la cca. 60.000 de suflete, după altele depășind atunci 100.000 și chiar 150.000 de suflete) au crezut o vreme că situaþia lor se va îmbunătăþi având în vedere înrudirea și afinităþile lor cu italienii. Astfel de speranþe nu aveau să se realizeze. A urmat apoi extinderea războiului în spaþiul balcanic în două faze, prin ofensiva italo-albaneză din octombrie 1940, respinsă de către armata regală a Greciei, și apoi prin noua ofensivă cu rol preponderent a armatei germane, căreia i s-au alăturat forþe italiene și bulgare din aprilie 1941 ce a avut drept rezultat destrămarea Iugoslaviei și ocuparea Greciei. Ca atare o mare parte a ținuturilor locuite de aromâni în partea vestică a Peninsulei Balcanice a trecut sub regim de administraþie german sau italian, iar o bună parte a Macedoniei istorice, cea sârbească în totalitate, precum și părți ale Serbiei vechi, deci zone de străveche locuire aromânească, au fost date spre administrare Bulgariei, țarului Boris. A existat atunci tentativa lui Alcibiade Diamandi, în numele unui „Consiliu naþional al românilor din Pind”, de creare a unei organizări statale a aromânilor cu regim de autonomie în inima Peninsulei Balcanice, în special în zona Pindului. Un memoriu semnat de către A. Diamandi, președintele Consiliului împreună cu alți doi membrii, în numele intelectualilor macedoromâni, de profesorul universitar George Murnu și alte patru personalități, „în numele grupului de combatanți voluntari” și de 17 studenți macedoromâni a fost înaintat atât autorităþilor italo-germane cât și generalului Ion Antonescu.

Memoriul semnat de conducătorii românilor din Balcani începea prin a arăta temeiurile istorice, precum și drepturile etnice incontestabile pe care se sprijineau pretenþiile de autonomie ale românilor din Balcani. În memoriu se dădea și o statistică a aromânilor, „după anchetele locale cele mai demne de credinþă”. Se consideră că pe teritoriul revendicat pentru statul autonom al Pindului „s-ar afla 1.300.000 de aromâni, dintre care 550.000 grecizați. Ei s-ar împărți astfel 500.000 în Macedonia, 600.000 în Thesalia și 200.000 în Epir. În jurul teritoriului revendicat pentru

statul Pindului s-ar afla 800.040 de macedoromâni dintre care, 150.000 în Grecia, 500.000 în Iugoslavia și 150.000 în Bulgaria.³⁰⁹ Conform autorului memoriului, majoritatea românească este zdrobitoare, mai ales în teritoriul cuprins în poligonul Ohrida, Permeti, Corfu, Preveza-Volo, Struma-Veles-Ohrida. Într-o organizare viitoare în care să se asigure autonomie pentru aromâni se propuneau mai multe soluții:

„1) Crearea unui stat federativ al popoarelor care locuiesc în comunitatea economică a sud-vestului balcanic. Acest stat ar cuprinde Albania și regiunea Kosovo, Epirul, Thesalia, Macedonia grecească și Macedonia iugoslavă (bazinul Vardarului).

2) Crearea unui stat româno-albanez în cazul când Macedonia iugoslavă ar trece în stăpânirea Bulgariei. Acest stat ar cuprinde Albania și regiunea Kosovo, Epirul, Thesalia și Macedonia muntoasă locuită de români, până dincolo de Salonic.

3) Crearea unui stat independent macedoromân al Pindului cuprins în linia Ohrida-Permeti-Corfu-Preveza-Volo-Struma-Veles-Ohrida.”³¹⁰ Pentru acest stat se preconizează „o autonomie administrativă și culturală în cadrul imperiului italian, autonomie asigurată potrivit concepției economice, sociale și ideologice a fascismului. El ar constitui o rezistență în contra oricărei amenințări a Dardanelelor venită de la nord și de la sud ar reprezenta o insulă latină în Balcani și ar oferi Axei, din punct de vedere economic, posibilitatea de control în sud-estul Europei, prin stăpânirea Salonicului, a căii de comunicație cu Vardarul și Struma și a legăturii dintre Adriatică și Marea Egee. Suprafața acestui stat ar fi de 74.100 km² dintre care 65.200 km² făcând parte din fostul teritoriu grecesc și 8.900 km² din teritoriu iugoslav. Populația sa totală ar fi de 2.700.000 locuitori.” În ceea ce privește organizarea internă a Pindului se propunea

„1) Luarea în stăpânire de către români — cu ajutorul armatei italo-germane și cu sprijinul politic al statului român — a posturilor din administrația locală. Aceasta s-ar face potrivit indicațiilor Consiliului național român.

2) Organizarea unei armate proprii, alcătuită din prizonierii macedoromâni proveniți din armatele greacă și iugoslavă, care ar fi liberați și înarmați

3) Autonomia culturală și bisericească a grupurilor din Peninsula Balcanică care ar locui în afara statului autonom al Pindului.

4) Sprijinul politic al guvernului român pe lângă Puterile Axei cu prilejul tratativelor ce vor avea loc pentru reorganizarea Balcanilor.

5) Cadrele necesare acestei acțiuni ar fi alcătuite din:

a. cadrele locale organizate de Consiliul național Român

b. cadrele formate din elementele macedoromâne din România

c. un organ de legătura între guvernul român și Consiliul Național Român.”³¹¹

Din motive tactice și propagandistice la început autoritățile italiene au privit cu o anumită simpatie un astfel de proiect însă după stabilizarea situației pe plan militar și consolidarea administrației italiene nu a mai fost acceptată ideea autonomiei Pindului. Reținem de aici că aceasta era în cursul secolului XX o nouă manifestare a ideii de statalitate la aromânii din inima Balcanilor după propunerea cererii unui canton românesc făcută la Londra în 1912 și după tentativa de la Samarina din vara anului 1917. În condițiile complexe din primăvara anului 1941 și autoritățile de la București au fost înclinate la un moment dat spre aceeași soluție a creării unei autonomii statale aromânești în cadrul unui stat macedonean distinct independent.³¹²

Din însărcinarea mareșalului Ion Antonescu în cursul anului 1942 a fost desfășurată o intensă activitate în numele Consiliului național al românilor. În părțile sudice ale Balcanilor a fost numit un reprezentant politic italian special pentru aromâni. Încă la 25 septembrie 1941 s-a semnat un acord cu primul ministru grec, generalul Ciolacoglu, care prevedea pentru români unele drepturi naționale în plan cultural și chiar administrativ, acord care ulterior nu a mai fost respectat de autoritățile grecești. Tot atunci apăruseră și primele grupări militare aromânești în cadrul a ceea ce s-a denumit Legiunea a V-a aromână (Macedonică). La 10 mai 1942 a avut loc o adunare la Metova cu participare a reprezentanților din Macedonia, Thesalia și Pind. Acolo s-a hotărât crearea a 7 centre de îndrumare a acțiunii aromânești în sudul Balcanilor. Totodată s-a decis înființarea unui birou de propagandă și acțiune economică la Roma. Consiliul național s-a ocupat de distribuirea ajutoarelor

umanitare trimise din România, a concesionat drumuri și păduri pentru a asigura existența unei populații lovită în egală măsură de foamete și șomaj. Consiliul național și-a propus, reușind prea puțin, reorganizarea învățământului pentru care se solicită și sprijinul autorităților italiene. Și-au fixat la un moment dat ambițiosul program de a organiza „cel puțin 250 școli primare și 5-7 școli secundare”. Vremelnic a funcționat și o Uniune a comunităților române cu sediul provizoriu la Grebena. În acțiunea lor din Balcani au avut și sprijinul unor personalități bucureștene precum George Murnu, Gheorghe Brătianu, Mircea Vulcănescu, Simion Mândrescu. A fost reluată ideea numirii unui mitropolit sau episcop român la Tricala sau Salonic, fiind luată în considerație chiar persoana părintelui profesor Papadima.³¹³

În aceiași perioadă comunitatea română din Corcea adresa un memoriu semnat de V. Balamaci, G. Cocea, C. Caramitru și alții. În memoriu se arată: „Cum soluționarea atât de cunoscutei probleme a românilor din Balcani nu va putea capătă prea curând o dezlegare pe linia dorințelor, rugăm stăruitor pe dl. mareșal Antonescu, brav conducător al destinelor românilor, și guvernul român să înființeze o reprezentanță română la Corcea, inima regiunii aromânești. Prin mijlocirea sa aromâni din aceste regiuni vor ține un contact permanent și strâns cu România, își vor putea mai ușor arăta suferințele lor, iar reprezentantul României în aceste părți se va afla chiar în mijlocul familiilor aromânești. Noi vom avea mulțumirea că guvernul roman ne da dovada că nu ne-a uitat, ca se interesează de noi și că, într-un viitor nu prea îndepărtat, speranțele noastre se vor realiza: de a capătă o autonomie cu conducători de-ai noștri. Destul de mulți și foarte capabili, care au făcut studiile în țară. Credem cu atât mai însemnat a avea printre noi un sfetnic al României cu cât în aceste vremuri se duc lupte în ascuns pentru deznaționalizarea elementului aromânesc care, oropsit cum este și hărțuit de nevoie, va fi poate pus în cumpănă, mâine, poimâine, să creadă că promisiunile ademenitoare ale propagandiștilor sunt avantajoase și prin urmare să treacă în tabăra lor, pierzându-se astfel în ape străine. Dacă până acum ne-am luptat singuri pentru a ne păstra ființa românească străbătând urgisite vremuri câte s-au abătut asupra noastră, pe rând sub dominația: otomană, greacă, bulgară, iugoslavă, albaneză și am reușit cu ajutorul lui Dumnezeu, credem că de acum înainte

România se va îngriji ca fii ei îndepărtați să nu fie lăsați în voia valurilor și să aibă măcar sprijinul sufletesc care să întrețină și să dezvolte simțământul românismului pe aceste meleaguri.”³¹⁴

La începutul lunii noiembrie 1942 s-a instituit, cu reședința la Salonic, o Comisie de îndrumare a activității școlilor și bisericilor române din Macedonia. Aceasta a prilejuit cunoscutului scriitor și militant național Nicolae Batzaria publicarea unei serii de articole în ziarul „Universul” sub titlul „Românii de peste hotare”. La început se făcea o sumară expunere a situației elementului aromânesc. Nicolae Batzaria nota: „Cunoașterea situației fraților noștri de sânge este cerută de adevărul că, independent de anumite stări de lucruri care astăzi sunt într-un fel iar mâine se pot prezenta într-alt fel, drepturile acestor frați nu pot fi suprimate tot așa cum în numele unor interese superioare bine lămurite nu se poate tăgădui dreptul și datoria guvernului român de a se interesa de dânșii și de ale purta de grijă. Să nu se uite că problemele naționale au un caracter de permanență și stabilitate.” Nicolae Batzaria pleca de la convingerea că: „Dintre toate minoritățile etnice din statele Peninsulei Balcanice minoritățile romanești au fost cele mai nedreptățite și cele mai oropsite”. Același cărturar aromân se pronunța și în legătură cu anunțarea „unui concurs pentru premiarea celor mai bune transpuneri în dialectul cult macedoromân a Sfintei Liturghii, a Sfântului Apostol și Sfintei Evanghelii.” El aprecia că „o transpunere în dialect a cârților sfinte și a slujbei bisericești constituie o întreprindere grea, complicată și delicată” Creatorul de literatură aromânească se întreba însă ce se înțelegea prin „dialect cult macedoromân”. Credea că acesta ar fi trebuit să fie graiul românilor moscopoleni în care au scris de preferință C. Belimace, Nusi Tului, George Mumu, P. Papahagi și alții. Mai făcea atunci Nicolae Batzaria o serie de comentarii ce merită și astăzi luare aminte: „chestiunea cu dialectul macedoromân prezintă o altă latură ce merită a fi relevată deoarece lămurește raporturile dintre grupul macedoromân și marea masă a poporului român. Toți câți am scris în dialect n-am scris cu gândul de a face din dialect o limbă cultă și de a ajunge în acest fel la un separatism cultural. În genere scrisul nostru avea sau nu un caracter documentar sau servea ca mijloc de propagandă pentru a aduce la conștiința națională pe frații noștri câștigați pentru cauza politică și cultura dreaptă. Ca limba cultă

rămânea tot limba literară română... Fiecăruia din noi ne venea mai ușor să scriem în aceasta limbă decât în dialectul nostru. Pornind de la acest adevăr transpunerea în dialect a unora din cărțile bisericești nu poate urmări decât un scop propagandistic fără gânduri de separatism cultural... Însă mai urgentă și mai importantă decât transpunerea în dialect a cărților bisericești este chestiunea bisericilor în care să se slujească în dialect sau în limba română și a preoților care să slujească în biserici”.³¹⁵

În 1943 profesorul Dumitru Berciu, director al Institutul român din Albania înainta doua memorii președinției Consiliul de miniștrii prin care făcea o serie de propuneri cu privire la soarta românismului din spațiul albanez și acțiunea guvernului de la București. El propunea între altele acordarea urgentă a unor subvenții pentru repararea școlilor și a bisericilor românești. Atrăgea atenția de asemenea că „zeci de biserici și mănăstiri zidite din banul filantropilor români din secolele trecute ca cele de la Moscopole sunt încă nestudiate din punct de vedere artistic și istoric. Frescele lor - o adevărată comoară de artă - amenința să se piardă pentru totdeauna. Este o datorie a noastră de a studia și de a salva aceste tezaure de arta care arata într-un mod atât de evident contribuția elementului românesc din Balcani la istoria civilizațiilor”³¹⁶

În timpul războiului au fost alcătuite între aprilie 1941 și februarie 1944 nu mai puțin de 6 memorii ale Societății Culturale „Timoc” a românilor din valea Timocului și dreapta Dunării în care se cerea autonomie, reprezentare distinctă în cadrul noilor realități din dreapta Dunării, inclusiv în mai multe rânduri drepturi și pentru aromânii din spațiul balcanic.³¹⁷ În martie 1944 Consiliul de miniștrii a adoptat „decretul lege pentru apărarea demnității naționale și a intereselor românești de peste hotare”. Scopul acestui decret era clar definit în articolul 1: „Guvernul este autorizat a lua, pe cale de decizii ministeriale, asupra persoanelor, bunurilor, drepturilor și intereselor acelor persoane de naționalitate română și de origine etnică străină, măsuri de aceeași natură și egale cu acelea pe care guvernele respective le-au luat, le iau sau le vor lua contra românilor de origine etnică aflați în acele state sau asupra bunurilor, drepturilor și intereselor acestora”. În scopul apărării românilor cetățeni ai altor state se înființa pe lângă Ministerul

afacerilor străine un consiliu național compus din 5 persoane cuprinzând între alții pe patriarhul României, președintele Academiei Romane, primul președinte a Înaltei Curți de Casație.³¹⁸

Atât în perioada războiului cât și imediat după aceea au existat preocupări și pentru acei aromâni care mânați de nevoi veniseră în țară și se stabiliseră mulți dintre ei în Cadrilater. Încă la 8 august 1940 Societatea de Cultură Macedoromână înainta un memoriu prilejuit de pregătirea discuțiilor româno-bulgare în legătură cu viitoarea soarta a Cadrilaterului. În lungul memoriu (13 pagini) semnat de președintele Petre Topa se contestau pretențiile bulgare în Cadrilater și se justifica apartenența acestuia la România. Se făcea și un scurt istoric al colonizării aromânești: „Romanii din Macedonia grecească, alungați de valul refugiaților greci din Asia Mică, cei din Macedonia sârbă și bulgară, alungați de intoleranța administrativă din țările respective, și cu toții la un loc mânați de dorința de a se stabili în țara muma, imigrează în țara și se stabilesc în Cadrilater... Incorporarea Cadrilaterului la patria muma a constituit și o compensație pentru pierderea independenței populațiilor de rasă română din Macedonia... Astăzi cu durere în suflet aflăm că se pune în discuție stăpânirea românească asupra acestei provincii... Societatea de cultura macedoromâna atrage atenția că nu este de părere să se cedeze Cadrilaterul”. Se lua în considerație și posibilitatea cedării cerându-se posibilitatea unei asigurări corespunzătoare a unor noi locuri de trai cu despăgubire integrală și prealabilă a eforturilor făcute în noua lor patrie.³¹⁹ Ulterior s-a creat Asociația evacuaților și dăunaților din Dobrogea de Sud, ca persoană juridică înregistrată la 18 ianuarie 1941. În cadrul acesteia un rol important l-au avut și aromânii. Imediat după 23 august, prin mai multe memorii, inclusiv prin unul amplu în limba franceză de 46 de pagini, s-a cerut anularea dictatului prin care de fapt tot la Viena în 30 august 1940 (doar formal la București în 7 septembrie) României i se luase teritoriul sud-dobrogean, astfel încât de acolo fusese evacuată cu forța o populație de peste 130.000 români, în mare parte cu rădăcini în spațiul balcanic.

În vara și toamna anului 1944, ca urmare în mare măsură a evenimentelor de la București din 23 august, s-a modificat profund situația politică-teritorială în zonă. În cursul anilor de război românii balcanici se implicaseră în destule cazuri în lupta împotriva

ocupanților germani, italieni, bulgari. În vremea războiului antifascist specific spațiului balcanic, în Iugoslavia, Albania, Grecia, a fost faptul că s-a dezvoltat acolo o amplă mișcare de partizani în care elementele comuniste au avut o contribuție însemnată, adeseori conducătoare. Pentru mobilizarea la luptă a unor mase cât mai mari dintr-un spațiu teritorial în care era adeseori un mozaic de populații diferite din punct de vedere etnic comuniștii, urmând nu o dată indicații cominterniste și demagogia stalinistă, au promis pentru perioada postbelică drepturi egale în toate domeniile pentru toate minoritățile etnice. Astfel de drepturi au fost promise și românilor. În anii 1944-1945 în Iugoslavia și Albania s-au instaurat regimurile comuniste ale lui Iosip Broz Tito și Enver Hodja. Vechile promisiuni au fost uitate. Timp de 5 decenii în țările respective, aromânii, dincolo de rigorile din partea unor regimuri dictatoriale, au constituit ținta unei politici sistematice și susținute de asimilare ce urmărea pierderea identității lor etnice. În condiții complexe, nu au fost posibile acțiuni politice-naționale aromânești în țările respective (excepție fac într-o anumită măsură timidele tentative ale unor aromâni, mai ales în spațiul Macedoniei iugoslave, de a publica literatura aromânească și de a investiga unele aspecte ale trecutului istoric al neamului lor).

O situație mai aparte au avut-o la sfârșitul războiului aromânii din Grecia, implicați în războiul civil dintre forțele democratice regaliste și cele comuniste ale generalului Marcos. Războiul civil s-a desfășurat adeseori cu caracter pustiitor, mai ales în zonele masiv locuite de aromâni. Unii dintre aceștia, induși în eroare de propaganda trupelor ELAS și crezând în împlinirea idealurilor lor naționale, au luptat sub comanda generalului Marcos, alții remarcându-se, fiind chiar și decorați, prin loialitate și sprijin față de regimul regal legitim. Împrejurările de atunci au fost folosite de către guvernânții de la Atena pentru a face masive mutări de populații din zonele muntoase în centrele urbane dinspre sud și chiar în insule. În mod cu totul deosebit s-a urmărit înlăturarea din zona a intelectualilor și fruntașilor aromâni ceea ce s-a și realizat în cea mai mare parte cu consecințe negative pentru vitalitatea națională aromânească.³²⁰ Extremismul naționalist grec s-a manifestat din plin împotriva românilor. N-au lipsit nici apeluri

precum cel al profesorului Apostol Daskalakis de la universitatea din Atena de exterminare a tuturor vlahilor. În deceniile următoare în Grecia au alternat regimuri democratice de stânga sau de dreapta cu regimuri dictatoriale de factură militară, tuturor fiindu-le caracteristică multă vreme aceeași atitudine ostilă aromânilor. Abia după 1970, cu condiția obligatorie a exprimării loialității față de autorități și mai cu seama de recunoaștere a calității lor de greci vorbitori de idiom vlah, acestor aromâni li s-a dat posibilitatea de a avea manifestări proprii în plan cultural, de a publica beletristică și chiar de a-și crea comunități culturale aromâne a căror număr a crescut spre 70 și care alcătuiesc astăzi o uniune.

Este cunoscută dezinteresarea completă a autorităților comuniste de la București față de soarta românismului balcanic, ca și renunțarea completă la tradiția inaugurată în vremea lui Cuza-Vodă de sprijinire a școlilor și bisericilor romanilor balcanici. Singura intervenție a fost făcută de Ministerul afacerilor străine în 1948 în scopuri demagogice și după toate probabilitățile din indicații moscovite în legătură cu închiderea școlilor și bisericilor românești din Grecia și cu soarta propriiților comunităților românești de acolo ce fuseseră confiscate de către autoritățile elene. De altfel, ulterior, prin convenții speciale semnate de exemplu cu Atena și Sofia, guvernul român renunța la proprietățile românești din țările respective, proprietăți care de altfel, în cea mai mare măsură, uneori în totalitate, fuseseră rod al muncii și sacrificiilor românilor de acolo și deci autoritățile bucureștene nu aveau nici o îndreptățire de a decide.

În astfel de condiții apărarea dreptului la existența etnică și câștigarea unor minime libertăți naționale a fost urmărită sporadic prin intervenții pe lângă marile puteri sau pe lângă unele organisme internaționale precum ONU, UNESCO, FUEV.

O primă tentativă pe această direcție a fost făcută în septembrie 1945 de către Tascu N. Ionescu, originar din Gopes, ce trăia la Sofia, considerându-se membru fondator al Societății Naționale a Emigranților Aromâni din Sofia și a secției aromâne a Comitetului federativ macedonean. El a adresat un memoriu către guvernele Marii Britanii, SUA, Franței, Italiei, României, precum și „mareșalului armatei roșii URSS”, „în dorința de a fi de folos poporului meu, dus de gândul de a se restabili în Balcani pentru

totdeauna o pace sigură și trainică, ca să nu rămână patria mea pricină de neînțelegere și frecături între actualele state dornice de hegemonie”. În prima parte a memoriului se făcea o expunere a trecutului istoric a aromânilor pe care îi considera ca un popor distinct: „Găsesc depline și necesare să vă dau unele lămuriri amănunțite, să vă descopăr trecutul istoric glorios și situația de astăzi a aromânismului, unicul rămas neîndreptățit la actualele conferințe de pace, astfel expus la o deplină deznaționalizare, fără nici o protecție ori apărător”. Evoca între altele contribuția aromânilor la viața diverselor popoare din Balcani și din restul Europei: “Poporul aromân a dat la toți tot iar pentru ei nimic”. Considera că în 1913 a fost un moment dramatic și învinuia parțial guvernul român că a acceptat ca „patria noastră să fie împărțită între vecini pentru o palmă de pământ ca compensație... S-a subscris sentința de moarte celor 1.000.000 de aromâni împărțindu-se ca pe o turmă de oi, mulțumindu-se cu câteva școli și biserici... La fel neîndreptățit a rămas poporul aromân și prin tratatul de la Paris din 1919, lăsând nerezolvată și ideea primită de mulți intelectuali albanezi de a se uni cu Albania... Au trecut mai bine de 25 de ani de când poporul aromânesc aștepta bunăvoința diplomației europene și a Ligii Națiunilor ca să repare greșelile din 1913, 1919 și surorile Franța, Italia și România să intervină pentru libertatea politică a noastră, despărțiți de natura de ei și care avem drept la viață însă așteptarea ne-a fost zadarnică. Nu o dată intelectualii, conducătorii și reprezentanții organizațiilor românești au scris, au intervenit... pentru drepturile internaționale ale aromânilor dar dorința nu le-a fost luată în seamă... Fiindcă nu suntem de origine slavă și azi nici nu se pomenește de noi parcă nici nu existam prin acele locuri”.

Evocând victoria asupra fascismului și principiile invocate de învingător, se cerea recunoașterea unui teritoriu românesc distinct care să fie tratat „măcar ca republicile în miniatură, Monaco Lichtenstein, Andora”. În încheierea memoriului se arăta:

„...Ca să nu rămână și pe mai departe o monedă de răsplată sau schimb, îngrășământ pentru: popoarele vecine și străine, în numele poporului aromânesc care m-a însărcinat să scriu aceasta rog pe excelențele voastre

1) să întindeți mâna protectoare și asupra necăjitului și nedreptățitului popor aromân, la fel cum a făcut Rusia în 1877-1878 cu Bulgaria, astfel numele domniei voastre va fi înscris în cartea de aur a neamului nostru modest și capabil;

2) în caz că crearea unui stat după exemplul Elveției sau a unui stat albanu-român va fi imposibilă, din cele 4 Vlahii istorice, împreună cu cantonul Pind, împreună cu toate regiunile aromânești din Macedonia de la Pind spre Olimp... până la râul Axios (Vardar), după cum este trasat cu negru în harta ce este anexată, să se restaureze o nouă „Aromânie” (Macedoromânie), cu deplina libertate politică, cap bisericesc sub protecția Patriarhiei din București, cu granițe unde să se adune și centralizeze toată emigrația.

Aromânia sa fie membră a noii federații balcanice, sub protectoratul excelențelor Ligii Națiunilor.

3) să se dea drept și aromânilor să ia parte la conferința de pace

4) ...numai prin restaurarea unei noi Aromânii după modelul Iugoslaviei și Cehoslovaciei va fi asigurată existența poporului macedoromân. Convins fiind că rugămintea-mi care este strigătul întregului popor aromân care nu vrea să-și abandoneze pământul natal va fi luată în seamă, vă rog să primiți asigurarea devotamentului și recunoștinței noastre”.³²¹

Evident că o asemenea tentativă nu a găsit nicăieri nici un fel de ecou, cu atât mai puțin materializare. În anii următori pentru drepturile naționale ale aromânilor a intervenit în mai multe rânduri Constantin Papanace, inclusiv prin memorii adresate secretarului general ai ONU la 16 aprilie 1951 și 20 septembrie 1952.³²² Același C. Papanace a avut un rol esențial în editarea în 1959 și 1965 a primelor două volume ale „Noului album macedoromân” în care își găseau loc zeci de contribuții, atât de natură istorică, lingvistică sau culturală, cât și de natură politică privind prezentul și viitorul aromânilor. După 1970 s-a intensificat activitatea aromânilor în țările lor de origine, ca și în diaspora, pe plan cultural și științific, iar după 1980 a început și o acțiune politică tot mai intensă, mai întâi în SUA și Germania, extinzându-se ulterior, mai ales după marile mutații politice din anii 1989-1990 peste tot unde trăiesc aromâni în egală măsură tot mai grijulii și mai încrezători în legătura cu destinul lor ca neam.³²³

CAPITOLUL VIII

TIMOCENII, CEI MAI UITAȚI DINTRE ROMÂNI

În mod obișnuit se vorbește astăzi în spațiul țării noastre, și nu numai, despre români în diverse ipostaze în funcție de locul de origine sau de viațuire, precum ardeleni, bănățeni, moldoveni etc. În general referirea la termenul de români subînțelege și un spațiu situat la nordul Dunării, în mare între Tisa și Nistru, ca să invocăm cuvintele marelui Eminescu. Puțini sunt cei care au în minte și vorbesc și despre altfel de români, cei care trăiesc în dreapta Dunării. Uneori ei mai fac referiri la aromâni sau macedoromâni, prea puțin la meglenoromâni și istroromâni și aproape deloc la timocenii trăitori de-lungul Dunării în imediata apropiere a hotarelor statale ale României.

În perioada de după crearea României Mari, atât politicienii cât și savanții români aflați de altfel într-o stranie poziție defensivă, ca și astăzi de altfel, și-au orientat interesul lor asupra aspectelor etnografice, demografice și istorice ale blocului românismului nord-dunărean, reproducându-se în special de argumentarea și implicit apărarea legitimității înfăptuirii României Mari așa cum s-a conturat ea în cursul evenimentelor anului 1918 și a fost mai apoi recunoscută prin tratatele de pace ce au încheiat prima conflagrație mondială. În acest context preocupările pentru masa românismului sud-dunărean au fost cu totul minore, adeseori din motive politice conjecturale. Situația românismului sud-dunărean din vremuri mai vechi sau mai noi a stat în atenția mai cu seamă a unor români originari din zonele de peste Dunăre ce nu-și puteau ignora nici rădăcinile și nici pe frații lor rămași în limitele teritoriale ale diferitelor state balcanice. În acest fel situația istorică a românismului transdanubian a ocupat un loc minor în cultura și politica românească. Ar fi de menționat totuși faptul că aceștia erau totuși prezenți, insuficient în opinia noastră, în programele școlare,

în manuale, în presă (au apărut cu intermitente și cu tiraje mici publicații speciale ale aromânilor sau timocenilor) etc. Odată cu al doilea război mondial situația s-a schimbat. Ultimele generații din România, atunci când era vorba de cunoașterea trecutului românismului, s-au aflat într-o situație deosebită, care continuă în mare măsură și după 1989 și care a fost generată de un dublu impact: metodologic și politico-ideologic.

Încă din secolul al XVIII-lea a fost formulată teoria imigraționistă cu adepți provenind din medii extraromânești, existentă și astăzi. Această teorie susținea / susține că poporul român s-a format undeva în spațiul balcanic, de unde a imigrat cândva după anul 1000 în actualul teritoriu al statului român. Combătând pe bună dreptate această invenție cu pretenții științifice, o serie de istorici români (mai puțin lingviștii în marea lor majoritate) au susținut că aria etnogenezei românești s-a situat, geografic vorbind, exclusiv în spațiul nord-dunărean sau carpato-danubian. Ideea că atare a fost absolutizată în perioada regimului comunist, între altele respingerea teoriei roesleriene fiind însoțită de ignorarea completă a realității istorice a prezenței românești în vremurile medievale la sud de Dunăre. S-a adăugat și o altă coordonată decurgând din doctrina ceaușistă a „neamestecului în treburile interne”, aplicată și în legătura cu țările situate în spațiul balcanic. Pe această bază oficialitatea, prin diversele instrumente pe care le avea la dispoziție, cenzura în primul rând, a împiedicat / interzis cercetările și chiar informarea despre existența unor comunități românești aflate dincolo de hotarele statului român. Dacă în ceea ce privește situația românismului de peste Prut, din motive evident politice, situația s-a modificat în deceniile 8 și 9 ale veacului nostru, când confrății de acolo au fost integrați organic în istoria națională, nu același lucru s-a întâmplat în ceea ce privește realitățile sud-dunărene. Astfel, voit sau nu; se uitau sau se ignorau părți ale familiei românești, sute și sute de mii de frați, care locuiau dincolo de hotarele țării noastre. Într-o anumită măsură situația a început să se modifice, cu totul insuficient în opinia noastră, după 1989.

Se impune a se preciza următoarea realitate: interesul pentru soarta actuală a românilor din Balcani și implicit pentru rădăcinile lor istorice și modalitățile de supraviețuire în locurile lor de baștină de-a lungul veacurilor s-a datorat în mare măsură inițiativelor și eforturilor ce au pornit din rândurile celor ce trăiau acolo. Ar fi de

amintit aici fie chiar și pe scurt o anumită realitate istorică. În decurs de peste un veac, de la declanșarea primei revoluții sârbești în 1804 și până la războaiele balcanice și sfârșitul primului război mondial în 1918, în spațiul transdanubian s-a desfășurat și s-a încheiat procesul de formare al unor state naționale suverane, respectiv Grecia, Bulgaria, Albania, Serbia și apoi Iugoslavia. Toate aceste state s-au caracterizat prin predominarea unui popor ce și-a impus hegemonia după ce și-a realizat legitimele aspirații de emancipare și de suveranitate. Crearea tuturor acestor state a fost însoțită de elaborarea și manifestarea unor ideologii naționale, transformate apoi în naționalisme existente ca atare și astăzi în acea zonă. Una dintre trăsăturile comune ale tuturor acestor naționalisme a fost și este încă negarea fie pur și simplu a românismului balcanic ca atare, fie falsificarea adeseori grosolană a caracterului etnic al românilor, respectiv a limbii vorbite de ei. Astfel de exemplu a fost revigorată o teză mai veche care contesta identitatea vlah = român, afirmându-se că vlahii ar constitui, mai cu seamă în spațiul Serbiei și Bulgariei, mai recent și al republicii Macedonia, o etnie distinctă, înrudită dar altceva decât românitatea de la nord de Dunăre.

Precum se știe în ultimii ani se fac prezente și diversele opinii conform cărora ar exista aromâni ca popor distinct, precum și o limbă aromână diferită de limba română în ipostaza ei actuală. Respingând astfel de idei, afirmații și considerând că în trecut, ca și în prezent, a existat / exista o masă românească întinzându-se de la Nistru până înspre marea Adriatică/Istria și din Munții Maramureșului până la Munții Balcani și cei ai Pindului, aducem în atenție soarta, în fond istoria mai veche sau mai nouă, a acelei ramuri a românismului care a apărut și a trăit apoi sute și sute de ani de-a lungul malului drept al Dunării, din apropiere de Belgrad, de la râul Morava și până la răsărit de Vidin și chiar mai departe spre Silistra și ținuturile Cadrilaterului.³²⁴

De multă vreme cărturarii români și nu numai ei au subliniat că Dunărea nu despărțea ci unea pe cei care aparțineau aceluiași neam, trăind de o parte și de alta a bătrânului fluviu. Într-un context istoric mai deosebit, în 1912, atunci când soarta timocenilor a stat poate cel mai mult în atenția societății din regatul României, referindu-se la regiunea ce se întindea în dreapta și în stânga Timocului, marele cărturar Gheorghe Valsan scria ca acea zonă, alcătuind o unitate geografică: „ascunde mai mult ca oricare altă taină formării și conservării poporului român. Este o vatră de căpetenie în care s-a

plămădit neamul românesc la originea sa și în care vigoarea românească și-a păstrat în mod autentic atâtea din caracterele ei cele mai profunde”.³²⁵

În epoca modernă, continuându-se de altfel vremurile mai vechi ale Bizanțului sau turcocrăției, mulți călători, diplomați, militari, savanți, publiciști au constatat existența unei mase de vorbitori ai limbii române ce trăiau în spațiul care dincolo de Porțile de Fier se afla la intersecția dintre zona Munților Carpați și cea a Munților Balcani, cuprinzând diverse forme de relief, de la culmile de peste 2000 metri, coborând peste dealuri până spre văile fertile ale apelor curgătoare ce se vărsau în Dunăre. Acest element românesc a avut o soartă aparte. În statisticile oficiale ale statului sârbesc (extins în zona în 1833) și ale statului bulgar apărut la 1878. Până la primul război mondial o importanta masă de oameni se declarau români și erau consemnați ca atare de către oficialități, care însă falsificau în mod voit realitățile evident în favoarea etniei dominante, a sârbilor sau bulgarilor. Oricum, statisticile înregistrau, fie în Serbia, fie în Bulgaria, zeci și zeci de sate exclusiv sau preponderent românești, precum și alte așezări în care romanii se aflau într-un număr important.

Timocul, râul care despărțea ca linie de granița statul sârbesc de cel otoman și apoi de cel bulgar, nu separa arii de existența a românilor, aceștia alcătuind un bloc compact de o parte și de alta a unui râu devenit frontieră după 1833 ca urmare a unei conjuncturi istorice. Existența sutelor de mii de români din statisticile oficiale sau din alte documente și materiale ale vremii, cel mai adesea falsificate, în defavoarea acestor minoritari, a generat o serie de întrebări, între care pe prim plan s-au aflat cele privind trecutul lor istoric. Din vădite considerente de ordin politic, atât în Serbia cât și în Bulgaria au apărut doua teorii care se manifestă și astăzi. Având în vedere faptul că în spațiul balcanic, și nu numai, termenul de vlah /valah era folosit pentru a-i denumi atât pe ei cât și pe frații lor diseminați până în munții Thesaliei și la Marea Adriatică, a fost atacat însăși conținutul intrinsec de etnikon al acestui termen. În viziunea celor de la sud de Dunăre s-a susținut și se mai susține încă că vlahii / valahii sunt de fapt reprezentanții / descendenții unor sârbi, bulgari dar și greci sau albanezi având un anumit tip de ocupație și ducând un mod specific de viața, practic de pastori nomazi. Uneori a fost adăugat și un alt element. S-a considerat că vlahii reprezentau în trecut un segment al populației balcanice,

diferit din punct de vedere etnic de la o zonă la alta, dar având un statut distinct social și juridic în timpurile medievale, în formațiunile politice bizantine, sârbești, bulgare sau în spațiul imperiului Otoman. Evident deci trăsătura comună a acestei teorii ar fi ideea că denotația a avut și are un sens socio-profesional și nu unul etnic. Nu putea fi ignorată, fiind prea evidentă și prea masivă, realitatea lingvistică, respectiv faptul că acești așa-numiți vlahi/valahi vorbeau o limbă neslavă. Erau latinofoni, iar graiul lor era asemenea celui vorbit la nordul Dunării.

În acest context a fost lansată în mod complementar și o altă teorie, contrară celei rosleriene, respectiv cea a originii nord-dunărene a blocului român din zona timoceană. Conform acestei teorii, în contextul înăsprii prezenței otomanilor în spațiul carpatin și a înăsprii dominației lor, mai cu seama în vremurile fanariote, o parte din românii trăitori în Oltenia și Banat s-au îndreptat spre sud, trecând Dunărea și stabilindu-se de o parte și de alta a Timocului. Lor li s-ar fi adăugat și importante contingente latinofone provenind din părțile central-sudice ale Peninsulei Balcanice, din rândurile aromânilor. O astfel de teorie venea în contradicție cu elementele cuprinse în scrierile imigraționiștilor care, din motive lesne de explicat, susțineau autohtonía elementului românesc în zona balcanică, încă de la etnogeneză, precum și un flux secular de români din dreapta spre stânga Dunării. Se ignora de asemenea faptul că, cu o statornicie rar întâlnită începând cu secolul al X-lea, izvoarele istorice mai întâi, cărturarii și învățații apoi afirmau că termenul de vlah desemna pe toți cei care aparțineau romanității orientale în totalitatea ei, fie în spațiu carpatin, fie în cel balcanic.³²⁶

Câteva repere istorice se impun a fi enunțate cu precizarea că în cunoașterea trecutului istoric al zonei timocene cercetările se afla practic într-un stadiu incipient, că există încă multe „pete albe” sau aspecte controversate că eforturile istoriografiei pe această direcție sunt nu numai necesare ci și urgente. Zona timoceană, de la Morava la Vidin, a fost locuită încă din epoca preistorică, dovada fiind între altele numeroase urme pe care arheologii le-au identificat, în special în peșteri. O dată cu zorile istoriei propriu-zise, acolo sunt atestați tracii, respectiv o ramură a acestora, tribalii, denotație păstrată până târziu, în evul mediu, în izvoarele bizantine, de unde a fost preluată de umaniști și iluminiști. Acești tribali antici au fost cucerii de macedoneni, iar mai apoi de către romani. După toate probabilitățile încă din anul 29 î.H. întreaga zonă a fost integrată în

statul roman, făcând parte o vreme din provincia Moesia. În felul acesta a debutat acolo procesul de romanizare ce a precedat nașterea unei noi etnii. După ceva mai mult de un secol, în vremea împăratului Traian a fost creată și provincia Dacia, aflată la nord de Dunăre, în imediata apropiere a tribalilor aflați în plin proces de romanizare. Se știe că Imperiul Roman a asigurat o unitate de existență pe toate planurile a populațiilor pe care le-a integrat, inclusiv a celor ce trăiau în aceasta zonă, de o parte și de alta a Dunării. Epoca romană, a însemnat o vreme în care s-a asigurat pacea și prosperitatea. Și acolo, în sud, la fel ca și la nord, a fost promovată colonizarea. Diversele inscripții atesta prezența unor unități romane având și rol în romanizare, iar alte mărturii demonstrează prosperitatea economică, între altele exploatarea bogățiilor subsolului, deloc negliabile. O vreme zona Moesiei Superior cuprindea laolaltă Timocul, Oltenia și Banatul ulterior Dunărea rămânând hotarul între două, respectiv trei provincii, cu o structură identică practic pe toate planurile.³²⁷

În istoria zonei o anumită schimbare a intervenit în vremea împăratului Aurelian. În condiții complexe acesta a decis așa numita „abandonare” a Daciei Traiane, creând totodată o nouă provincie Dacia, înglobând întreaga zona timoceană și extinzându-se mai departe înspre sud (ulterior, a fost împărțită în două: Dacia Ripensis și Dacia Mediteraneană). O parte din dacoromanii de la nord de Dunăre, de bunăvoie sau de nevoie, s-au stabilit și în aceasta zonă, întărind sub multiple forme blocul romanic existent și rămânând în limitele imperiului, integrându-se în continuare în istoria acestuia sub toate aspectele. Astfel sub Diocletian, în zonă erau atestați clar primii martiri, ceea ce însemna că o parte a populației s-a creștinat, proces generalizat mai apoi în urma edictului de toleranță al lui Constantin cel Mare. A apărut astfel una dintre trăsăturile specifice ale acestor viitori români, respectiv vechimea și caracterul romanic al creștinismului lor, știut fiind că atât sârbii cât și bulgarii cu care au conviețuit, s-au creștinat mai târziu, în condiții istorice specifice. Izvoare istorice din cele mai diverse, în primul rând cele de natură narativă (cele arheologice, din motive politice lesne de înțeles, au fost investigate mai puțin), atesta prezența în zona în primele veacuri ale erei noastre a unui masiv bloc romanic. Migrațiile au atins și această zonă, relativ izolată și aflată în afara marilor artere străbătute de nomazi, ceea ce a făcut ca să nu fie cunoscute multe din efectele negative, uneori

distrugătoare, din alte zone balcanice. Au trecut pe acolo vizigoți, huni, ostrogoți. Argumentele de baza ale continuității daco-romane la nord de Dunăre sunt valabile și pentru segmentul timocean al romanității orientale. Populația romanică a supraviețuit mai cu seamă că spre deosebire de nordul Dunării, era integrată într-o formă politico-statală, cea a imperiului pe cale de a se transforma din roman în bizantin. O serie de împărați de la Constantinopol au acordat atenție acestor supuși ai lor, latinofoni. Astfel de exemplu, cunoscutul istoric Procopiu din Cezareea, în lucrarea sa „Despre construcții” informează că în zonă, în vremea împăratului Iustinian, au fost întreprinse numeroase acțiuni de refacere a vechilor fortărețe, de construire a altora noi, de asigurare a unei vieți normale a unei populații romanice, atestate ca atare.

Prăbușirea granițelor imperiului în zona limesului dunărean în anul 602 a generat și acolo pentru oamenii pământului o modificare substanțială a condițiilor politice de existență. Întreaga zonă de dincolo de Belgrad și până la Vidin a fost stăpânită timp de aproximativ două veacuri, până în vremea lui Carol cel Mare, de avarii ce-și aveau centrul de putere în Câmpia Panoniei. La fel ca și în alte spații balcanice, au pătruns acolo și elemente slave, care nu au fost implicați în lichidarea completă a romanității orientale. Oricum, atunci în zonă a început și o slavizare, proces care multă vreme a fost de mică amploare.³²⁸

La sfârșitul secolului al VIII-lea Carol cel Mare se implica direct în spațiul Dunării mijlocii distrugând haganatul avarilor și ajungând în imediata vecinătate a entității statale bulgare. Aproape în același timp, pentru prima dată atestată istoric, a fost și expansiunea turanicilor bulgari spre ținuturile timocene. În vremea haganilor Krum și Omurtag, zona a fost integrată în primul stat bulgar, devenit ulterior țarat. Cu această ocazie izvoarele istorice menționează o realitate de mare însemnătate. În anul 818 „Annales regni francorum” menționează o răscoală a populației din zona dunăreana împotriva proaspetei dominații bulgare, cu care ocazie o delegație a solicitat sprijinul lui Ludovic cel Pios. Izvorul menționează că în fața împăratului s-a prezentat un „duce al timocenilor”, solicitându-i ajutorul, respectiv luarea în stăpânire conform sistemului medieval de atunci. Mențiunea ca atare are o dublă semnificație istorică. Pe de o parte atestă o anumită formă de organizare statală distinctă în zona Timocului, organizare care într-o formă sau alta a fost apoi atestată de multe ori istoric până la

Pazvanoglu la începutul secolului trecut. Pe de altă parte, însăși denumirea ca atare de timocenii este pentru prima dată menționată în istorie, ea din nou apărând în diverse izvoare și mărturii istorice.³²⁹ E interesant aici că denumirea, avându-și obârșia într-un element de natură geografică, e singulară în raport cu multele denumiri de triburi slave care în general nu au legătură cu spațiul geografic în care ele trăiau. Este o dovadă, în opinia noastră, a faptului că acolo trebuia să fi existat o populație pestriță din punct de vedere etnic, neputându-se accepta sub nici o formă aserțiunile istoricilor bulgari sau sârbi privind existența unui trib slav distinct denumit al timocenilor.

Deja pentru sfârșitul secolului IX izvoarele maghiare, respectiv Anonimus, în ale sale „Gesta Hungarorum”, menționa legăturile Vidinului cu formațiunile românești din interiorul arcului carpatic, respectiv cu Menumorut care afirma între altele cu mândrie apartenența sa la creștinism, respectiv subordonarea bisericească față de ierarhul creștin de la Vidin.³³⁰ În perioada în care acolo s-au succedat stăpânirile romanobizantină, avară și apoi bulgară, în spațiul sud-est european se desăvârșea un proces istoric de cea mai mare însemnătate, respectiv transformarea celei mai mari părți a blocului romanității orientale în popor român vorbitor al unei singure limbi, comune întregului spațiu înainte de a căpăta anumite forme dialectale existente și astăzi.

În legătură cu faza finală a etnogenezei românești și în subsidiar în legătură cu conturarea așa-numitului dialect daco-român, se impun unele adăugiri. O serie de învățați, lingviști (Sextil Pușcariu, E. Gamillscheg), cărora li se poate adăuga și istoricul Silviu Dragomir susțin că zona timoceană a fost unul din cefe trei nuclee de bază în care s-a format limba română³³¹ și care deci face parte din ceea ce ei au numit „patria primitivă” a românilor.³³² De asemenea savanți de seamă (în primul rând Dimitrie Onciul, în cadrul cunoscutei sale teorii privind admigrarea elementului românesc de peste Dunăre, apoi G. I. Brătianu, E. Gamillscheg) au susținut trecerea unei părți a românilor de la sud la nord, în Oltenia și Transilvania.³³³

În jurul anului 1000, în condițiile complexe ale prăbușirii primului tarat bulgar și ale acțiunilor lui Vasile al II-lea de restaurare a imperiului în întregul spațiu balcanic, Constantinopolul și-a extins autoritatea până la bătrânul fluviu, de la gurile Dunării la Vidin și mai departe, până dincolo de Belgrad. Aproape două sute

de ani zona timoceană a făcut parte din spațiul politic bizantin, fiind încadrată fie în thema Paristrion, fie în așa-numita thema a Serbiei, cu capitala la Belgrad (izvoarele nu permit o fixare a limitelor despărțitoare ale acestor unități teritorial-administrative). În anii 1019-1020 în contextul amplei opere de organizare a jumătății nordice a Peninsulei Balcanice, împăratul Vasile II Bulgaroctonul înființa o episcopie specială a vlahilor care trebuie să fi cuprins, sub autoritatea patriarhului de Ohrida, și pe cei din zona timoceană, ce se învecinau cu eparhia episcopului de la Vidin.

Datorită potențialului ei economic și uman, regiunea a fost disputată în secolele XI-XII de către imperiul Bizantin și regatul Ungariei, care de exemplu în secolul XII pare a fi controlat efectiv, în mai multe rânduri și pe termen scurt un teritoriu pe care, ca și Habsburgii în secolul XVIII, îl doreau baza de plecare a unei ulterioare expansiuni spre sud. În acest context avem și primele mențiuni clare în izvoare privind etnia locuitorilor. Unii istoricii bizantini, vorbind despre vlahi (românii din zona Thesaliei) le menționează originea lor de la Dunăre și Sava.

Se știe că primul izvor în care întâlnim o opinie în legătură cu originea românismului balcanic a fost Kekaumenos, dușman și denigrator al vlahilor balcanici, în special a celor din zona Pindului și Thesaliei. Vorbind despre originea acestora din urmă, el menționează că erau descendenți ai coloniilor lui Traian și că ei s-ar fi tras dintr-o populație locuind la Dunăre și Sava ce s-ar fi deplasat înspre sud.³³⁴ Dincolo de faptul că ideile lui Kekaumenos au fost invocate de adepții teoriei conform căroră aromânii și-au avut originile în spațiul dunărean și nu în locurile în care au fost atestați în epoca modernă (teorie falsă, ei fiind autohtoni acolo), Kekaumenos, istoric informat, surprindea o prezență etnică lângă Dunăre, cea a vlahilor, distincți de slavii pe care aristocratul bizantin îi cunoștea tot așa de bine.

În cursul secolelor XII-XIII acești români apar și în izvoarele occidentale atunci când apusenii au intrat în contact direct, în acțiunile lor cruciate, cu spațiul sud-est european. Pe drumul lor de la Belgrad spre Constantinopol, la marginea zonei timocene, participanții la cruciada a III-a condusă de Frederic Barbarossa au purtat lupte grele cu valahii conform știrilor date de cronicarul german Ansbertus. După crearea imperiului românilor și bulgarilor, în anii 1201-1202 Ioniță cel Frumos a integrat în statul său și aceasta zonă, atât din punct de vedere administrativ cât și din punct

de vedere ecleziastic.³³⁵ Se știe că atât izvoarele bizantine (Niketas Choniates mai ales), cât și izvoarele occidentale (Geofroy de Villehardouin și Robert de Clary) menționează prezența deosebită a vlahilor în viața și sistemul politic al primilor Asănești. Având în vedere chiar și numai faptul că baza politică și materială a dublului stat româno-bulgar la începuturile sale se află la nord de lanțul munților Hemus, trebuie să considerăm că între acești români / vlahi trebuie să fi fost și cei din zona Timocului, unde e clar atestată stăpânirea lui Ioniță cel Frumos în primii ani ai secolului XIII. Oricum documentele ragusane menționează în anul 1218 stăpânirea lui Ioan Asan II până la Vidin și Belgrad. O serie de izvoare istorice menționează o autonomie timoceană ce a existat atât înainte cât și după Asănești. Acesta a fost și fundamentul pe care s-a constituit apoi în secolul al XIV-lea, în jurul Vidinului, un adevărat stat cu existență distinctă timp de mai multe decenii. Vechiul stat sârbesc constituit în inima Balcanilor s-a extins până la marginea zonei timocene doar la sfârșitul secolului XIII.

De la începutul secolului al XIV-lea, în condițiile declinului și apoi a destrămării celui de al doilea țarat bulgar, în zona Vidinului până înspre Morava a existat un stat distinct cu o compoziție etnică pestriță, condus o vreme de dinastii înrudite cu familia Basarabilor de la Argeș. Se cunoaște implicarea politica directă în zona a dinastiștilor Basarabi de la Argeș, manifestată între altele prin legături familiale sau chiar printr-o acțiune politico-militară cum a fost cea a lui Vladislav Vlaicu. Nu poate fi exclusă nici ideea că vremelnicul mitropolit Hariton de la Severin ar fi exercitat o autoritate ecleziastică și asupra celor care dincolo de Dunăre își exprimau credința în aceeași limba cu frații lor nord-dunăreni.

Tradiția autonomiei statale și în bună măsură frontierele acesteia s-au păstrat și în cadrul noilor realități politice instaurate o dată cu turcocratia. După eșecul cruciadei în septembrie 1396 la Nicopole, sultanul Baiazid consolida granița dunăreana a imperiului său, de la Vidin până înspre Semendria. Otomanii s-au aflat veacuri de-a rândul ca element conducător și-n fruntea unui stat ce a căpătat caracter imperial și care îngloba numeroase etnii. De timpuriu otomanii, stabilindu-se în Europa, și-au creat un aparat birocratic specializat, care înregistra situațiile concrete întâlnite și adapta funcționarea administrației la realitățile din diversele zone.

Astfel încă în cele mai vechi izvoare oficiale păstrate sau în copii tardive ale acestora întâlnim în primul rând termenul de vlah

/ ullah pe care cuceritorii l-au preluat la fața locului.³³⁶ Este interesant că acest termen, la fel ca și la bizantini, a fost folosit fără rezerve sau explicații suplimentare pentru o masă de etnici împrăștiați din zona Pindului și a Thesaliei și până în Bucovina, ceea ce demonstrează că pentru guvernării de la Constantinopol, începând cu veacul al XV-lea se percepea o etnie unitară, cea a românilor trăitori în întregul spațiu sud-est european, la nord și la sud de Dunăre. Cazul documentelor turcești din secolul XV-XVI despre românii trăitori atunci de la Vidin până la Belgrad ne interesează din mai multe puncte de vedere, pornind cu însăși înregistrarea expresă a lor ca etnie distinctă, în special în vremea celor mai de seamă sultani otomani, Mehmed II el Fatih și Suleiman I Kanuni. Unele izvoare otomane au permis supoziția ca în întregul spațiu balcanic în secolul al XVI-lea românii alcătuiau cam 10% din populația creștină.

Timp de aproape un secol și jumătate zona Timoc-Morava, datorită poziției sale strategice în planurile de expansiune spre centrul Europei, a stat în atenția sultanilor astfel încât au fost date o serie de legi speciale (kanun-name) pentru locuitorii ce trăiau acolo. Aceste legi prezintă un tablou complex al situației din zonă. Ele atestă fără nici un fel de dubiu realitatea istorică a existenței unei populații românești pe care ocupanții au găsit-o și au integrat-o în structurile lor, adoptându-le o serie din obiceiurile și normele juridice anterioare. Frunțași ai comunităților românești din zonă au fost integrați în rândurile spahiilor urmând a se achita de obligații militare strict determinate. Vechea instituție a voinicilor/vitejilor a fost menținută și integrată în structurile militare otomane. A fost menținută de asemenea întreaga structura tradițională a comunității rurale românești, a cătunului existent la români în întregul spațiu de peste Dunăre. Spre deosebire de comunitățile bulgare sau sârbe, românii nu plăteau decât anumite taxe, având un regim privilegiat. Le era garantată autonomia locală sub autoritatea șefilor de sate, primiciuri, pe baza a ceea ce toate izvoarele otomane menționează clar „legea românească” (jus valahicum, vlaski zakon). Izvoarele otomane, insuficient încă valorificate, atesta fără îndoială realitatea prezentei românești în zona timoceană care ne interesează aici precum și în întregul spațiu balcanic.

În ultimele decenii au fost date la iveală, în publicații în limbi străine cu o circulație extrem de restrânsă (practic necunoscute în țară), o serie de documente otomane. Astfel Halil Inalcik a publicat

trei kanun-name-uri ale sultanului Mahomed al II-lea. Acestea permit între altele conturarea unui tablou al vieții sociale și nu numai a românilor din zonă. Astfel asemenea confrăților lor din inima peninsulei, acești români erau organizați în cătune conduse de celnici sau primiciuri. Ei erau supuși unor minime obligații materiale cărora li se adăugau obligații militare. Cinci gospodarii trebuiau să furnizeze câte un voinic, aparținând unei instituții general balcanice de sorginte bizantină (stratiot) și asemănătoare instituției vitejilor apărută aproape în aceeași perioadă și în spațiul nord-dunărean sub Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare.

Un kanun-name păstrat a fost emis la 15 martie 1516 de sultanul Selim I. Acesta prevedea în mod special apărarea creștinilor români din zona timoceană. Autorităților otomane, în frunte cu sangeacbeiu, le era interzis a încălca autonomia locală a comunităților rurale. Toate aceste kanunname-uri vorbesc clar despre obligativitatea respectării de către toate autoritățile otomane, civile și militare, fără excepție, a cutumei, adică a ceea ce apare ulterior în izvoare sub expresia *adet-i eflaki*, adică *jus valachicum*, dreptul românesc. Astfel de realități mai apar și în alte acte provenind din cancelaria sultanului Mahomed II între anii 1468-1477, ce fac între altele mențiune specială la zona Vidinului, precum și la cea apropiată, Branicevo. O serie de documente din arhivele din Constantinopol și Ankara publicate în ultima vreme prin grija savantelor D. Bojanic Lucac și V. Mutaftchieva privesc special situația Vidinului și a sangeacului Vidin. Sunt enumerate o serie de sate, mănăstiri, timaruri etc. Pe lângă elementele de toponimie documentele cuprind și un bogat material ce poate fi valorificat de onomastică. O cercetare chiar și superficială scoate în evidență o situație asemănătoare până la identitate cu actele cadastrale ale suveranilor sârbi din secolele XIII-XIV referitoare la situația românilor din inima Peninsulei Balcanice, respectiv multitudinea de nume specific românești sau preluate și adaptate de către români în vremea turcocrăției. În zona timoceană se cunosc, de exemplu la Cladova și Negotin, familii cneziale românești, iar izvoarele menționează zone de autonomii, în care, la fel ca în Thesalia, turcii nu aveau voie să se stabilească în mijlocul românilor sau chiar să se deplaseze nestingheriți, fără acordul elementelor conducătoare provenind din rândurile băștinașilor.

Din secolul al XV-lea, chiar și mai înainte, fără întrerupere mai apoi, în Peninsula Balcanică au avut loc importante deplasări de

populații dinspre sud înspre nord care au modificat profund, uneori aproape în totalitate (exemplul zonei Kosovo e ilustrativ) tabloul etnodemografic al vremurilor contemporane în raport cu realitățile etnice existente în timpurile medievale. Astfel de exemplu a avut loc o deplasare a populației sârbești din zonele centrale, „vechea Serbie”, spre Dunăre și Sava. Astfel de mutații etnice au început să atingă și zona în care trăia populația românească, după cum unele surse atestă în aceeași epocă și unele treceri din Oltenia la sud de Dunăre.

Anul 1683 marca începutul unei noi epoci în spațiul central-sud-est european. După înfrângerea sub zidurile Vienei, imperiul otoman și-a restrâns continuu, permanent sau vremelnic, frontierele. În acest context în cursul secolului al XVIII-lea, în mai multe rânduri, zona dintre Morava-Timoc-Vidin (denumită tot mai adesea Craina, pentru regiunile apusene) a constituit teatru de operațiuni, de administrație militară și chiar de încorporare vremelnică pentru autoritățile habsburgice. Astfel de realități externe au influențat profund și situația românilor și a celorlalți etnici care trăiau în zonă și au contribuit la înviorarea manifestărilor naționale ce au culminat cu răscoala care a pus bazele statului sârb modern.

Între septembrie 1689 și august 1690 întreaga zona a fost ocupată de austrieci.³³⁷ La retragerea acestora s-au refugiat și o parte din locuitori în Banat sau Țara Românească, în locul lor infiltrându-se dinspre sud o serie de elemente sârbești. În 1696, în călătoria sa pe Dunăre, cunoscutul și informatul învățat, colaborator al lui Dimitrie Cantemir și bun cunoscător al realităților românești, contele Marsigli a întâlnit un important bloc românesc pe malul drept al Dunării, de la Porțile de Fier până la Vidin, despre care afirma clar că vorbește „rumunește”. Ca urmare a războiului austro-otoman din 1716-1718, prin pacea de la Passarowitz hotarul dintre imperiile habsburgic și otoman a fost stabilit parțial de-a lungul râului Timoc, astfel că timp de 21 de ani partea apuseană a blocului românesc s-a aflat sub stăpânirea Vienei, la fel ca și Oltenia, „mica Țară Românească” cum era denumită în actele oficiale ale Vienei. Documentele cancelariei aulice permit să formulăm constatarea că pentru autoritățile habsburgice cei care trăiau la sud de Cladova erau considerați a fi la fel, de același neam cu cei care trăiau în părțile Jiului. Viena a favorizat chiar afirmarea elementului românesc de acolo, după cum a favorizat și folosirea limbii române. În acea perioadă, cu contribuția bănească a românilor au fost

ridicate sau refăcute o serie de biserici unde serveau preoți români, unii veniți din Țara Românească de unde parveneau și o serie de cărți de cult. Din rândurile românilor au fost recrutați și militari în trupele de graniță ale imperiului. În unele statistici apar clar menționate sate curat românești sau cu populație mixtă, iar hărțile întocmite de cartografi austrieci cuprindeau o multitudine de toponime și hidronime românești, care aveau ulterior să fie înlocuite cu altele slave, dispărând treptat, ca urmare a acțiunii de bulgarizare /sârbizare. Practic ele au fost înlocuite în totalitate în acest veac, fiind adeseori aproape imposibil de identificat toponimele cuprinse în acte otomane sau austriece.

Prin pacea de la Belgrad din 1739, o dată cu zona Belgradului și regiunea timoceană a revenit imperiului otoman, restaurându-se instituțiile și modul de viață specific acestuia. În cadrul războiului purtat în zonă, între 1787 și 1790, curtea vieneză a încercat fără succes să ocupe din nou acest teritoriu și să-l integreze. Pacea de la Sistov consfințește realitatea: Craina și Vidinul au rămas în continuare sub stăpânirea sultanului în cadrul unui imperiu cuprins de puternice manifestări anarhice, separatiste. Astfel după 1791, pornind din zona Timocului, albanezul Osman Pasa, mai cunoscut cu numele de Pasvanoglu, a întemeiat o adevărată autonomie statală ce se întindea între culmile muntoase ale Balcanilor, Vidin și apus de Timoc.³³⁸ Bun administrator, Pasvanoglu, care vorbea și românește, a luat în slujba sa și o serie de români, nutrind chiar gândul de a crea acolo un stat independent.

În anul 1804 în pašalâcul de la Belgrad a izbucnit revoluția sârbă condusă de Caragheorghe, acțiunea acestuia desfășurându-se în primii ani departe de Craina. În anul 1806 imperiul rus a început un nou război împotriva imperiului otoman, iar în anul următor trupele ruse ocupat în totalitate Țara Românească. În aceste împrejurări conducătorii revoluției sârbe au început să acționeze pentru prima dată masiv în ținutul Crainei, până înspre Vidin, pentru a-și crea o legătură sigură, nemijlocită cu armatele rusești de la care așteptau ajutor sub multiple forme, ceea ce s-a și întâmplat. În 1807 pentru prima dată sârbii cucereau și stăpâneau ținutul Crainei, pe care au trebuit să-l abandoneze după câțiva ani odată cu vremelnica înfrângere a revoluției lor în anii 1812-1813. În 1815 Milos Obrenovici a declanșat faza a doua a revoluției sârbe. Abil, diplomat, acesta și-a propus după 1820 să obțină incorporarea sub autoritatea sa a ținutului Crainei, bucurându-se și de sprijinul rusesc.³³⁹

Prin convenția de la Akerman (1826) și tratatul de la Adrianopol (1829) a fost acceptată aceasta revendicare, instituindu-se o comisie mixtă sârb-oruso-otomană pentru stabilirea noii granițe. În 1833 frontiera a fost stabilită pe Valea Timocului. Extinderea stăpânirii Belgradului în zona Crainei nu era întemeiată nici pe considerente etnografice, nici istorice și nici de natură geografică. Adevărata cauză apare clar într-o cuvântare a lui Milos Obvrnavici: „În ceea ce privește Craina, noi nu vom ceda pentru nimic în lume, chiar dacă va trebui să ne batem cu turcii. Pentru legăturile noastre cu Rusia ea ne este necesară ca pâinea vieții”. Turcii s-au resemnat cu greu la pierderea acestui ținut. În timpul războiului otomano-sârb din 1876 ei au reocupat acest teritoriu pe care însă au fost nevoiți să-l retrocedeze în februarie 1877. După 1878 ținutul Crainei, în special zona Negotin, a constituit obiect de litigiu între Serbia, Bulgaria și chiar Austro-Ungaria. Prin convenția Puterilor Centrale cu Bulgaria din 6 septembrie 1915, ținutul Crainei, de aproximativ 11.000 km² urma să revină Bulgariei în contextul preconizatei destrămări a Serbiei. Înfrângerea Puterilor Centrale a dus la eșuarea acestui plan.

În cursul veacului XIX o serie de călători în zonă sau publiciști au consemnat tot mai frecvent prezența românească în zona Vidinului și a Crainei.³⁴⁰ Unii dintre ei au încercat chiar să emită ipoteze privind trecutul istoric, respectiv originea acestor români. Cel mai adesea cei proveniți din spațiul central-occidental al Europei consemnau originea lor nord-dunăreana, mai ales din Oltenia. În 1857 a trecut prin zona călătorul francez Lejean. Într-o lucrare publicată în 1861, însoțită de o hartă, vorbea despre existența în zona Vidinului a circa 40.000 de români. În 1870 cunoscutul istoric ceh Jrecek reacționa, subliniind că în acea zonă ar fi doar un restrâns număr de pastori macedoneni, aromâni. În 1865 A. Ubcini, un mare cunoscător al realităților sud-est europene, consemna că în zona Crainei sârbești locuiau peste 122.000 de români, respectiv 160.000 de sârbi. Considera că acești români au emigrat în diferite epoci de la nord de Dunăre, amestecându-se apoi și începând să se confunde cu sârbii. Începând din 1850 prin zonă a trecut în mai multe rânduri etnograful F. Kanitz, autor a mai multor lucrări despre Serbia și Bulgaria. El a constatat superioritatea numerică a elementului „valah” în zona Timocului. Credea că doar în zona sârbească erau peste 123000 de români. Savantul sârb Iacșici recunoștea în 1873 că 10,4% din populația Serbiei o alcătuiau

românii, care, în viziunea lui, s-ar fi stabilit acolo după marea migrație sârbească din 1790. În notele sale din călătorie J. Szabo, în 1875, considera că trăiau cam 200.000 de români, parte fiind urmași a unor autohtoni ce mai înainte fuseseră sârbi, iar alții provenind din Țara Românească. În 1889 Emil Picot, în colaborare cu A. Odobescu, publica o primă culegere de folclor a românilor din Craina sârbească, despre care menționa că „n-au nici o cultură națională. Ei nu au nici ziare, nici școli”.

Serioase studii lingvistice în zonă a făcut la 1900 G. Weigand, titularul catedrei de romanistică de la Universitatea din Leipzig. Acesta s-a interesat nu numai de limbă ci și de port, arhitectură, condițiile de existență, și situația culturală și politică. El considera că în partea apuseană a Bulgariei trăiau atunci 86.000 de români. Dintre savanții de la nordul Dunării primii care au făcut cercetări și sistematice în zonă au fost G. Valsan și G. Giuglea, mai cu seamă în cursul unor expediții științifice făcute cu studenții lor în vara anului 1909 și apoi 1911.³⁴¹ G. Valsan credea că blocul românilor timoceni în Serbia însuma 260000 de suflete. În 1916 într-o cercetare specială, sat cu sat, savantul bulgar Stoian Romanski (animat de altfel de puternice sentimente antiromânești) aprecia în lucrarea sa „Românii dintre Timoc și Morava” că acolo trăiau peste 200.000 de români.

După 1833, în mai multe rânduri, autoritățile de la Belgrad au întocmit o serie de recensăminte în care au consemnat existența românilor împrăștiați în patru județe: Craina, Timoc, Pojarevat, Morava.³⁴² Pe scurt se pot constata următoarele: între 1866 și 1921 în zonă, pe ansamblu și pe județe, au fost alcătuite nu mai puțin de 8 recensăminte oficiale ce au consemnat existența unui număr de români variind între 97.215 la primul recensământ, 159.510 la recensământul din 1892 și 149.946 la recensământul din 1921, primul din noua Iugoslavie. Aproape în aceiași perioadă, după 1878 au fost întocmite recensăminte și în noul stat bulgar. Astfel recensământul din 1905 înregistra 79.910 români, cel din 1920 59.611 români, pentru ca cel din 1934 să înregistreze doar 16.405 români pe ansamblul întregii Bulgarii. În cazul sârbesc se pot face câteva constatări. În primul recensământ, alcătuit înainte ca autoritățile belgradene să fie cuprinse de planurile naționaliste ale velisosârbismului, formulate în celebrul program al lui I. Garasanin din 1846, se recunoștea clar, probabil fără falsificări majore, ponderea elementului românesc de 11,2% din populația statului.

Ulterior această pondere a scăzut continuu: 9.5% în 1866; 8,1% în 1884; 6.8% în 1890; 6,9% în 1892 și doar 5,9% în 1900 (de altfel între 1892 și 1900 în zona Timocului populația românească era diminuată în statistici cu peste 30.000 de suflete în timp ce se înregistra o sensibilă creștere a celei sârbești). Tot în cazul sârbesc statisticile permit și o altă constatare în cele patru județe erau aproximativ 200 de sate, unele devenite târguri, în care trăiau români. Dintre acestea 114 erau curat românești, iar în peste 112 populația românească era majoritară. În primele statistici numărul românilor constatați a crescut mereu, până în 1895 când ating cifra maximă de aproape 160.000. Aceasta corespunde în mare cu sporul natural ce s-ar cifra la cca. 17%. După aceea românii au început să fie escamotați sau chiar trecuți într-o categorie specială, aceea a bilingvilor.

Conform sporului natural, minim chiar, în următoarele decenii numărul lor ar fi trebuit să crească continuu, până la cca. 350.000 în timpul celui de al doilea război mondial, cifra ce ar fi trebuit să fie dublată la sfârșitul veacului. Aceiași situație, cu o mică întârziere, poate fi constatată și în statisticile bulgărești.³⁴³ Conform acestora în decurs de un deceniu, între 1910 și 1920, numărul românilor ar fi scăzut cu mai mult de un sfert, apoi și mai brusc, între anii 1926-1934 de la cca. 70.000 la cca. 16.000, deci o reducere cu peste 70% (în județul Vidin de exemplu erau înregistrați în 1920 și 1926 cca. 42.000 de români, iar în 1934 doar 3.213, ceea ce înseamnă că peste 40.000 de români au dispărut sau au fost bulgarizați; în județul Plevna în 1926 erau 14.444 români iar în 1934 doar 23; în județul Vrata evoluția a fost de la 11.628 la 39 români). În perioada interbelică autoritățile oficiale de la București, conform diverselor documente din Arhiva Ministerului de Externe, apreciau că în Bulgaria apuseană trăiau peste 100.000 de români și cel puțin 350.000 de români în așa-numita Craina sârbească.

Trăsătura comună vieții acestor români în epoca modernă și contemporană sub regimul autorităților de la Belgrad și Sofia a constituit-o lipsa completă de școli și biserici proprii, în care să fie folosită limba română. Cu alte cuvinte le-au lipsit instrumente fundamentale pentru menținerea, cel puțin, dacă nu dezvoltarea propriei identități naționale. Aceasta a ușurat sensibil opera sistematică și masivă promovată de cele două state naționale și xenofobe pentru asimilarea, deci distrugerea lor etnică. Deși începând cu zorile veacului nostru o serie de reprezentanți

provenind din rândurile lor, precum și învățați și chiar oameni politici de la București au ridicat problema lor cerându-se chiar ca soluție extremă unirea zonei Vidinului și a Crainei cu regatul României, factorii politici responsabili ai statului român nu au întreprins efectiv nimic în favoarea lor, nici măcar atât cât s-a făcut în cazul aromânilor.³⁴⁴

Au fost așadar acești români timoceni lăsați în voia soartei, au rezistat prin propriile lor forțe, prin profundul atașament față de limbă, față de neam, în fond față de moștenirea lăsată lor de generații și generații de înaintași. Reprezentanții lor de astăzi, fie în Bulgaria, fie în Iugoslavia restrânsă, în condiții grele le afirma cu tărie acasă și în lume identitatea lor românească și solicita pentru ei nu în primul rând drepturi politice ci doar minime garanții pentru a-și păstra și cultiva identitatea etnolingvistică. Astfel de deziderate se integrează în coordonatele fundamentale ale spiritului european. Ele pot fi, pe scurt, găsite în intervenția „Mișcării românilor-valahilor din Iugoslavia” la congresul FUEV din mai 1996: „Ne interesează cum să ne păstrăm identitatea națională, limba maternă, cultura națională, obiceiurile, religia, alte însemne caracteristice pentru populația noastră...” Recunoașterea temeinicei unor astfel de deziderate și transpunerea lor în practică înseamnă în fond recunoașterea unui statut de minoritate românească pentru ei în țările respective. Pretutindeni unde bate o inimă românească trebuie să existe interes pentru cei mai oropsiți frați ai noștri, pentru această ramură uitată a românismului ce trebuie să-și găsească o soartă mai bună, justificată de întregu-i trecut istoric, în veacul în care ne pregătim să intrăm peste puțină vreme.

CAPITOLUL IX

CAZURILE ISTROROMÂNILOR ȘI MEGLENOROMÂNILOR

Oarecum la extremități ale întinsei zone de existență a blocului românesc din spațiul sud-est european se află încă componenții a două mici grupuri: istroromânii, în Peninsula Istria încorporată astăzi între hotarele statului Croația, și meglenoromânii, ce trăiesc în cea mai mare parte în Grecia de nord, nu departe de Salonic, în apropierea fluviului Vardar. Deși situate la mari depărtări și vorbind dialecte diferite, între aceste grupuri de români există și anumite asemănări. Ambele comunități au fost și sunt puțin numeroase, prefigurându-se într-un viitor nu prea îndepărtat dispariția lor completă. Și într-un caz și într-altul acești români trăiesc pe o arie geografică extrem de restrânsă, doar în câteva așezări cu caracter predominant rural, alcătuind de altfel o minoritate din punct de vedere numeric în raport cu populația majoritară a statelor respective. Și într-un caz și într-altul abandonarea locurilor de baștină a fost și este un fenomen caracteristic nu o dată de proporții însemnate.

Existența lor se caracterizează prin bilingvism sau chiar trilingvism, ponderea utilizării idiomului român fiind în continuă diminuare, iar elementele caracteristice ale acestuia în continuă alterare. Și unora și altora le-a fost și le este caracteristică lipsa în general a unui sistem educațional propriu, a unor forme de organizare și activitate națională capabilă să contribuie la păstrarea propriei lor identități. Practic nu s-au bucurat și nici nu se bucură de minime garanții ce ar fi trebuit să izvorască din recunoașterea lor oficială ca minorități etnico-lingvistice. Am mai putea adăuga și faptul că cele două dialecte, fiecare în mod diferit, se aseamănă atât cu dialectul daco-român cât și cu cel aromân.

Istroromânii alcătuiesc un grup care se află situat într-o zonă cu dealuri, văi și înălțimi muntoase, în partea central-răsăriteană a

Peninsulei Istria. Mica comunitate a istroromânilor se află împrăștiată la nord și la sud de masivul muntos Monte Maggiore (Ucika Gora). Înspre nord sunt două așezări populate de istroromâni, una fiind Jeani, așezarea cu cei mai mulți vorbitori ai dialectului. La sud de menționatul masiv muntos, în apropiere de orașelul Susnevița se află șapte așezări locuite de aceiași români, între care mai cunoscută este Valdarsa, multă vreme centrul administrativ comunal căruia i-au fost subordonate celelalte localități. În 1983 toate aceste șapte așezări cuprindeau laolaltă un număr de 581 locuitori, în timp ce un sfert de veac mai înainte, în 1949, trăiau acolo 1.497 locuitori³⁴⁶.

În secolul trecut, atunci când au intrat pentru prima dată în atenția cercurilor oficiale de la București în urma investigațiilor făcute acolo de către Ion Maiorescu, numărul general al istroromânilor se ridica la cca. 6.000, pentru ca la începutul veacului să se considere că s-au diminuat numeric cu cel puțin o treime. Astfel în 1921 în recensământul oficial italian erau consemnați „1644 vorbitori de limbă română”, pentru ca 5 ani mai târziu învățatul Sextil Pușcariu care le-a consacrat numeroase studii să considere că trăiau mai puțin de 3.000 de istroromâni³⁴⁷.

În secolele XIX și XX acești istroromâni au avut multă vreme ocupații specific rurale. Într-o anumită măsură au practicat agricultura deși suprafețele cultivate nu erau prea întinse. Existența unor pășuni a făcut ca și la ei ca și la aromâni păstoritul să constituie o dimensiune importantă a existenței lor. De asemenea s-au ocupat cu exploatarea lemnului. Una dintre îndeletnicirile lor caracteristice ce le-a asigurat multă vreme venituri stabile, nu prea mari, a fost fabricarea cărbunelui prin arderea lemnului (în 1994 au fost înregistrați ultimii cărbunari ce se îndeletniceau cu respectiva ocupație doar pentru turiști). De asemenea o vreme destui istroromâni au practicat și mineritul, exploatările fiind ulterior închise. Nu puțini au fost cei care îndepărtându-se de locurile de origine au devenit marinari, continuând astfel o tradiție larg răspândită în rândurile românilor apuseni din apropierea Mării Adriatice în evul mediu. Modificările însemnate petrecute în timpul celui de-al doilea război mondial și după aceea (distrugerii, schimbarea apartenenței statale prin trecerea Istriei din componența Italiei în cea a fostei Iugoslavii și apoi a Croației, urbanizarea și

modernizarea în general sub cele mai diverse forme) au accentuat procesul de emigrare, mai cu seamă spre Italia apropiată, Trieste în special, dar și în alte zone (se consideră că în zona New York – SUA trăiesc aproximativ 500 istoromâni stabiliți acolo după 1945).

Denumirea de istoromâni este o creație a învățaților epocii moderne. Locuitorii de acolo s-au denumit de-a lungul timpului în moduri diferite, predominând formele de „rumeri”, „rumări”, precum și „vlași”. Vecinii lor, cărturarii, autoritățile ce s-au succedat în zonă l-au denumit extrem de diferit, mai cu seamă „cici”, „ciribiri” (iar zona locuită de ei Ciribiria), „morlachi”, „uscoci” și mai cu seamă „vlahi”, uneori „vlahii negri” (în variante latină, italo-venețiană, greacă) Încă din primele decenii ale secolului al XVI-lea autoritățile habsburgice ce stăpâneau zona istriană au recunoscut identitatea dintre termenii de „cici” și „vlahi”, diferiți de sârbi, precum și descendența acelor vlahi din vechii romani. În secolul următor venețianul Irineo della Croce a consemnat pentru prima dată elemente ale graiului istoromân, subliniind apartenența lor la românism în general.

Originea istoromânilor a fost și este o problemă viu disputată, mai ales de către lingviști, întrucât istoricii au abordat prea puțin această problemă. Există un anumit consens în sensul că se consideră ca istoromânii actuali se constituie într-o ultimă rămășiță a unei realități istorice existente în vremurile medievale și în continuă diminuare în vremurile moderne, respectiv așa numitul grup al românilor apuseni ce au populat odinioară numeroase așezări răspândite în Croația, Dalmația, întreaga Peninsulă Istria etc.³⁴⁸. Acestor români li s-au atribuit de-a lungul timpului origini diferite, negându-se în general autohtonía și continuitatea neîntreruptă din vremurile de sfârșit ale antichității și până la consemnarea lor în izvoare medievale, începând cu Prezbiterul din Diocleea din secolul XII.

În legătură cu originile dialectului istoromân au fost formulate două teorii principale. O. Densușianu și adepții săi au susținut/susțin că dialectul istoromân s-a desprins din cel daco-român, avându-și originile în zonele apusene ale României de astăzi (Banat, Crișana, Munții Apuseni). Învățatul menționat, ca și alți savanți (A. Rosetti. I. Coteanu) consideră că separarea istoromânilor de daco-români s-a produs cu siguranță înainte de secolul XII, poate chiar înainte de anul 1000). Adepții unei alte

teorii, între care S. Pușcariu, T. Capidan, S. Dragomir, considerau că dialectul istroromân și-a avut originea în spațiul sud-dunărean, existând un proces mai îndelungat de mutare a unor comunități romanice dinspre centrul spre vestul și nord-vestul Peninsulei Balcanice, unde s-ar fi suprapus peste rămășițe ale romanității ce ar fi supraviețuit modificărilor etnice impuse de stabilirea slavilor în spațiul sud-est european. Mai nou s-a emis și ipoteza, foarte credibilă de altfel, că la geneza istroromânei au contribuit atât elemente provenind din blocul daco-roman, cât și altele, provenind din spațiul vorbitorilor de aromână³⁴⁹.

Oricum prezența sigur atestată a românilor în spațiul peninsulei Istria este veche. În anul 1321 era menționată acolo o Tară a vlahilor. Ulterior acești români apar în acte ale banilor Croației precum și ale unor regi maghiari: Sigismund de Luxemburg, Matei Corvin etc. După unele aprecieri, bazate pe onomastică și alte elemente istorice, s-a emis părerea că în secolele XIV și XV românii alcătuiau în Istria aproximativ 15 % din populație. În cursul secolelor XVI și XVII în condițiile înfruntărilor dintre lumea otomană și cea creștină, a avut loc o imigrare a unor elemente românești din părțile centrale ale peninsulei spre nord-vest, în special în Croația propriu-zisă dar și în zonele dalmatine și ale Istriei. S-a păstrat însă destulă vreme deosebirea între aromâni și istroromâni, urmași ai românilor apuseni.

Spre deosebire de aromâni, la istroromâni nu au apărut elemente ale unei renașteri naționale la începutul epocii moderne. Modul de viață tradițional, diminuarea lor continuă prin asimilare, numărul lor mic se pot constitui în explicații ale acestei realități. La jumătatea secolului trecut, în 1857, istroromânii erau cunoscuți direct în locurile lor de baștină de către Ion Maiorescu, care constata că acei români erau instruiți prin învățarea de rugăciuni în limba croată de către preoții catolici. Lui I. Maiorescu, căruia i s-a adăugat Gheorghe Asachi iar mai târziu Teodor Burada, Sextil Pușcariu ș. a., i-a aparținut inițiativa creării într-o modalitate sau alta a unor școli naționale în ținuturile istriene. Spre sfârșitul veacului a început o acțiune în zonă, în mediile românești de acolo. Astfel în ziarul „Giovine pensiero” din 27 octombrie 1887, a apărut un apel semnat de istroromânii din mai multe sate pentru a se aproba înființarea unei școli cu predare în limba română. Majoritatea croată din Dietă a respins această cerere, ca și altele ulterioare făcute în mod repetat și

cu sprijinul unor italieni, inclusiv a unor deputați ai acestora din Dietă. Deputatul italian dr. Scampichio își încheia astfel una dintre pledoariile sale: „Eu apăr astăzi cauza unui neam foarte nobil, uitat, abandonat, neglijat de toți, a unui neam care are comun cu noi originea în gloriile Romei și pe care trebuie să-l asociem beneficiilor civilizației noastre”. Rezultatul unor asemenea demersuri sprijinite și de opinia publică din România, de exemplu prin presă, a fost contrar așteptărilor românești. Prin eforturile financiare ale Societății Sfinții Chiril și Metodieu, instrument al politicii de slavizare, în anul 1905 la Valdarsa s-a înființat o școală croată sub egida preotului catolic de acolo, ce a făcut eforturi în mare parte zadarnice de a-i atrage pe români.

În acest context s-au înscris începuturile activității lui Andrei Glavina, considerat apostol național și figură emblematică a istroromânilor. Andrei Glavina s-a născut la 30 martie 1881 la Susnievița și a murit la Pola la 9 februarie 1925. Adolescent fiind, a impresionat prin vioiciune și inteligență pe profesorul ieșean T. Burada ce făcea în zonă cercetări etnico-lingvistice. Tânărul istroromân a fost adus în România, începând studii la Iași, continuate apoi în marele centru cultural al Blajului, unde a și terminat liceul. S-a întors apoi în Istria, devenind o vreme învățător la școala italiană din Arenzo. Lui i-a aparținut inițiativa alcătuirii și publicării pentru prima dată sub forma unui calendar a unei lucrări tipărită pentru prima dată în dialect și adresată conaționalilor săi. Astfel în anul 1905 era tipărită la București și răspândită în Istria lucrarea „Calindaru lu Rumeri din Istrie cu figure lucrat pārvea votea de Andreiu Glavina și Constantin Diculescu”. Se făcea acolo o pledoarie pentru păstrarea identității și recunoașterea acesteia. Tot Glavina a cules texte dialectale din satul Jeiani și a alcătuit două glosare: unul româno-istroromân și altul istroromân-dacoromân, pe care le-a publicat Sextil Pușcariu în volumele sale. De asemenea a trimis publicațiilor din țară mărturii din locurile sale de baștină, contribuind la cunoașterea realităților de acolo, despre care a furnizat de altfel numeroase știri diferiților cercetători între care O. Densușianu, T. Filipescu etc. Tot atunci au început și eforturile sale de creare a unei școli românești. Acestea au fost reflectate în presa vremii ce prezenta eforturile făcute de el până în 1914, pe care în 1925 Sextil Pușcariu le aprecia astfel: „Propaganda slavă, stimulată de guvernul central din Viena, și indiferența românilor liberi, față de frații lor istrieni, au făcut aproape inutile eforturile lui Andrei

Glavina. Destinul i-a rezervat rolul aproape exclusiv de apostol național”. După primul război mondial, în timpul căruia Andrei Glavina s-a aflat în tranșee, el și-a reluat acțiunea în noile condiții create prin integrarea Istriei în hotarele statului italian, care inițial a manifestat o relativă înțelegere față de dezideratele românești. În 1920 de exemplu a fost autorizată trimiterea din România a unui învățător și a cărților donate de Academia Română. Astfel în 1921 la Valdarsa Andrei Glavina a reușit să deschidă prima școală românească din Istria, purtând denumirea simbolică de Împăratul Traian. La un moment dat această școală avea un număr de 443 de elevi din toate cele 7 sate și cătune de la sud de Monte Maggiore. Școala își desfășura activitatea atât în limba română cât și în limba italiană. A avut un rol în cultivarea sentimentelor naționale, a identității de neam.

După moartea lui Andrei Glavina în anul 1925 a încetat și predarea în limba română, procesul de învățământ desfășurându-se exclusiv în limba italiană la Valdarsa cât și în celelalte așezări românești unde au fost deschise școli cu predare exclusiv în italiană. După al doilea război mondial, în toate școlile s-a introdus obligatoriu limba croată. Lipsa de învățământ românesc a contribuit și contribuie din plin la asimilare și înstrăinare. Nu a dat roade nici o inițiativă a autorităților de la București, timp de mai multe decenii. Între 1893 și 1935 au fost aduși în țară, la studii, câțiva istroromâni, în scopul pregătirii lor pentru o viitoare activitate școlară și națională în ținuturile de baștină. După terminarea studiilor, unii au rămas în România, altora interzicându-li-se de autoritățile locale revenirea în ținuturile de baștină.

Istroromânii au fost singurii dintre români care încă din vremurile medievale au îmbrățișat confesiunea catolică. În rândurile lor autoritățile bisericești au acționat și ele ca factor de desetinizare. Au existat unele încercări de folosire a educației religioase în scopuri naționale. Astfel după primul război mondial Andrei Glavina a răspândit în zonă manuale de religie aduse de la București, cărora li s-au adăugat calendare religioase în dialect tipărite la Cernăuți. În anul 1928 a fost răspândită și o mică carte de rugăciuni alcătuită tot în dialect. Astfel de eforturi cu totul disparate și insuficiente nu au fost continuate după război, când practic în zonă a fost împiedecată și chiar interzisă orice fel de circulație de carte românească.

Sub administrație italiană, la sfârșitul primului război mondial, s-a încercat și o anume organizare administrativă distinctă, în care un rol însemnat a avut același Andrei Glavina. În 1923 satele din partea de sud de Monte Maggiore au fost grupate în comuna Valdarsa, primăria folosind o vreme o ștampilă cu text românesc, având în mijloc reprezentată columna lui Traian. S-a introdus de asemenea inscripționarea bilingvă, în română și italiană.

Multă vreme după al doilea război mondial lipsesc știri despre evoluții din satele și așezările istroromâne. Timp de decenii ei au fost prezenți doar în lucrări științifice, mai ales de lingvistică. Problema lor a fost ridicată cu ocazia unor reuniuni internaționale ca de exemplu la congrese ale Uniunii federative a comunităților etnice europene. Împrejurările generale ale destrămării fostei Iugoslavii și ale prăbușirii regimurilor comuniste a deschis o nouă pagină în istoria istroromânilor. În presa din România și din alte țări au început a fi prezentate realitățile românești istriene. La 29 aprilie 1994, la Trieste s-a constituit Asociația istroromână Andrei Glavina, având drept scop salvarea românilor istrieni, păstrarea etniei și a limbii lor. Președintele asociației, dr. Petre Rațiu, a contribuit în cele mai diverse feluri la popularizarea problematicii istriene. În anul 1995 a început și publicarea unor cărți în dialect, începând cu „Calendaru lu rumeri din Istria”. Din 1996 a început să apară și prima publicație istroromână „Scrisore către fraț Rumer”. Conținutul publicației este extrem de variat: beletristică originală sau în transpunere din românește, însemnări cu caracter istoric, etnic etc., știri despre viața aromânilor.

La congresul din 1997 al UFCE a fost adoptată o rezoluție specială prin care se făcea apel la guvernul croat precum și la diversele organisme europene pentru recunoașterea juridică a românilor din Croația ca o comunitate etnică și pentru libera folosire a limbii lor în conformitate cu sistemul normelor europene de protecție a minorităților în domeniile învățământului, religiei și mass-media. În același scop s-au organizat o serie de reuniuni cultural-științifice sub egida Asociației Andrei Glavina, precum și a Asociației Democratice a Românilor din Croația, apărută la Zagreb. Nu s-au materializat încă eforturile în vederea promovării în învățământ sub o formă sau alta a limbii române, respectiv a dialectului istroromân, iar impactul altor forme de activitate națională în zonă pare a fi încă minor, ceea ce nu se constituie în

semne benefice pentru viitorul etnic al acestei minuscule grupări române.

În câteva localități din nordul Greciei și din sud-estul Macedoniei (precum și în câteva așezări din Dobrogea și Banat) mai trăiesc încă descendenții altei ramuri a poporului român, respectiv meglenoromânii³⁵⁰. Pe la 1880 învățatul german G. Weigand i-a „descoperit” pe meglenoromâni care vorbeau „un idiom românesc”. În opinia sa, aceștia erau urmașii vlahilor care, împreună cu bulgarii, au întemeiat, în secolele al XII-lea și al XIII-lea, statul bulgar. Ulterior o serie de învățați români și străini, între care C. Jirecek, N. Iorga, O. Densușianu, P. Papahagi, G. Ivănescu, S. Pușcariu ș. a. au discutat problema originilor emițând diverse ipoteze conform cărora aceștia s-ar fi detașat fie din daco-români, migrând înspre sud, fie din aromâni, deplasându-se spre est, fie au fost autohtoni reprezentând ultimele rămășițe ale unei mase mai importante de români ce trăiau în părțile răsăritene ale Peninsulei Balcanice și care s-au topit în cea mai mare parte în masa slavă cu care a conviețuit de-a lungul veacurilor. Indiferent de problema originii lor, ce rămâne încă subiect controversat în știință, meglenoromânii au fost și mai sunt încă, tot mai puțin, o realitate istorică incontestabilă în spațiul balcanic. Spre deosebire de aromâni a căror ocupații principale și tradiționale au fost multă vreme păstoritul, cărvănăritul și meșteșugurile, meglenoromânii au fost agricultori. Ei au trăit în regiunea Meglen (după care și denumirea care le-a fost dată), zonă deosebit de favorabilă agriculturii, datorită rodniciei pământului și climei prielnice ce permitea obținerea până la 3 recolte anual. De altfel, meglenoromânii au pus la punct și un sistem de irigații ce le-a permis valorificarea eficientă a suprafețelor de pământ din satele pe care le locuiau. În zona de la nord de golful Salonic, acești autohtoni se numeau ei înșiși „vlași” (denumirea de meglenoromâni a fost dată de cărturari, care au și generalizat-o fără a fi folosită de autohtonii de acolo).

În perioada interbelică meglenoromânii mai locuiau încă în câteva așezări (unii dintre ei fiind de religie musulmană se mutaseră deja în Asia Mică, unde dispăruseră). Atunci mai trăiau români în orașelul Nanta, cu cca. 5.000 de locuitori, și în 5 sate, Huma, Oșani, Ljumnița, Cupa și Tirna Reça. În apropiere se aflau și 3 sate cu populație mixtă, româno-slavă, precum și satul Livaz, populat cu

aromâni și creat ca urmare a diasporei grămostenilor la sfârșitul secolului XVIII. Atunci numărul lor era socotit a fi de 12-14.000 de persoane. Peste 3.000 de megleniți au emigrat și s-au stabilit în Cadrilater, iar după 1940 s-au răspândit din nordul Dobrogei până în Banat. Românii din Nanta prezentau atunci o particularitate aproape unică în existența românilor balcanici. Ei îmbrățișaseră într-un trecut ce nu poate fi precizat religia mahomedană, iar bisericile lor fuseseră transformate în geamii. De asemenea ei își însușiseră port turcesc, iar limba vorbită de ei avea și ea o puternică amprentă turcească. De altfel islamizarea lor părea a fi de dată recentă, după cum au consemnat tradiția și unii călători din secolul trecut. Ceilalți megleniți au rămas în cadrul bisericii ortodoxe, exercitându-se și la ei acțiunea Societății de Cultură Macedo-Române de promovare a școlii și bisericii în limba strămoșilor.

Până la al doilea război mondial comunitățile meglenite aveau în general caracteristicile unei lumi rurale. Cultivau cele mai diferite cereale, grâu, seară, orz, ovăz, mei. Bogata terminologie legată de agricultură în cea mai mare parte de origine latină, căreia i s-a adăugat un aport slav, se poate constitui într-o dovadă a vechimii acestei ocupații (semnificativ este de exemplu faptul că terenul pentru agricultură poartă denumirea de agru, de la romanul *ager*). Ei au practicat multă vreme și cultura gogoșilor de mătase, ceea ce le-a asigurat importante venituri, ca și practicarea agriculturii. Erau și meșteșugari iscusiți, produsele lor din ceramică sau din lemn fiind căutate și vândute în întreaga Macedonie, ca și țesăturile făcute în gospodării în mod tradițional.

Încă din perioada interbelică megleniții au fost supuși aceluiași efecte generale ale modernizării și asimilării ca și vecinii lor români dinspre apus. Practic după al doilea război mondial nu se mai știe nimic despre modul lor de existență în ținuturile de baștină (chiar și diversele cercetări ale dialectului lor se fac pe baza unor date mai vechi sau a sondajelor din diasporă). Cu prilejul unor reuniuni internaționale la Freiburg sau la Băile Herculane, au apărut unii reprezentanți ai lor, exprimând dorința lor de organizare în vederea păstrării specificului etnic și solicitând sprijinul fraților lor români. Acestea fac să existe temerea că mai mult decât oricare altă ramură a românismului sudic, meglenoromânii vor deveni foarte repede întru totul doar o amintire istorică.

ÎN LOC DE CONCLUZII: PREZENT SI PERSPECTIVE

Ultima jumătate de veac a adus importante schimbări în modul de viață în însăși existența românilor din spațiul Peninsulei Balcanice. În ceea ce privește condițiile materiale ale existenței lor, s-au accentuat sau chiar s-au finalizat unele fenomene și procese mai vechi și au apărut altele noi, ce sunt în plină desfășurare.

S-a modificat în continuare harta etnodemografică a acestei minorități naționale, o serie de așezări românești, unele celebre odinioară, și-au diminuat drastic numărul de locuitori sau au fost abandonate cu totul de autohtonii români, voit sau nevoit, fie rămânând pustii, fie repopulându-se cu elemente aparținând etniei majoritare. Au fost menționate astfel cazurile satelor din Istria, abandonate în mare măsură. Un exemplu asemănător poate fi întâlnit în zona de sud a peninsulei. Acolo a domnit o situație de război aproape neîntreruptă din 1940 până în 1949. Mai ales după încheierea războiului mondial, în vremea războiului civil dintre armatele guvernamentale și trupele comuniste, numeroase așezări au fost distruse de ambele părți aflate în conflict, arderile și devastările de tot felul uneori promovate sistematic au fost însoțite de deportarea de asemenea sistematică a mii și mii de familii din peste 70 de localități. Luptele au provocat astfel o serie de dislocări și mulți dintre cei plecați nu au mai revenit în locurile de baștină, fie din cauza autorităților, fie din rațiuni economice. Împrăștiati într-un mediu majoritar străin, adesea ostil ei au devenit pradă tot mai ușoară procesului de asimilare și desetnizare. În recensământul din 1951 mai apăreau încă în statul grecesc 39.855 de vlahi pentru ca după aceea ei să dispară cu totul, fiind considerați în totalitate ca membrii ai etniei grecești.

În anul 1996, în cadrul unei comunicări științifice, savantul Achile Lazarou, aromân de origine, ce se consideră grec, și care și-a consacrat o activitate științifică de peste trei decenii problemei aromânești, inclusiv prin cercetări sistematice de teren, prezenta o serie de concluzii privind situația din spațiul grecesc, având însă în

opinia noastră o valabilitate mai generală pentru toate statele balcanice. El scotea în evidență faptul că caracterul exclusiv oral al idiomului aromân, lipsa unor forme scrise și a unei literaturi tipărite, a stimulat bilingvismul, respectiv folosirea tot mai masivă a limbii grecești ce a câștigat teren continuu, în raport cu aromâna. Comparând rezultatele anchetelor sale din 1966 cu cele din 1996 ajungea la următoarea concluzie: „Limba cutzovlahă urmează o pantă descendentă. Se reduce într-un mod primejdios ceea ce duce la dispariția ei totală, fapt ce a fost deja semnalat de către diverși specialiști. Astfel spre sfârșitul secolului nostru se va încheia rolul istoric al cutzovlahilor, rol ce le-a conferit o specificitate distinctă și o dinamică unică.

Până în 1950-1970 limba cutzovlahă era vorbită într-o măsură suficientă într-un mediu social închis, ca a doua limbă a casei... După 1970 și până în 1985 limba cutzovlahă prezintă o schimbare primejdioasă, ea a început să se marginalizeze și vârsta de la care se cunoștea limba – linia de demarcație de 40 ani din perioada 1960-1970 – «s-a ridicat» acum spre 60 de ani, în timp ce persoanele având o cunoaștere pasivă a limbii au început să se împuțineze într-un mod spectaculos. După 1985 și până astăzi cu greu se pot găsi cutzovlahi care nu vorbesc decât cutzovlahă în mediul lor familial și nu sunt decât persoane în vârstă de peste 70 ani ce vorbesc cutzovlahă într-un mod incomplet, amestecând și un număr de cuvinte grecești. Astfel de persoane în vârstă încep să fie rare și murind «ei duc limba cu ei» Când acestea vor dispărea în 5-10 sau 20 de ani limba cutzovlahă se va stinge și formal, căci fuciar ea deja a dispărut. În anul 2000 se va încheia perioada ce a început cu cucerirea romană și în care limba cutzovlahilor a existat... Restrângerea și abandonarea limbii cutzovlahe constituie un fapt incontestabil...»³⁵¹

Același savant a încercat să evidențieze și unele din cauzele considerate de el a fi la baza fenomenului mai sus menționat. Menținerea limbii veacuri de-a rândul a fost legată de îndeletnicirile pastorale în special și de traiul în zone în general închise unde predominau puternic elementele vieții familiale. A urmat apoi abandonarea comunităților montane și răspândirea în centre urbane unde au fost îmbrățișate cele mai diverse îndeletniciri. Astfel locuitorii satelor din masivul Pind s-au instalat la Iannina, la Larisa, la Salonic sau la Atena, unde li s-au alăturat

numeroși alți aromâni ce și-au abandonat vechile lor așezări din Tesalia, Macedonia. În noul mediu urban, ei au generalizat treptat folosirea limbii grecești, o dată cu dobândirea de noi obiceiuri. Mulți au făcut studii și au devenit intelectuali. A. Lazarou are dreptate din acest punct de vedere, dacă luăm în considerație faptul că în prezent mulți din cei ce se consideră aromâni au o situație economică bună sau chiar înfloritoare, ca funcționari sau comercianți, industriași sau bancheri, medici sau ingineri etc. (după unele aprecieri se consideră ca în fiecare din cele două principale metropole ale Greciei, Atena și Salonic, trăiesc până la 50.000 de aromâni, îmbrățișând practic toate ocupațiile. Multă vreme românii balcanici au trăit în societăți endogame. În vremurile contemporane a crescut în mod continuu numărul căsătoriilor mixte, evident în defavoarea specificului românesc, diminuat astfel și pe această cale. Modul de viață tradițional din trecut, bazat în mare măsură pe colectivism, a favorizat manifestări sociale de tip folcloric, ce și-au avut rol în menținerea specificității. Modul de viață citadin a diminuat până la dispariție astfel de manifestări. Lipsa unui interes conștient, susținut, în forme organizate de menținere a limbii, a contribuit la această înstrăinare, respectiv la generalizarea limbii grecești și ca factor unic de legătură între ei³⁵².

Odinioară românii din Balcani, răspândiți în sate, târguri și orașe, mai ales ca păstori, meșteșugari, hangii și negustori de tot felul aveau contacte de tot felul, adeseori strânse legături între ei, ceea ce le-a permis păstrarea specificului lor lingvistic și etnic, menținerea sentimentului identitar. Schimbările politice ce au urmat închiderii frontierelor statelor naționale, în special după al doilea război mondial, precum și regimurile dictatoriale, le-au împiedecat până la anulare astfel de contacte, dincolo de distrugerea cvasicompletă a păstoritului de care a fost legată atâta vreme existența lor.

Activitatea desfășurată cu sprijinul autorităților de la București în domeniile școlar și izericesc contribuise la menținerea aceleiași idei a identității. Cei formați în școlile românești avuseseră imagini clare despre originea, limba și neamul lor, diferit de celelalte popoare balcanice. Si-au avut rolul lor și diferitele forme de organizare în asociații sau societăți aflate în legătură cu „Societatea de Cultură Macedo-română” cu sediul în București dar acționând ca un centru diriguitor, atât în plan cultural cât și național, al celei mai

mari părți a românilor din spațiul balcanic (inclusiv prin societatea „Timocul” pentru românii dintre Vidin și Morava).

După război, așezămintele școlare ale românilor au fost închise peste tot, și în diverse forme, cărturarilor aromâni animatori ai cauzei naționale au fost îndepărtați dintre conaționali lor. Au fost interzise asociațiile sau organizațiile românești. Într-o serie de țări a fost înlăturată, interzisă chiar, folosirea denumirii de român sau a sinonimelor balcanice ale termenului, precum vlahi (folosirea termenului de vlah dispăre după cum am văzut în recensământul oficial al Greciei după 1951. Până în 1960 pe pașapoartele lor aromânii din Bulgaria mai puteau folosi denumirea de vlahi, după care termenul a fost înlocuit cu cel de bulgari; în spațiul iugoslav s-a încercat și o generalizare a termenului de țințari, pentru un așa-zis „mic popor romanic”). Astfel de realități și altele asemănătoare au contribuit la asimilarea devenită tot mai evidentă.

Păstrarea identității etnice în spațiul balcanic de-a lungul veacurilor a fost influențată continuu de procesul de modernizare. S-a observat pe bună dreptate că: „Modurile de viață tradiționale n-au știut, n-au putut, nici să reziste creației statelor balcanice, deci politicilor de asimilare impusă, – care au decurs în mod logic din ele –, nici să se sustragă influenței de adaptare la o cultură nouă, pe care în genere societățile occidentale au făcut-o și o mai fac să apese pe toate țările – pudic numite «pe cale de industrializare»”³⁵³

Menționând cele arătate, M. Bacu mai adăuga: „Perioada de după cel de-al doilea război mondial, o dată ce statele balcanice au fost bine definite în legitimitatea lor istorică și mai ales în fundamentele lor culturale și naționaliste, determină Balcanii să părăsească problema unei aculturări legate de factori tipic locali în termeni de naționalități și de naționalism, pentru a-i face să intre în aculturarea proprie tuturor culturilor neindustriale care supraviețuiau în Occident, adică mai ales culturi țărănești sau, mai general, neurbane. De atunci, asimilarea domină, și domină de asemenea și arier-planurile ideologice, politice sau naționaliste, care n-au dispărut dar au fost și ele înghițite de un fenomen mai general. Urbanizarea și industrializarea progresive ale țării au provocat o părăsire – întru totul previzibil – a munților... Aculturarea economică se realizase deja o dată cu introducerea căilor ferate care – bineînțeles, au anunțat moartea activității comerciale tradiționale. Vocația aromânilor de negustori a stat, fără

îndoială, la baza mobilității lor puțin înainte și după război și a înlesnit marile migrațiuni care au avut loc, nu numai spre România, dar și spre restul lumii (mai ales în Statele Unite). Aculturării culturale îi rămânea să urmeze drumul exodului de la munte... Se regăsesc arier-planurile ideologice, politice sau naționaliste care n-au dispărut, însă au fost și ele înghițite de o comprehensiune culturală și politică mai generală.

Există obiceiul de a defini o etnie nu numai prin ansamblul trăsăturilor sale constitutive, ci și prin felul în care ea se definește pe ea însăși printre alte etnii, deci și prin felul în care celelalte etnii o definesc: Aromânii trebuie astăzi să fie căutați în orașele și satele care nu mai sunt aceleași cu cele pe care bunicii lor au putut să le cunoască, toponimele fiind grecizate, slavizate etc. Ei sunt în prezent cetățeni greci, bulgari, albanezi sau iugoslavi (makedoni), dar și români, vorbind limbile naționale ale țărilor ai căror supuși sunt și probabil incapabili să înțeleagă, dacă ar întâlni-o, o rudă de altă naționalitate a lor. Spațiul și timpul în care trăiau acești nesedentari aparțin astfel unei dimensiuni istorice mai mult decât trecute. Ca și forma organizării sociale care dădea specificitate acestei etnii. Toate trăsăturile care-I caracterizau diferențiindu-I de celelalte grupe de populații balcanice (locuință, limbă, tehnologii, forme de organizare socială) sunt sortite doar memoriei. Simțul identității lor se exprimă în prezent în termeni, nu ai unei apartenențe la o etnie, ci a recunoașterii unei minorități culturale, în cadrul respectului general datorat tuturor minorităților culturale, nevoite să trăiască într-un stat bi sau pluricultural.”³⁵⁴

Incontestabil că a avut loc după al doilea război mondial o schimbare dramatică în viața românilor din Balcani, marcată cel mai spectaculos prin diminuarea lor continuă și o ștergere aproape completă din „vizorul” opiniei publice și al cercurilor politice. Tot așa de incontestabilă a fost și este realitatea persistenței lor ca și în alte veacuri în spațiul în care erau autohtoni. În toate țările din zonă se vorbea adeseori cu frică și în locuri închise limba natală, transmisă din moși strămoși. Se mențineau, se cultivau tradiții ancestrale, obiceiuri care erau respectate adeseori cu sfințenie în cele mai diferite situații, ca de exemplu cu ocazia marilor sărbători creștine sau a unor momente notabile din viața oamenilor, precum botezul, nunta sau înmormântarea. Se cultiva folclorul ce nu o dată se strecura în manifestații publice cu caracter mai mult sau mai

puțin oficial. Se păstrau uneori cu sfințenie și cu riscuri în același timp cărți de tot felul în dialect sau în limbile moderne ca prezentau trecutul, deci întreaga viață, a înaintașilor lor. În diversele cercuri ale intelectualilor, nu puțini cu rădăcini în românii balcanici, se manifesta interes științific pentru realitățile trecute și prezente ale celor altfel, în plan politic și național, ignorați. Astfel în zonă dar mai ales în afara acesteia în marile centre universitare ale lumii studierea și prezentarea limbii române însemna în mod obligatoriu și cunoaștere și atenție pentru cele trei dialecte sud-dunărene, considerate drept componente ale uneia dintre limbile romanice. Texte în aromână, istroromână, meglenoromână circulau, stârneau întrebări în legătură cu creatorii și vorbitorii respectivelor idiomuri. Îi aduceau pe aceștia nolens volens în atenție. Românii balcanici erau astfel prezenți în toate tratatele de lingvistică românească sau romanica, iar dascălii de limbă română vorbeau despre ei.

O pleiadă de savanți s-au aplecat asupra fenomenelor lingvistice ale românismului balcanic, ducând mai departe valoroase achiziții ale unor învățați mai vechi. Astfel remarcabile contribuții lingvistice au fost elaborate de savanți precum Take Papahagi, M. Caragiu Marioțeanu, I. Coteanu, N. Saramandu, E. Scărlătoiu, A. Coltsida, A. Lazarou, N. Kadsanes, pentru a nu aminti decât câțiva din cele două extremități ale spațiului locuit de acești români.

Românii balcanici au continuat să fie prezenți și în unele cercetări istorice. Este adevărat că în manualele oficiale de istorie, ca și în cărțile de istorie ale propagandei oficiale, atât în România cât și în țările balcanice, ei lipseau cu totul. Totuși n-au lipsit preocupările pentru trecutul lor, mai cu seamă cel medieval. Astfel S. Dragomir a reușit să publice o importantă monografie cu concluzii valabile în cea mai mare parte și astăzi. La București în cadrul Institutului de Studii Sud-est Europene o serie de cercetători tineri, deveniți astăzi savanți recunoscuți în domeniul lor, și-au consacrat eforturile în investigarea documentară și prezentarea evoluției romanității balcanice, publicându-se între altele trei volume masive de documente bizantine, precum și studii monografice de întindere variabilă. Intre aceștia menționăm pe E. Stănescu, N.S. Tanașoca, L. Marcu, A. Tanașoca, T. Teoteoi, cărora li s-a adăugat S. Brezeanu și G. Zbucnea de la Universitatea din București. Alături de ei publicau în spațiul balcanic, la Belgrad,

Sarajevo, Skoplje, Salonic sau în alte părți o serie de studii M.Vancu, J. Trifunoski, M. Filipovici, B. Djurdjev, A. Papabasileiou, I. Papatnasiou, V.Trpkoski-Trpku și mulți alții. Li s-au adăugat contribuții adeseori remarcabile apărute în diverse publicații occidentale sub semnătura lui N. Beldiceanu, P.S. Năsturel, T.Vukanovici, M.D. Peyfuss, G. Carageani, T.J. Winniffrith, G.G. Litavrin etc.

După mai vechea antologie aromânească a lui Take Papahagi au început să fie editate noi antologii de literatură populară sau/și cu creații semnificative ale poeților și prozatorilor din zonă. O primă antologie, într-un tiraj restrâns a fost alcătuită de Constantin Papahagi, urmată de antologii masive de poezie, proză sau folclor aromân, publicate de H.Cândroveanu, K. Iorgoveanu-Mantsu, N. Saramandu. Predominau în astfel de culegeri poezii sau alte creații literare ce reflectau două dintre sentimentele ce au caracterizat creația lirică în spațiul românismului balcanic, mai ales la aromâni. Poate că din acest punct de vedere este ilustrativ un cântec de jale al tuturor românilor balcanici și nu numai al aromânilor în legătură cu Pindul, omolog pentru ei cu Carpații nord-dunărenilor: „În dragul nostru Pind// se înalță fumul sus - // că arde vatra noastră // și graiul ne e dus. // În dragul nostru Pind // nu zbiară miel în mai, // și plâng fetele noastre // și poartă cernit strai! // În dragul nostru Pind // pădurile rămân... // căci ard a noastre case // și piere bietu armân! (...Și moare lailu armân)” (transpunere K. Iorgoveanu).

Aceste realități, ca și alți factori, cu încărcătură extrem de diversă au fost în paralel și într-un anumit fel au influențat acțiunea națională în noile condiții istorice ce a început, de fapt a continuat imediat după război și a căpătat o amploare tot mai mare, mai cu seamă în contextul marilor schimbări din spațiul european de după 1989-1990. O serie de intelectuali sau personalități din rândurile românilor balcanici, multă vreme exclusiv din rândurile aromânilor, mai întâi în străinătate, respectiv în țările occidentale apoi și în locurile lor de baștină, au început o nouă etapă a acțiunii naționale în favoarea celor de același neam cu ei. Incontestabil că după al doilea război mondial o vreme cel mai de seamă exponent din acest punct de vedere a fost Constantin Papanace (1904-1985). Acesta provenea din spațiul balcanic, se născuse la Veria în nordul Greciei și, după studii la școala română din Salonic, terminase Academia comercială la București. La fel ca alți intelectuali a intrat

în mișcarea legionară, unde a avut un rol important în conducerea acesteia în ajunul și în timpul celui de-al doilea război mondial. După 1945, implicându-se tot mai puțin în activitatea politică a mișcării legionare din exil, și-a consacrat întreaga energie problemelor românismului balcanic, atât prin întocmirea unor lucrări cu caracter istoric și politic, cât și prin demersuri de tot felul la forurile internaționale în legătură cu soarta celor de aceeași etnie cu ei. În 1947 încheia deja redactarea unei ample lucrări: „Reflexii asupra destinului istoric și politic al aromânilor. Studiu istoric”.³⁵⁵ În condițiile istorice de atunci Constantin Papanace schița programul unei acțiuni naționale. Constatând că instaurarea regimului comunist la București, ca și realitățile politice din toate statele balcanice, inclusiv din Grecia cuprinsă atunci de flăcările războiului civil, nu permiteau afirmarea nici chiar recunoașterea ca atare a unui românism balcanic el părea a fi înclinat spre considerarea vorbitorilor de limbă romanică din spațiul balcanic, în speță a aromânilor, ca un popor distinct, respectiv ca o minoritate națională căreia ar fi trebuit să i se recunoască drepturi conform standardelor internaționale, respectiv declarației de constituire a Organizației Națiunilor Unite. Tot atunci el se pronunța pentru ca în viitor să se ajungă la o colaborare superioară în spațiul sud-est european, respectiv la o unificare balcanică ce urma să preceadă în viziunea sa constituirea „Statelor Unite ale Europei”, în care fiecare urma să-și găsească împlinirea și din punct de vedere etnic. Își exprima atunci un crez ce nu l-a părăsit nici mai târziu: „Oricum într-un moment greu pentru neamul nostru, când este sub jug greu, asuprit, decimat, hulit chiar de ai săi, noi credem în destinul politic al aromânilor și în realizarea lui istorică”.³⁵⁶

La începutul anului 1948 a întocmit un plan pentru „apărarea românilor din Grecia”. Își propunea să apeleze la regina Mamă, la cercurile Vaticanului, la Comitetul național român (N. Rădescu, G. Niculescu-Buzești etc.), la savanții români sau străini, la presă etc. A publicat în perioada următoare o serie de materiale privind românismul balcanic, înființând chiar mai apoi editura Armatolii, unde au apărut o serie de publicații ale lui și ale altora. Succesiv, prin două memorii, în 1951 și 1952, s-a adresat secretarului general al ONU, prin care cerea argumentat din punct de vedere juridic și umanitar intervenția înaltului for internațional pentru recunoașterea și implicit apărarea minorității aromâne în statele balcanice. Textele

au fost ulterior difuzate spre a deveni cunoscute opiniei publice³⁵⁷. La 10 mai 1954 a prezentat în numele comunităților românești din Grecia, Jugoslavia, Bulgaria și Albania un raport la cel de-al patrulea Congres al Uniunii Federaliste a Comunităților și Regiunilor Europene (existentă și astăzi, FUEV) în care sintetiza cererile conaționalilor săi rămase de altfel valabile și astăzi după aproape o jumătate de veac: „Nu revendică nimic în plus decât drepturile umane și naționale elementare, pentru a putea subzista ca naționalitate și de a-și aduce contribuția creatoare, ca și în trecut, în cadrul comunității balcanice”. Pe baza acestor cereri congresul amintitei organizații adopta la Múnster la 15 octombrie 1954 o primă rezoluție internațională prin care se cerea Organizației Națiunilor Unite de la New York și Consiliului Europei de la Strasbourg să acționeze pentru a asigura drepturile românilor din Balcani „în propria lor patrie”³⁵⁸ Ulterior, pentru o vreme, acțiunea politică a lui Constantin Papanace a trenat.

A reușit totuși cu sprijinul a numeroși emigranți români aflați în străinătate să asigure publicarea în 1959 a unui prim volum din „Noul album macedo-român” consacrat Societății de cultură macedo-române. Ulterior, în 1965, a apărut și al doilea volum al aceleiași publicații. În cele două volume și-au publicat contribuții din cele mai diferite, de la studii științifice de valoare deosebită, până la memorii sau eseuri, un număr de peste 50 de români din întregul spațiu etnic, precum și de străini, majoritatea savanți de certă reputație. Ulterior cele două volume au fost completate cu o masivă „bibliografie macedo-română”, datorată lui P.S. Năsturel. În cele două volume C. Papanace a publicat importante contribuții, ce se constituiau atât în investigații științifice, cât și în programe politice³⁵⁹.

În jurul anului 1970, din ce în ce mai mult în anii următori, în România și în diverse alte țări au reînceput să apară creații literare în dialect, datorate lui T.Mihadaș, K.Iorgoveanu, H.Cândroveanu, D.Dincev (Dina Cuvata), N.Boga și alții. La București în jurul finului poet A.Nasta se strâneau membrii cenaclului George Murnu, reapăreau de la București la Salonic ansambluri folclorice ale românilor balcanici.

În paralel mișcarea pentru drepturi naționale intra încă timid într-o nouă etapă, ce avea să se caracterizeze între altele printr-o crescândă diversitate și care avea să fie legată mai ales de aromânii

din diasporă și apoi din locurile lor de origine. Timp de peste două secole, începând de la „școala moscopoleană”, prin reprezentanții lor, fie cărturari, fie militanți naționali, fie oameni de rând pur și simplu, cea mai mare parte dintre aromâni, ca și frații lor istro-români sau megleno-români, s-au considerat (mulți se consideră și astăzi) ca aparținând aceleiași etnii ca și frații lor de la Dunăre și Carpați, alcătuind deci marele bloc al românismului. Multă vreme o asemenea concepție a fost cultivată și stimulată în diverse feluri de la București, atât de către autorități, cât și de către intelectuali și opinia publică în general. O asemenea atitudine a contribuit fără îndoială la menținerea și promovarea unor sentimente identitare și naționale în dreapta Dunării. Era normal într-un anume fel ca lipsa de interes, ostilitatea chiar a cercurilor din statul român după al doilea război mondial să provoace reacții și implicit căutarea unor noi soluții. Deja public, nu și în intimitate, C.Papanace începuse a afirma ideea unei deosebiri de natură etnică între aromâni și români. O astfel de concepție a lui C.Papanace era în opinia noastră de natură tactică, vizând apărarea, deci supraviețuirea conaționalilor săi. O astfel de idee a fost preluată mai târziu. În anul 1978, în revista „Noi Tracii”, editată în exil de către I.C.Drăgan, apărea documentul intitulat „Aromânii. O minoritate națională care își cere drepturile”. Semnatarul era profesorul V.G.Barba, aflat atunci încă la Brașov, urmând a lua peste puțină vreme drumul exilului la Freiburg, unde trăiește și astăzi.

Ideile sale principale erau formulate astfel: „Unul din cele mai vechi popoare din peninsula Haemus, Aromânii (Valahii, Macedo-românii) nu sunt recunoscuți la ei acasă ca grup etnic distinct... Ei sunt prin limbă și cultură singurii continuatori ai latinității în sudul Dunării. Aromânii apar în istorie ca popor neolatin distinct încă din secolul X... În prezent aromânii nu sunt recunoscuți în nici unul din cele patru state ca minoritate națională distinctă... Se impune :

- recunoașterea aromânilor ca minoritate națională distinctă, în fiecare din statele în care locuiesc;

- sprijinirea de către fiecare stat + în care ei trăiesc ca cetățeni loiali și harnici – a culturii aromânilor în propria limbă cu mijloace financiare de stat;

- ore de limbă maternă în școlile pe care le frecventează;

- slujbă religioasă în limba maternă în biserici;

- ziare, reviste în șimba maternă

- asociații culturale proprii...

În interesul întregii civilizații europene – este necesară sprijinirea poporului aromân pentru dobândirea dreptului la libera dezvoltare a ceea ce el are specific și valoros : limbă, tradiții, cultură – toate parte integrantă a patrimoniului cultural european.”³⁶⁰ În același an, prin intermediul poetului Zahu Pană, documentul a fost răspândit în Statele Unite, apoi doi ani mai târziu, împreună cu un memoriu, a fost prezentat la Madrid Conferinței pentru Securitate și Cooperare în Europa, în 1981 a fost înaintat la ONU, apoi Parlamentului Europei și altor organizații internaționale. Începând din 1984, în Germania, apoi din 1985 în SUA, au început să se organizeze periodic congrese ale aromânilor cu participarea și altor reprezentanți a tuturor românilor. S-au conturat astfel două curente existente și astăzi, fie în țările balcanice, fie în România, fie în alte zări între descendenții romanității orientale și nu numai între ei. Respectiv s-a menținut mai vechea idee, predominantă de exemplu în statul român, că aromânii în special, ca și ceilalți frați ai lor istroromânii și meglenoromânii, ca descendenți ai romanității balcanice reprezintă ramura sudică a poporului român. Pe de altă parte în statele balcanice, mai mult, în România, mai puțin, în unele cercuri pe plan internațional există adepți și militanți ai concepției că alături de români, strict înrudiți cu aceștia dar totuși diferiți, există o altă etnie, poporul aromânilor, vorbitor al unei limbi romanice distincte, limba aromână. Evident este dreptul și al unora și al altora dintre adepții celor două concepții de a le îmbrățișa și de a le susține, mai ales că și într-un caz și într-altul se urmărește unul și același scop – păstrarea și supraviețuirea unei realități etnice atât de bogate și de specifice în spațiul balcanic în vremurile trecute, aflată astăzi în plin proces de diminuare drastică și chiar de dispariție.

Realitățile romanității balcanice după 1990 prezintă și o anume continuitate dar și o serie de schimbări dătoare oarecum de optimism, de speranță. La nivel statal nu s-au petrecut schimbări substanțiale în nici un caz spectaculoase. Noile autorități din perioada postcomunistă de la Sofia, Belgrad, Tirana, Zagreb s-au decis cu greu să recunoască într-o formă sau alta existența unei etnii latinofone. În fapt prin norme constituționale vlahii sunt recunoscuți doar în Macedonia. În celelalte țări balcanice sunt doar mai mult sau mai puțin tolerați, având un regim departe de a fi similar cu cel asigurat la București unui număr însemnat de

minorități, însumând nu o dată doar câteva mii de oameni, pe când la sud de Dunăre, în diverse țări de acolo, trăiesc între zeci de mii și sute de mii de români, denumiți în fel și chip.

Semnificativ din acest punct de vedere este și modul în care apar în statisticile oficiale. În recensământul din iunie 1994 din Macedonia erau consemnați 8.467 vlahi, adică 0.4% din populație. În Albania nu s-a întocmit nici un recensământ oficial după 1990, iar înainte aromânii nu apăreau în nici un fel. Ultimul recensământ bulgar înregistra 5.159 aromâni și nu se consemnau românii (vlahii) din zona dunăreană. Statisticile sârbești înregistrează mai puțin de 30.000 de români bănățeni și cca.18.000 români timoceni. În schimb datele privind numărul românilor din Balcani întâlnite în alte materiale sunt cu totul diferite. În recomandarea 1333 / 1997 a Parlamentului Europei se aprecia că în lume trăiau cca. 250.000 de aromâni, cifră dublată în raportul prezentat Parlamentului Europei cu ocazia adoptării respectivei rezoluții. În diversele materiale difuzate de către români din țară sau din diasporă, inclusiv de către cei care se consideră aparținătorii unei etnii distincte în calitate de aromâni se avansează cifre cu totul diferite, în orice caz ridicate. Astfel în o serie de materiale se consideră că în Albania trăiesc între 100.000 – 300.000 români, în Bulgaria minim 250.000 de români, majoritatea în valea Timocului și în zona Vidinului, în Macedonia între 200 – 300.000 de români, în Serbia, în diverse zone, înspre 1.000.000 de români, cifrele avansate pentru Grecia variază între 400 – 700.000 și chiar mai mult. Alte zeci de mii de români ar trăi în Bosnia și Croația (urmași ai imigranților din aceste zone trăiesc încă în Austria). Dincolo de astfel de cifre a căror realitate a discutabilă (unele au la bază totuși date relativ sigure din perioada interbelică, pe baza cărora s-a făcut calcul luându-se în considerație procentul populației și sporul normal al natalității). Rămâne incontestabilă existența acolo a reprezentanților unei romanități cu o istorie aproape bimilenară.

În diverse feluri după 1990 românii din spațiul balcanic au început să se manifeste. Adeseori cu mari greutate în toate statele din zonă și-au înființat organizații proprii, multe dintre ele fiind împiedecate să-și afirme crezul național și politic și fiind astfel înregistrate ca asociații culturale. Cu deosebire de la o țară la alta, în ceea ce privește modalitatea de apariție, scopurile propuse prin statute, ele există practic peste tot. Ba chiar există mai multe, după

cum se îmbrățișează sau nu una dintre concepțiile ce circulă, mai ales în rândurile aromânilor, în legătură cu identitatea / nonidentitatea lor cu românii. Adeseori disensiunile, polemicile, înfruntările de tot felul sunt prezente cu efecte negative asupra a ceea ce în fond trebuie să fie scopul lor esențial – salvarea din punct de vedere etnic a conașionalilor lor, indiferent de modul în care se consideră și se denumesc. Activitatea culturală și politico-națională în forme organizate sau nu se amplifică continuu. În toate țările au început să apară, sporadic sau periodic, publicații între care se remarcă „Deșteptarea aromânilor”, „Dimândarea”, „Zborlu a nostru”, „Bana Armânească”, „Timpul/Vreme”, „Vorba noastră”, „Curcubeul timocean”, „Fara armânească” și altele, în România, Bulgaria, Jugoslavia, Macedonia și până în Canada. Incepând din 1994, sub redacția lui T.Cunia, au apărut 13 volume din „Rivista di Literatură și Studii Armâni”. Doar două edituri din România: „Dimândarea părintească” și „Cartea aromână” au publicat cca. 100 de volume, majoritatea de literatură, interesând într-un fel sau altul pe românii din Balcani. Aceștia li s-au adăugat alte zeci de tomuri tipărite la sud de Dunăre. Au fost redactate abecedare și manuale pentru aromâni. S-a tradus integral și s-a răspândit în zonă Noul Testament și alte lucrări pentru slujbă religioasă în limba maternă. În unele țări s-au introdus emisiuni periodice în dialect la posturi de radio și televiziune, precum și ore în limba maternă în o serie de grădinițe și școli. S-au înmulțit activitățile artistice de tot felul, promovate în formele dialectale. Un reviriment în situația națională care a fost stimulat și de discuțiile din Parlamentul Europei, în urma cărora s-au adoptat hotărâri culminând cu recomandarea 1333 / 1997, considerată de mulți drept o adevărată cartă națională, asemenea iradelei imperiale din 9 mai 1905, dată sărbătorită de altfel drept zi națională de multe comunități aromâne din Balcani.

Situația prezentă din punctul de vedere al posibilităților de manifestare a românilor balcanici este incontestabil mai promițătoare decât cea din urmă cu câteva decenii. Există însă o serie de realități ce nu pot fi ignorate și care țin fie de ei, fie de mediul înconjurător în care trăiesc și în care vor evolua și în viitor.

Încă din anul 1990 și-a reluat activitatea în România Societatea de Cultură Macedo-Română. Pe baza statutului din 1934, sub președinția succesivă a lui A.Nasta și M.Bileca această societate și-a propus să facă cunoscută în diverse modalități situația romanității

balcanice, în special a aromânilor. O vreme s-au desfășurat reuniuni periodice ale Societății, ale Cenaclului literar George Murnu, s-a încercat chiar organizarea unui congres al aromânilor de pretutindeni. Datorită unor cauze diverse, Societatea de Cultură Macedo-Română și conducerea ei nu au reușit să se impună ca organ coordonator al întregii activități a românilor balcanici. Oricum, acțiunile și eforturile societății au reușit să trezească un anumit interes și să facă mai cunoscută în rândurile autorităților și a opiniei publice problematica diversă cu care se confruntă astăzi românii balcanici, indiferent unde trăiesc³⁶¹. În ultimul timp, având drept figură centrală pe S. Samara și în strânsă legătură cu centrul aromânesc de la Freiburg, a început să activeze în România o Ligă a Comunităților Aromâne, ce afirmă cu tărie ideea identității etnice distincte a aromânilor și recunoașterea acesteia în conformitate și cu rezoluția 1333 adoptată la Strasbourg la 26 iunie 1997, pe baza celor două rapoarte prezentate succesiv de către deputatul Lluís Maria de Puig la 20 februarie 1996 și la 17 ianuarie 1997. Discuțiile purtate în Parlamentul Europei în aprilie 1996 și iunie 1997, cu participarea a peste 30 de deputați din diverse țări europene și în primul rând din spațiul sud-est european, dincolo de deosebirile adesea majore privind trecutul și caracterul etnic, au dus la recunoașterea în unanimitate a unei realități de altfel evidente și incontestabile, respectiv prezența în contemporaneitate a aromânilor ca minoritate lingvistico-culturală pe care organismele internaționale și guvernele tuturor țărilor sunt datoare să o protejeze și să o salveze.

În mai multe rânduri, în Parlamentul României sau cu diverse alte ocazii, senatorul Iustin Tambozi, aromân de origine, a făcut apel la Parlament, guvern, inclusiv Ministerul Educației Naționale, la Patriarhie, la Societatea civilă pentru acțiuni, urmărind promovarea specificului aromânilor. În iunie 1997 el a înaintat Senatului un proiect: „Lege privind unele măsuri pentru protecția minorității cultural-lingvistice a aromânilor”. În expunerea de motive arăta între altele: „Prin originea lor etnică aromânii (vlahoromânii) fac parte din familia românilor descinzând din traco-ilirii romanizați și vorbind dialecte istorice ale limbii române... Prin multiplele legături pe care le-au stabilit de-a lungul secolelor cu România, cât și prin așezarea multora dintre ei în țară, aromânii aparțin spațiului de spiritualitate românească... În România

aromânii (vlaho-românii) reprezintă o minoritate culturală și lingvistică ce întregește firesc ansamblul național. Mai concret zis aromânii (vlaho-românii) din România nu se consideră o minoritate națională întru cât din punct de vedere etnic ei sunt tot români. În alte țări și mai ales în zona balcanică (Bulgaria, Macedonia, Jugoslavia, Grecia, Albania etc.) aromânii sau vlaho-românii constituie minorități naționale, apreciate sau nu ca atare. Aromânii (vlaho-românii) din aceste țări sunt conștienți de identitatea lor și consideră România ca statul unde cultura lor specifică și numeroasele personalități pe care le-au dat mai în toate domeniile, au aflat mediul cel mai propice. Din păcate în țările în care aromânii viețuiesc, lipsa unui sprijin susținut duce la pierderea tezaurului lor spiritual (grai, datini, creație literară și artistică etc.), multe din vechile lor așezăminte de învățământ, de cult, au dispărut, asociațiile lor culturale sunt puține... Se impune un sprijin real al statului român în conveniență cu statele balcanice pentru stimularea vieții spirituale a aromânilor, a comunităților atât de prospere altădată și care riscă să cadă în uitare. Graiul aromânilor trebuie conservat în familie, școli, biserici și așezăminte culturale proprii, prin facilitarea existenței acestor așezăminte, inclusiv prin mijloace mass-media (ziare, reviste, emisiuni radio și televiziune). A conserva limba română în diversitatea ei istorică și dialectală înseamnă o îndatorire ce va spori rolul și prestigiul românității în plan internațional. Pierderea limbii, tradițiilor, culturii acestei ramuri sud-dunărene a românilor ar fi o sărăcire a însăși spiritualității românești”³⁶²

Astfel de acțiuni și aprecieri la care subscriem întru totul și cu speranța materializării concrete cât mai grabnice, reliefează încă o dată rolul ce revine autorităților românești, ca și românilor de pretutindeni, pentru ca o istorie multiseclară, cea a ramurii sudice a românismului să continue să fie prezentă și în deceniile următoare, îmbogățindu-se astfel tabloul Europei mileniului 3 în care românii vor continua să fie un factor de promovare a înțelegerii și prosperității.

ORIENTARE BIBLIOGRAFICĂ

Interesul pentru descendenții sud-dunăreni ai romanității orientale a existat în istoriografie începând din evul mediu și până în zilele noastre, fie separat, fie ca o componentă a preocupărilor generale despre istoria românilor, de la originile lor și până în secolul XX.

În cadrul Institutului roman de cercetări de pe lângă Biblioteca română de la Freiburg a fost alcătuită, cu contribuția esențială a lui Petre S. Năsturel: „Bibliografia macedo-română” (Freiburg, 1984), care înregistrează aproape 4.000 de titluri de lucrări tipărite privind în special problemele aromânilor, dar și ale celorlalți români ce au trăit în spațiul balcanic. Această bibliografie a fost însoțită de indice de nume și de persoane precum și de unul tematic, ceea ce permite o inițiere în întreaga problematică istorică sub cele mai diverse aspecte. Bibliografiile sumare ale destinului istoric a românismului sud-dunărean sunt cuprinse și în unele din lucrările cu caracter sintetic privitoare la istoria românilor sud-dunăreni în întreaga lor evoluție istorică sau în legătura cu anumite aspecte. În anul 1938, la București, Vasile Diamandi Aminceanul publică lucrarea „Românii din Peninsula Balcanică” ce era însoțită de o importanță bibliografie, amestecându-se izvoarele, lucrările beletristice, presa și contribuțiile științifice. După al doilea război mondial în lucrarea sa fundamentală „Chestiunea aromânească, Evoluția ei de la origini până la pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei” (ed. germană, Viena, 1972, ed. română, București, 1994), Max Demeter Peyfuss prezenta o bibliografie sistematică a principalelor izvoare și lucrări de specialitate privind românismul din sudul Peninsulei Balcanice, în cea mai mare parte a epocii moderne. O sumară bibliografie a principalelor lucrări consacrate aromânilor era cuprinsă și în culegerea de studii publicată din inițiativa lui Neagu Djuvara: „Les aromains” (Paris, 1989), tradusă apoi și în limba română: „Aromânii. Istorie. Limba. Destin” (București, 1996). Împreună cu colegul prof dr. Stelian Brezeanu, coordonând volume de documente: „Romanii de la sud de Dunăre” (București,

1997), am adăugat studiului introductiv și o sumară bibliografie a izvoarelor publicate și a unora dintre esențialele lucrări de specialitate.

Așa cum a reieșit și din textul lucrării au existat și există diferențieri între modul de exprimare al descendenților românității sud-dunărene și a celor din spațiul nord-dunărean. Au existat o serie de realizări, unele de o deosebită valoare, de alcătuire a unor dicționare, având și un caracter istoric, a graiului (unii denumindu-l chiar „limba”) aromânilor. Astfel unul dintre cei mai remarcabili reprezentanți ai intelectualității aromâne, Take Papahagi a publicat în două ediții (București, 1963, 1974) „Dicționarul dialectului aromân. General și etimologic”. Ulterior el a fost transpus într-o nouă formă de către Tiberiu Cunia: „Dictionarul T. Papahagi turnat tu un dictionar rumân-arumân. Editsii priliminara shi partsiala” (Fayetteville - Constanța, 1995). Apostol N. Caciuperi a alcătuit „Dicționar român-aromân” (București, 1996). O remarcabilă realizare științifică din acest punct de vedere este lucrarea acad. Matilda Caragiu Marioteanu: „Dicționar aromân (macedo-vlah) Comparativ (român literar-aromân). Contextual. Normativ. Modern.” din care a apărut, în 1997 la București, primul volum cuprinzând literele A-D. Tot acad. Matilda Caragiu Marioteanu îi aparține și ultima opinie științifică privind locul limbii aromâne, respectiv a aromânilor, în istoria și spiritualitatea europeană: „Dodecalog al aromânilor” (text în română, franceză și engleză, Constanța, 1996).

Până în prezent nu a fost încă alcătuită o lucrare sintetică, amplă, pe baze științifice, privind trecutul mai vechi și mai nou al românilor din Peninsula Balcanică. Evident că în preocupările marilor reprezentanți ai istoriografiei românești din secolul trecut și până la al doilea război mondial nu putea lipsi soarta ramurii transdanubiene a românilor, mai ales în ceea ce privește vremurile medievale, mai bine cunoscute de altfel. Începând cu A. D. Xenopol, în sintezele de istorie românească au fost tratate aspectele istoriei medievale, cu precădere perioada Asaneștilor. În sinteza sa de istorie a românilor până la 1821, C. C. Giurescu a consacrat capitole speciale românilor balcanici, indicând și principalele lucrări de referință. În ultima sa lucrare de sinteză a istoriei românilor, în 10 volume, N. Iorga s-a aplecat și asupra lor, mai ales în ediția franceza a cărei titlu era de altfel în egală măsură sugestiv

și programatic: „Histoire de Roumains et de la romanite orientale” (București, 1937-1945). În unele lucrări mai noi exista de asemenea referiri privind mai ales aspectele de istorie medievală. Din acest punct de vedere preocupările istoricilor contrastează izbitor cu cele ale lingviștilor ce s-au aplecat asupra evoluției de-a lungul timpului a limbii române, respectiv ale diverselor dialecte ale acesteia. În lucrările tuturor celor care au abordat nașterea și evoluția limbii române, precum A. Philippide, O. Densusianu, Sextil Pușcariu, Al. Rosetti ș. a., trecutul lingvistic al românilor sud-dunăreni din Istria până în Pind, Timoc sau Balcani, a fost tratat organic și unitar alături de cel al fraților lor locuind în spațiul dintre Tisa și Nistru.

De-a lungul secolului XX au existat tentative de prezentare globală a istoriei românilor din spațiul balcanic, cu precădere a celor din părțile sudice, denumiți adeseori macedoromâni sau aromâni sau (până la primul război mondial) românii din Turcia europeană. Amintim lucrarea apărută la începutul veacului, cu o prefață a lui D. Onciul, cu caracter de pionierat fără o valoare științifică deosebită, „Istoria românilor macedoneni din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre” alcătuită de Ion Arginteanu și apărută la București în anul 1904. I s-a adăugat lucrarea lui D. Abeleanu „Neamul aromânesc din Macedonia” (București, 1916). La cererea Societății de cultură macedoromâne, în vederea propagandei desfășurate cu ocazia Conferinței de pace de la Paris, în 1919 N. Iorga alcătuia o privire sintetică de 64 de pagini „Histoire des Roumains de la Peninsule des Balcans (Albanie, Macedoine, Epire, Thessalie etc.” (București, 1919).

În perioada interbelică V. Diamandi Aminceanul a alcătuit o scurtă lucrare cu caracter informativ: „Românii din Peninsula Balcanică” (București, 1938), în care adăuga unor capitole de istorie și altele privitoare la demografie, cultură, situație bisericească etc. în același timp apăreau studiile lui T. Papahagi sau T. Capidan consacrate mai cu seamă limbii, nelipsind însă și problemele de istorie mai veche sau mai recentă. Ultimul, la cererea Academiei române, în cadrul unei serii consacrate popularizării peste hotare a diferitelor ramuri ale poporului român a alcătuit lucrarea „Macedoromânii. Etnografie Istorie. Limbă” (București, 1942-1943, în limbile română și germană). Tot în perioada interbelică publicistul Sterie Diamandi a publicat o lucrare de popularizare, în general bine documentată: „Oameni și aspecte din

istoria aromânilor” (București, 1940). Am putea spune că cea mai serioasă dintre cercetările istorice din perioada interbelică în ceea ce privește aspectele modernizării societății românești din Balcani aparține lui Anastase N. Hacıu: „Aromânii. Comerț. Industrie. Arte. Expansiune. Civilizație” (Focșani, 1936). I s-au adăugat contribuții ale învățaților V. Papacostea și V. Papahagi, ce și-au propus fiecare în parte, fără finalizare, să realizeze sinteze istorice privind trecutul consângenilor lor. În condițiile complexe ale desfășurării marii conflagrații mondiale, N. A. Constantinescu, colaborator al lui N. Iorga, alcătuia o prezentare sintetică: „Originea și expansiunea românilor” (București, 1943) ce se adaugă celei a lui Marin Popescu Spineni, alt colaborator al lui N. Iorga, „Românii din Balcani. Aspecte geo-politice și economice”(București, 1941). Aproape în aceeași vreme apărea și o teză de doctorat, singura consacrată românilor din spațiul timocean, datorată lui Teodor N. Trapcea: „Contribuțiuni la istoria românilor din Peninsula Balcanică: românii dintre Timoc și Morava”(București, 1942).

În spațiul statului român, în perioada postbelică priviri sintetice privind-i pe românii sud-dunăreni nu au mai apărut timp de multe decenii. Ar fi totuși de amintit câteva excepții. În anul 1959 apărea la București lucrarea unui vechi cercetător a problemelor românismului balcanic, inclusiv a originilor acestuia, Silviu Dragomir: „Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu”. Prin grija lui Alexandru Elian, N. S. Tanasoca, T. Teoteoi ș. a. erau editate majoritatea surselor bizantine privind și pe românii sud-dunăreni, nu numai pe frații lor din ținuturile nordice („Fontes Historiae Daco-Romanae”, București, vol. II-IV, 1970-1982). Perioada medievală a românismului balcanic era analizată în volumul colectiv „Răscoala și statul Asaneștilor”, cu studii semnate de S. Brezeanu, E. Stănescu, N. S. Tanasoca, T. Teoteoi. Semnificativa sub multiple aspecte a fost publicarea unei selecții din opera lui George Murnu: „Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre” (București, 1984) cu un consistent studiu introductiv al problematicii aromânești datorat lui N. S. Tanasoca. Cam în același timp au apărut nu mai puțin de trei antologii, datorate lui H. Candroveanu și Kira Iorgovan, însumând, cu note introductive despre autori, principalele creații literare, poetice sau narative, ale unor autori aromâni din secolul trecut până în contemporaneitate.

După război, peste hotare apăreau contribuții ale unor români sau învățați străini consacrate românismului balcanic. La Freiburg Constantin Papanace publică în 1959 lucrarea „Fermentul aromân (macedoromân) în sud-estul european” (o nouă ediție Constanța, 1995), iar în 1964, în același oraș apărea “Geneza și evoluția conștiinței naționale la macedoromâni” (o nouă ediție, Timișoara, 1995). Rămânea în manuscris o altă importantă lucrare a lui C. Papanace: „Reflexii asupra destinului istoric și politic al aromânilor. Studiu istoric”, ce a văzut lumina tiparului, la București, abia în anul 1998. În afară de amintita lucrare „Aromânii” îngrijită de Neagu Djuvara, problemei românismului din părțile sudice ale Peninsulei Balcanice îi consacrau unele sinteze N. Cararuca („Les Aroumains. Recherches sur l’identite d’une ethnie”, Besancon, 1990), T. J. Winnîfrith („The vlachs: the history of a balkan people”, New York, 1987), A. Lazarou („E aromounike kai ai mea tis ellinikis eheseis autis vlahoi. :Istoriki. Filologiki. Meleti”, Atena, 1986), A. M. Coltzida („Oi kutsovlahoi”, Salonic, 1976).

Ca urmare a unei inițiative a Arhivelor naționale ale României, un colectiv de autori coordonat de S. Brezeanu și Gh. Zbucnea a publicat la București în anul 1997 volumul „Românii de la sud de Dunăre. Documente”, cuprinzând pe lângă o privire sintetică (pag.7-54) o selecție a principalelor documente referitoare la întregul spațiu balcanic și la întreaga istorie din timpurile etnogenezei și până în anul 1996.

În ultimul timp problemele etnogenezei, respectiv ale evoluției românității sud-dunărene din vremurile Bizanțului până în epoca turco-cratiei au fost abordate pe baza unei documentații simțitor sporite provenind din diverse surse. Pe lângă izvoare bizantine de tot felul, au fost valorificate diverse surse de proveniența sud-slavă și mai ales cele provenind din arhivele otomane ce cuprind încă multe știri nevalorificate. În aceasta ordine de idei amintim materialele valorificate de către Nicoară Beldiceanu: „Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, societe, economie”. Londra, 1976 și „Les Roumains des Balkans dans les sources ottomanes”, în vol. „Etudes roumaines et aroumains” (red. Paul H. Stahl), Paris București, 1990. Nevalorificate încă sunt documentele publicate de Dusanka Bojanici-Lukaci: „Vidin i vidinskiat sandjak prez 15-16 vec. Documenti ot arhivite na Tarigrad i Ankara”, Sofia,

1975 și „Iedân rani kanun za vlahsmederevskog sandjaka”, în „Vesnik vojnog muzeja”, 11-12, Belgrad, 1966. Între contribuțiile mai noi ce s-au adăugat sintezelor generale de istorie românească sau unor lucrări speciale privind vremurile medievale precum cele ale lui G. Murnu, T. Capidan, S. Dragomir amintite mai înainte, se pot adăuga P. P. Panaitescu: „Introducere la istoria culturii românești”, București, 1969; L. Barzu, S. Brezeanu, „Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică”, București, 1991. Deosebit de consistente sunt studiile lui S. Brezeanu: „De la populația românică la vlahii balcanici”, în „Revista de istorie”, tom 29, 1976, nr.2 și N. S. Tanasoca: „Rolul Bizanțului în istoria romanității balcanice”, în „Sud-estul și contextul european. Buletin”, vol. T, București, 1994.

Acum contribuțiile foarte valoroase publicate de-a lungul timpului au fost adunate de S. Brezeanu în „Romanitatea orientală în evul mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală”, București 1999. De asemenea N. Ș. Tanașoca a întocmit o valoroasă sinteză ce cuprinde rezultatele unor cercetări îndelungate: „History of balkan Romanity” în volumul „Politics and culture in South East Europe”, București 1999, p 77-134 (cu o importantă bibliografie). Lucrarea urmează să fie tipărită din nou sub auspiciile UNESCO.

Pentru vremurile turco-crației A. Tanasoca a dat o privire de ansamblu asupra destinului politic: „Autonomia vlahilor în Imperiul otoman în secolele XV-XVIII”, în „Revista de istorie”, vol.34, 1981, nr.8. Aceleași probleme sunt abordate și în două mici sinteze apărute recent: C. Felezeu, I. Lurnperdean, „Les valaques du Nord de la Peninsule Balkanique. Esquisse historique”, f. l., f. a. (cu ediții și în limbile română și engleză) și A. Bârsoan: „Românii sud-dunăreni între tragedie, uitare și speranță”, București, 1996.

Aspectele vieții materiale ale perioadei de trecere spre modernitate și-au găsit o amplă tratare în monografia lui A. Hâciu, precum și în D. Popovici, „Despre aromâni” București, 1934. Diversele aspecte privind viața economică, mai ales pe plan local au fost evocate de V.I.Trpkoski-Trpku, „Vlasite na Balkanot”, Skoplje, 1986 și de R. S. Popescu, T. Balkanski, „Aromânii din Rodopii Bulgariei și graiul lor”, Craiova, 1995. Despre păstorit ca dimensiune fundamentală a existenței lor, vezi și C. Colimitra, „Farserotii. Monografie”, New York, 1986 și M. Comsa, „Considerații privind păstoritul...”, în „Litua. Studii și cercetări”,

vol. VI, Târgu Jiu, 1994. Aspectele negoțului aromânilor în spațiul mediteranean a constituit obiectul cercetărilor lui V. Papahagi, valorificate mai ales în teza sa de doctorat: „Aromânii moscopoleni și comerțul venețian în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea”, București, 1935. Mai puțin sunt cunoscute realitățile din teritoriile care la începuturile epocii moderne au trecut din posesiunea Imperiului otoman sub administrația Habsburgilor, conform și A. Tanasoca, „Romanitatea dispărută din nord-vestul Peninsulei Balcanice, în „Sud-estul și contextul european. Buletin”, vol. IV, București, 1995. Aceiași autoare a abordat în ultima vreme și problemele extrem de disputate ale terminologiei: „Despre accepțiunile termenului „vlah” în istoriografia iugoslavă”, în „Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană”, vol. III, București, 1987; de văzut și L. P. Marcu, „Le systeme juridique traditionnel chez les Vlaques Balkaniques”, în „Recherches de l'histoire des institutions et du droit”, vol.10, București, 1985.

Textele autorilor aparținând primei „renașteri” au fost doar parțial publicate. La începutul veacului P. Papahagi publică scrierile lui C. Ucuta și Daniil Moscopoleanul: „Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)”, București, 1909. Scrierea lui Roja: „Maiestria giovasirii românești” a fost publicată în mai multe rânduri în creștomatii de texte ale reprezentanților Școlii Ardelene: vezi de exemplu „Școala ardeleană” (ed. F. Fugariu), vol. II, București, 1970. Cu colaborarea unor specialiști de seamă precum M. Caragiu Marioteanu, M. D. Peyfuss, V. G. Barba a publicat la Freiburg în anul 1988 a ediție completă a lucrării lui M. G. Boiagi, „Gramatica aromână ica macedonovlahă”. După cercetările mai vechi al lui Teodor Capidan, bibliografia privind spiritualitatea aromânilor în secolul XVIII și începutul secolului XIX a mai fost tratată între alții de D. Popovici, „Studii literare. I. Literatura română în epoca „luminilor”, Cluj, 1972; M. Caragiu Marioteanu, „Liturghier aromânesc. Un manuscris anonim inedit”, București, 1962; N. Saramandu, „Gheorghe Constantin Raja și „Școala normală a nației românești” din Pesta, Ungaria, 1808-1810”, în „Contribuția românilor la îmbogățirea tezaurului cultural în Balcani”, București, 1991; același „Diaspora aromânească în Austro-Ungaria la începutul secolului al XIX-lea”, în „Perenitatea vlahilor în Balcani”, vol. I, Constanța, 1995. Bibliografia întocmită de M. D. Peyfuss în anexa lucrării sale „Chestiunea aromână”

merită a fi completată cu contribuția aceluiași autor: „Rom oder Byzanz? Das Erwachen des aromunischen Nationalbewusstseins”, în „Osterreichische Osthefte”, vol.12, 1970, nr.6.

Începuturile noii etape a mișcării naționale a românilor din Balcani începând cu epoca lui Cuza Vodă a fost cel mai adesea abordată în cercetări. Alături de lucrările mai vechi ale lui V. Papacostea, S. Tovar, S. Diamandi, V. Diamandi Amineanu, amintim ultima lucrare de sinteză ce valorifica și un important material inedit: A. Berciu-Draghicescu, „Românii din Balcani. Cultura și spiritualitate. Sfârșitul secolului al XIX-lea începutul secolului al XX-lea”, București, 1996. Vezi și unele din contribuțiile noastre publicate în ultima vreme: „Problema bisericească la aromâni (1878-1914)”, în „Perenitatea vlahilor în Balcani. Istoria și civilizație aromânească”. Constanța, 1995; „România în sud-estul Europei în contextul luptei naționale la începutul secolului XX” în „Pagini de istorie (studii și comunicări științifice)”, vol. I, București, 1990; „Unele considerații privind istoria românilor de peste Dunăre”, în „Miscellanea în onorem Radu Manolescu emerito”, București, 1996; „Începuturile societății de cultură macedoromâne”, în „Dimandarea”, an III, 1996, nr.3.

Sfârșitul epocii moderne a fost abordat (cu menționarea surselor) în lucrările noastre recente: „Relațiile României cu Sud-Estul european la începutul secolului al XX-lea (1900-1912)”, București 1999 (cu un capitol special despre aromâni) și „România și războaiele balcanice 1912-1913. Pagini de istorie sud-est-europeană”, București 1999. Se impune de asemenea a menționa culegerile de dată recentă cu conținut foarte alcătuite de H. Cândroveanu „Caleidoscop aromân”, vol I-II, București 1998-1999, precum și Kopi Kycyku „Aromânii din Albania în context balcanic”, București 1999 (cu text în limbile albaneză și română).

Documentele privind problemele politice sau cele religioase la începutul secolului au fost indicate în notele capitolelor respective ale lucrării noastre iar unele au fost publicate și în culegerea coordonată de S. Brezeanu, Gh. Zbucnea, „Românii de la sud de Dunăre”. Tot acolo au fost reproduse și fragmentele esențiale din documentele programatice prezentate de aromâni, fie cu ocazia adunării de la Samarina din 1917, fie cu ocazia conferinței de pace de la Paris, în anul 1919. Ar mai fi de adăugat o interesantă rezoluție adoptată cu ocazia unei adunări a românilor din Pind, la

28 decembrie 1918 / 14 ianuarie 1919, prin care se cerea „autonomia regiunilor Pindului și Zagorei, unite politic cu Albania, sub protecția Italiei” - cf. Benedetto de Luca, „Gli aromeni nel nuovo assetto balcanico”, Roma, 1919. Materialul documentar aflat în România cu privire la masiva imigrație de după primul război mondial a fost publicat și valorificat de N. Cusa, „Aromânii (macedonenii) în România”, Constanța, 1996. Diverse aspecte precum demografia, situația școlară și bisericească etc. au fost abordate în partea introductivă a studiului nostru „Problema aromânilor în timpul celui de-al doilea război mondial”, în „Perenitatea vlahilor în Balcani. Istorie și civilizație aromânească”, București, 1996; în „Timpul istoriei I. Memorie și patrimoniu”, București 1997, precum și în „Revista di literatura shi studii armani”, t XIV (1999).

Problemele românilor timoceni și-au găsit mai puțin abordarea. În timpul celui de-al doilea război mondial C. Constante și A. Golopentia au strâns în trei volume: „Romanii din Timoc” atât surse cât și diverse studii publicate în secolele XVIII-XX. În ultima vreme s-au adăugat contribuții ale lui Cristea Sandu Timoc: „Tragedia românilor de peste hotare (9-13 milioane)”, Timișoara, 1994; „Mărturii de la românii uitați (9-13 milioane)”, Timișoara, 1995. „Vlahii sunt români. Documente inedite”, Timișoara 1997, precum și R. Păiușan, I. Cionchin „O istorie a românilor din Nord-Estul Serbiei”, Timișoara 1998.

Nu există un studiu de ansamblu privind literatura creată de românii sud-dunăreni în locurile natale sau în diaspora. Au apărut totuși o serie de crestomații cuprinzând scurte fișe biografice și texte reprezentative ale diversilor autori: T. Papahagi, „Antologie aromânească”, București, 1922; „Antologie de proză aromână” (ed. H. Candroveanu), București, 1977; „Un veac de poezie română” (ed. K. Iorgoveanu, H. Candroveanu), București, 1985.

În afara părții finale a introducerii noastre la volumul „Românii de la sud de Dunăre”, pentru problemele actuale ale românismului din sudul Dunării menționăm N. S. Tanasoca, „Afirmare și alienare în istoria românității balcanice”, în „Sud-estul și contextul european. Buletin”, vol. II, București, 1994; H. Candroveanu, „Aromânii ieri și azi”, Craiova, 1995; I. Tambozi, „Discursuri parlamentare”, Constanța, 1998; precum și publicațiile „Zborlu a nostru”, „Revista di literatura shi studii armani”, „Dimândarea”.

NOTE

¹ M. Caragiu Marioțeanu, Dictionar aromân (macedo-vlah) DIARO. A-D, București, 1997, p.439-441; Dodecalog al aromânilor, Constanța, 1996, p.5-9.

² Vezi lucrările consemnate în nota următoare a lucrării, precum și în orientarea bibliografică de la sfârșit.

³ Problematika romanității orientale în întreaga sa evoluție a fost abordată într-o multitudine de lucrări mai vechi și mai noi de autori care nu o dată s-au situat pe poziții diferite și chiar divergente. Într-un fel sau altul această problemă a fost abordată în toate scrierile consacrate începuturilor românilor și a limbii vorbite de ei. Pentru unele aspecte generale și indicații bibliografice notăm aici G. I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric poporul român* (ed. S. Brezeanu), București, 1988, passim; H. Mihăiescu, *La Romanite dans le Sud-est de l'Europe*, București, 1993; L. Bîrzu, S. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, 1991; C. Papanace, *Geneza și evoluția conștiinței naționale la macedo-românii*, Timișoara, 1995; Gh. Zbucăea, *Unele considerații privind istoria românilor de peste Dunăre*, în „Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito”, București, 1996; S. Brezeanu, Gh. Zbucăea (ed.), *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, București, 1997; E. Scărlătoiu, *Istroromânii și istroromâna. Relații lingvistice cu slavii de sud*, București, 1998; C. Poghiric, *Romanizarea lingvistică și culturală în Balcani. Supraviețuiri și evoluție*, în „Aromânii. Istorie. Limbă. Destin”, București, 1996; C. Felezeu, I. Lumperdean, *Les valaques du Nord de la Peninsule Balcanique. Esquisse historique*, f. I., f. a.; M. Caragiu Marioțeanu, *Dodecalog al aromânilor*, Constanța, 1996 etc. Majoritatea acestor lucrări cuprind numeroase trimiteri bibliografice la surse precum și la contribuțiile mai vechi, nu o dată remarcabile, în domeniu.

⁴ A. Ambruster, *Romanite des Roumains. Histoire d'une idee*, București, 1977, passim.

⁵ Surse bizantine au fost adunate în *Fontes historiae daco-romanae*, vol. III, IV, București, 1975, 1982. Dintr-o bibliografie bogată cităm: R. Ștefan Ciobanu, *Les chroniqueurs francais de la VI-e Croisade et les Roumains de l'aire de la latinite orientale*, în „Nouvelle Etudes d'histoire”, vol. VII, București, 1985; S. Brezeanu, *De la populația romanizată la „vlahii” balcanici*, în „Revista de istorie”, tom 29, nr.2, 1976, p. 221 sq; E. Stănescu, *La population vlaque de l'empire byzantin aux XI-XIII siecles. Structure et mouvement*, Atena (XV-e Congres international des Etudes byzantines), 19976; Gh. Zbucnea, *Les vlaques balkaniques dans les oeuvre de Lucius et Luccari*, Simpozionul internațional „Vlahii în secolele XV-XVI”, Sarajevo, 1975.

⁶ Vezi de exemplu *Simpozijum o srednovijekovnu katunu*, Sarajevo, 1963, passim. Sunt amuzante tentativele istoriografiei bulgare mai vechi sau mai noi în legătură cu răscoala și statul Asăneștilor, respectiv cu titulatura dinaștilor de a considera că termenii de „vlahi”, „Vlahie” de atunci ar însemna „păstori”, „Țara păstorilor”, adică acel stat medieval ar fi fost prin titulatură unul al „bulgarilor” și „păstorilor (= bulgarilor)”.

⁷ S. Brezeanu, *op. cit.*, p. 221 sq.

⁸ L. P. Marcu, *Le Jus Valahicum et le statut personnel des Vlaques balkaniques au Moyen age*, în „Recherches sur l'histoire des instutions et du droit”, București, VI, 1981, p.127 sq; același, *Le systeme juridique traditionnel chez les vlaques balkaniques*, în aceeași revistă, X, 1985, p.65 sq.

⁹ A. Tanașoca, *Autonomia vlahilor din Imperiul otoman în secolele XV-XVIII*, în „Revista de istorie”, 34, 1981, 8, p. 1513-1530.

¹⁰ Vezi pe scurt observațiile pertinente cu bibliografie corespunzătoare la S. Brezeanu, în S. Brezeanu, Gh. Zbucnea, *Români...*, p.9 sq; același, *Români de la sud de Dunăre*, în „Cuvântul românesc”, Toronto-Canada, an 25 (1999), nr. 1-2.

¹¹ S. Brezeanu: „Romanitatea medievală. De la cetățenii romani la națiunea medievală”, București, 1999 p 24 sq; 55 sq etc.

¹² F. G. H. Pouqueville: „Voyage dans la Grece”, vol. 2, Paris 1820, p 163; vezi și V. Papahagi „Mosopole - metropola comercială și culturală a românilor din Peninsula Balcanică în secolul al XVIII-lea”, Roșiorii de Vede 1939, passim.

¹³ Pouqueville, op. cit. p 174.

¹⁴ V. Papacostea „Civilizație românească și civilizație balcanică”, București 1983, p 358 sq.

¹⁵ O analiză amplă cu întreaga documentație la A. Hâciu „Aromânii. Comerț. Industrie. Arte. Expansiune. Civilizație.”, Focșani 1936; D. Popovici „O cincărma”, Belgrad 1937.

¹⁶ A. Tanașoca, op. cit., passim.

¹⁷ I. Caragiani: „Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică”, București 1929, passim; S. Diamandi: „Oameni și aspecte din istoria aromânilor”, București 1940, p 239 sq.

¹⁸ Cazul sârbesc dar a fost analizat de către D. I. Popovici, op. cit., passim.

¹⁹ C. C. Giurescu: „Istoria românilor”, vol. III, p I, București 1944, p 432.

²⁰ „Documentele de bază au fost publicate, după edițiile originale, de P. Papanagi, S. Brezeanu și G. Zbucnea, precum și alții (conform mai sus).

„Orientarea bibliografică” Diferitele aspecte au fost abordate în mai multe rânduri de către numeroși învățați precum P. Papahagi, Th. Capidan, D. Popovici, M. Caragiu Monoșteanu, N. Saramandu, N. S. Tanașoca. În afara celor două lucrări esențiale ale lui M. D. Peyfuss, amintite deja, menționăm aici Th. Capidan „Aromânii. Dialectul lingvistic. Studiu lingvistic”, București, 1932, p 46-84, „Caleidoscop aromân”, (ed. H. Căndroveanu), vol I-II București 1998-1999, precum și studiile publicate de noi în revista „Dimândare”, III (1996), nr. 3, II (1995), nr. 3, IV (1997), nr. 4.

Oricum avem în pregătire de mai mult timp un studiu monografic pe această temă.

²¹ Pouqueville, op. cit. p 174.

²² V. Paphagi: „Românii din Peninsula Balcanică după călătoriile apuseni din secolul al XIX-lea”, Roșiorii de Vede 1939, passim.

²³ Gh. Zbucnea: „Începuturile Societății de cultură macedo-române” în „Dimândarea”, nr. 3(11) 1996. Vezi și S. Brezeanu, Gh. Zbucnea „Românii...”, p 23-27; 152-176.

Vezi V. Papacostea, „Documente aromânești dintre 1860 și 1870”, în „Revista aromânească”, I, 1929, nr. 1; S. Diamandi. „Oameni și aspecte din istoria românilor”, București 1939; C. Cozmescu, „D. Cazacovici și aromânismul”, în Analele Academiei

Române, 1902-1903; T. Burada, „Cercetări despre școalele românesci din Turcia”, 1890; M. V. Cordescu, „Istoricul școalelor române din Turcia, Sofia și Turtucaia și al seminariilor de limba română din Lipsca, Viena și Berlin”, București, 1906; A. Ciupala, „Începuturile școlii românești în Macedonia, Epir și Thesalia (1864-1877)”; Dr. Leonte, G. Missail, I.C.Pupa „Jubileul Societății de Cultură Macedo-Română, 31 octombrie 1904. 25 de ani de luptă în Cestiunea Macedoneană”, Galați, 1904; A. Rubin, „Les roumains de Macedoine”, București 1913; V. Bérard, „La Turquie et l'hellénisme contemporain”, Paris 1893; G. Maxutovici, „Raporturile dintre albanezi și aromâni la începutul secolului al XX-lea”, în „Dimândarea”, II (1995); Gh. Zbucnea, „România și nașterea statului albanez”, în „Albanezul”, IV, (1996); Mémoire présenté par les délégués valaques d'Epire et de Thessalie aux ambassadeurs à Constantinople”, Constantinopol, 1888; Memoriile alcătuite în numele *Societății* și însușite de aceasta ca punct de vedere oficial, de către George Murnu în anii 1895, 1907, 1912, 1919.

²⁴ Spiru C. Haret, „Raport adresat M.S. Regelui Carol I asupra situațiunii școalelor și bisericilor române din străinătate”, București 1991”, p.3; S.Tovaru, „Problema școlii românești în Balcani”, București 1934”, p.54; A. Rubin „Les Roumaines de Macedonie”, București 1953, p 254 sq; A. Berciu Drăghicescu „Românii din Balcani. Cultură și spiritualitate. Sfârșitul secolului al XIX-lea-începutul secolului al XX-lea”, București 1996, p 97-161.

²⁵ N. Caranica, „Les Aroumains . Recherches sur l'identité d'une ethnie”, Besancon, 1990, p.334-335.

²⁶ N. Caranica, op. cit., p.335.

²⁷ Vezi mai jos cap. V al lucrării noastre.

²⁸ „Documente diplomatice. Afacerile Macedoniei. Conflictul greco-român 1905”, București 1905, p XV.”, 1905, p. XV.

²⁹ „Episcopatul românilor macedoneni”, extras din „Voința națională”, decembrie 1895, București 1896 passim; T. G. Djuvara, „Mes missions diplomatique” p.33 sq, idem în „Caleidoscop aromân” (ed. H. Cândroveanu) vol. I, București 1998, p 302 sq.

³⁰ Gh. Zbucnea, „Românii din Peninsula Balcanică și Tratatul de pace de la București din anul 1913”, în „Dimândarea”, an II (1995), nr.1, p.1.

- 31 „Documente diplomatice...”, p XX-XXI.
- 32 Idem, p.V-VI.
- 33 Gh. Zbucnea „Relațiile României cu sud estul european la începutul secolului al XX-lea”, București 1999, p 52 sq.
- 34 M.A.E., dos. 71/M/47, p.467-516.
- 35 Idem, p.1904.
- 36 Idem, p.493.
- 37 „Le courrier des Balcans”, nr.123/1908, p.7.
- 38 O serie de dovezi din epoca imediat următoare acordării iradelei în „Documente diplomatice...”, p.94 sq.
- 39 „Squardo retrospettivo sul movimento nazionalista des Macedo-Romeni nella Penisola Balcanica)”, București 1940, p.11.
- 40 Gh. Zbucnea „Relațiile...”, p 76 sq.
- 41 A. C. Popovici, „Stat și națiune. Statele-Unite ale Austriei Mari. Studii politice în vederea rezolvării problemei naționale și a crizelor constituționale din Austro-Ungaria”, București, 1939, p.167 sq.
- 42 „Le courrier des Balkans”, 1909, nr.4, p.5-6.
- 43 O privire generală asupra activității sale politice vezi Gh. Zbucnea, „Personalitatea politică a lui Nicolae Batzaria”, mss. Comunicare la Laboratorul de studii otomane, Universitatea București, 17 octombrie, 1992; același, „Nicolae Batzaria”, în „Deșteptarea aromânilor”, 1993, nr.9, p.3; K. H. Karpaț, „The memories of N. Batzaria: the young Turks and nationalism”, în „International Journal of Middle East Studies”, 6 (1975), p.276 sq.
- 44 Sp. Haret, „Raport...”, p.54.
- 45 „Conservatorul”, 12 august 1901, p.1-2; 13 august 1901, p.2.
- 46 Unele chitanțe olografe aflate în posesia mea — G.Z.
- 47 Textul integral al constituției, cuprinzând toate cele 119 articole, în Yousouf Fehmi, „La revolution ottomane (1908-1910)”, Paris, 1911, p.236-271.
- 48 O copie a procesului verbal a fost trimisă la București: arhiva M.A.E., fond 21/59/1909, p.143-150.
- 49 Ibidem; vezi și M. D. Peyfuss, „Chestiunea aromânească. Evoluția ei de la origini până la pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei”, București 1994, p.105 sq; T. G. Trifon,

„Congresul românilor otomani ținut la Bitolia (Monastir) în zilele de 10 și 11 iulie 1909, cu ocazia primei aniversări a proclamării Constituției”, București, 1909, *passim*.

⁵⁰ „Epoca”, nr.180, 7 aug. 1909.

⁵¹ Arhiva M.A.E., fond 21/59, p.154.

⁵² Arhiva M.A.E., dos.21/59, Constantinopol, 1909, p.222.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Arhiva M.A.E., dos.2159/223.

⁵⁶ Idem vezi și M. D. Peyfuss, op. cit., p.106; S.Tovaru, „Problema școalei...”, p.48.

⁵⁷ A.I.C., fond 2005, dos.51, f.19.

⁵⁸ Idem, f.20.

⁵⁹ În arhivele vieneze se află de asemenea o informare amănunțită asupra acestui congres — vezi M. D. Peyfuss, „Die aromunische Frage”, Viena 1971, p.136 sq.

⁶⁰ A.I.C., fond 2005, dos.51, f.27.

⁶¹ Idem, f.28.

⁶² Idem, p.29-30.

⁶³ Adresa Eforiei nr.508 din 30 decembrie 1910 către dr. Leonte, președintele Societății de Cultură Macedo-române în idem, p.44.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Vezi și mai departe, tot în acest capitol, subcapitolul B.

⁶⁶ B.N., fond I. C. Brătianu, dos.308/10-11, p.10.

⁶⁷ Idem, p.11.

⁶⁸ Telegrama lui C. Conțescu în arhiva M.A.E., dos.71/R/93, p.22-27; scrisoarea din 25 octombrie/7 noiembrie 1910 a lui I. C. Papiniu către Ionel Brătianu, idem p.55.

⁶⁹ Nu au putut fi identificate în sursele accesibile date privind activitatea unei astfel de comisii, ceea ce ne duce la ideea, foarte plauzibilă, că totul a rămas doar în stare de proiect.

⁷⁰ „Epoca”, nr.89, 16 aprilie 1910; „Viitorul” din 14 iulie 1910. În acest ziar era publicată o entuziastă scrisoare a lui G. Z. Zuca, profesor de la liceul din Bitolia, în care se făcea elogiul organizației „Uniune și progres” pentru sprijinirea românismului. Același G. Z. Zuca înainta de altfel organizației „Uniune și progres”, al cărui membru era, un memoriu cu o serie de cereri ale românilor privind

garantarea unor drepturi naționale, precum și propuneri privind reorganizarea administrației, îmbunătățirea mijloacelor de comunicații, asigurarea securității etc. — vezi arhiva M.A.E., dos. 71/R/93, p.28-29.

⁷¹ Raportul lui N. Conțescu către Titu Maiorescu, ministru de externe de la București, Idem p.53 arhiva M.A.E. Era anexată totodată și broșura: „Regulamentul Societății pentru propagarea limbei românești și turcești pentru aromâni”, tipografia Acequaorone din Salonic, f. a.

⁷² Nu apărea clar raportul dintre autoritățile școlare cu ierarhia lor și societate, care pare a fi totuși un instrument guvernamental.

⁷³ Arhiva M.A.E., dos.71/R/93, p.74 sq, textul dezbaterilor oficiale; p.114 sq, textul legii. Vezi și „Le courrier des Balkans”, 1910, martie, iulie.

⁷⁴ „Le moniteur oriental”, din 10/23 august 1910.

⁷⁵ „Le Jeune Turc” din 1/14 august 1910; arhiva M.A.E., dos.71/R/93, p.135..

⁷⁶ „Le courrier des Balkans”, VIII (1910), nr.165-166, august; vezi și unele memorii invocate mai departe.

⁷⁷ Nicolae Batzaria, în calitate de senator fusese numit de sultan la cererea aceluiași partid.

⁷⁸ Arhiva M.A.E., dos. 71/R/91, p.166.

⁷⁹ Idem, dos.91/R, f. p., ilustrată trimisă de la Bitolia de consulul român.

⁸⁰ Idem, dos.71/B/21, p.40 sq.

⁸¹ V. Diamandi, „Renseignements statistiques sur la population Roumaine de la Péninsule des Balkans”, Paris, 1906; „Harta Turciei europene cu comunele aromânești”, București, 1913; „Despre marea Vlahie”, în „Convorbiri literare”, 58 (1926); același, „Românii din Peninsula Balcanică”, București, 1938; etc.

⁸² V. Diamandi, „Reiseignements statistiques...”, passim, vezi în special p.37; același, „Statistica comunelor românești din Turcia”, în „Buletinul Societății Regale Române de geografie”, 24 (1904), p.136 sq.

⁸³ Arhiva M.A.E., dos.71/B/21, p.91-92. La solicitarea sa de a i se da salariul restant și ceva pentru acoperirea cheltuielilor (leafa sa lunară era 290 lei plătiți de Ministerul Instrucțiunii)

84 Idem, p.94.

85 Idem, dos. 71/A/21, p.22.

86 Idem, dos. 71/B/21, p.523 sq.

87 Idem, dos.71/A/21, p.90..

88 M.O., nr.26 din 23 decembrie 1912.

89 Arhiva M.A.E., dos.71/B/21, p.463.

90 Idem, dos.71/B/21, p.94..

91 M.O., nr.216, 23 decembrie 1912/5 ianuarie 1913.

92 Arhiva M.A.E., dos. 71/B/21, p.383, 403 sq, în special constatări și aprecieri făcute pentru organele statului român de către G. Dalametra, director al școlii primare din Salonic, și D. Murnu, revizor școlar.

93 „Glasul victimelor”, nr.3, ianuarie 1913.

94 De exemplu, „Dimineața” din 17 februarie 1913.

95 Cf. „Neue Freie Presse”, 29 decembrie 1912; „Deutsche Revue” ianuarie 1913; în această revistă sub semnătura „un fost diplomat” se afirma că în Macedonia lipsește sentimentul unei patrii macedonene și că nu există o idee națională, ca în Albania, deci ea nu ar putea sta la baza autonomiei, neexistând nici o solidaritate a populației. Afirmându-se că Macedonia era doar o noțiune geografică, se concluziona, pe bună dreptate după opinia noastră, că totuși: „Statul macedonean ar fi însă foarte princiios echilibrului politic din Peninsula Balcanică” — vezi și „Românismul”, I (1913), nr.2, p.56.

96 Gh. Zbucnea „Relațiile...” p 73 sq; același „România și Războaiele balcanice 1912-1913. Pagini de istorie sud est europeană”, București, p 65 sq.

97 „Românismul”, I (1913), nr.2, p.82-83.

98 T. J. Winnefrith, „The Vlachs: the history of a Balkan people”, New York, 1987, p.143.

99 Arhiva M.A.E., dos. 71/B/21 p.183

100 A. Puto, „L'indépendance albanaise et la diplomatie des Grandes Puissances. 1912-1913”, Tirana, 1982, p.133 sq, 207 sq.

101 Gh. Zbucnea „Relațiile...”, p 110 sq; același „România și nașterea statului albanez” în „Anuar Albanezul 401”, București 1996, p 59 sq.

102 „Junimea literară”, Cernăuți, IX/1912, nr.11-12, p.210 sq.

- 103 Gh. Zbucnea, „Românii din Peninsula Balcanică...”, p.2.
- 104 „Noua revistă română”, 28 octombrie 1912.
- 105 „Dimineața” din 14 noiembrie 1912.
- 106 Ibidem.
- 107 „Minerva” din 19 noiembrie 1912.
- 108 „Dimineața din 26 noiembrie 1912.
- 109 „Epoca” 19 noiembrie 1912.
- 110 „Seara”, 17 noiembrie 1912.
- 111 R. Seișanu, „Take Ionescu. Viața și opera sa”, București 1930”, p.131.
- 112 Société Macédo-Roumaine de Culture intellectuelle, „La Macédoine aux Macédoniens”, București, 1912, 23 p.
- 113 În noiembrie 1912, deci cu o forță de previzionare.
- 114 C. Noe, „Les roumains kutzo-valaques. Les populations macédoniennes et la crise balkanique”, București, 1913, passim.
- 115 G. Murnu, „Aromânii în primejdie”, în „Lucefărul”, 12 (1913), nr.21, p.81 sq; același, „Evenimentele din Balcani și aromânii”, în idem, p.649 sq; „Pentru românii din Peninsula Balcanică”, cuvântare ținută în ședința Senatului, București, 1920, p.1-8; Gh. Zbucnea „Relațiile...”, p 116 sq; același „România și războaiele balcanice...”, p 94 sq.
- 116 B. de Luca, „Gli Albanesi i Macedo-Romani e gl'interessi d'Italia nei Balcani”, Roma, 1913, passim; vezi și același, „Politica italiană față de Grecia și față de România”, București, 1910, passim.
- 117 Gh. Carageani, „Gli Aromeni e la questiona arumena nei documenti dell'archivio storico diplomatico del Ministero degli Affari Esteri italiano (1891-1916). I-II”, în „Storia contemporanea”, 18 (1987), p.929 sq; 22 (1991), p.633 sq.
- 118 O astfel de opinie exprima, de exemplu, într-o interpelare de la tribuna Parlamentului Nicolae Iorga, la sfârșitul lunii februarie 1913 — vezi „Acțiunea militară a României. În Bulgaria cu ostașii noștri”, București 1914, p.112.
- 119 Ariva M.A.E., dos. 71/B/20, p.183.
- 120 „Pester Lloyd”, 25 februarie 1913.
- 121 Apud „Românismul”, I (1913), nr.2, p.84.
- 122 Interviuul a apărut pe prima pagină a ziarului „Budapester

Tagblatt", 22 februarie 1913 cu titlul „Zur ein Rumanisch-Mazedonien. Ein neus Balkanproblem! Unterrebung mit den Mitgliebern des mazedo-rumanischen Komitee", N. Ş. Tamaşoca: „Realism și idealism în „chestiunea aromânească” Un episod diplomatic din viața lui George Murnu în lumina corespondenței sale inedite (1913)” în „Revista istorică” 1997, nr. 11-12, p 719-738.

¹²³ Raportul confidențial a lui Derussi către Titu Maiorescu trimis din Budapesta la 12/25 februarie 1913 — Arhiva M.A.E., dos.71/R/20, p.184.

¹²⁴ „Neue Freie Presse”, 6 martie 1913, sub titlul „Die Wunsche der Koutzowalachen”.

¹²⁵ „Românismul”, I (1913), nr.2, p.84, care citează ziarul vienez „Reichspost”, în care a apărut articolul.

¹²⁶ Arhiva M.A.E., dos.71/R/20, p.192.

¹²⁷ M. D. Peyfuss, „Die Aromunische Frage...”, p.116 sq, cu indicarea unui bogat fond arhivistic vienez, inaccessibil momentan.

¹²⁸ „Românismul”, 1913, nr.3, p.83.

¹²⁹ Scrisoarea lui A. Lahovari către Titu Maiorescu din 28 februarie/13 martie 1913, arhiva M.A.E., dos.71/R/20, p.195.

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ Idem, p.213.

¹³² Idem, p.196.

¹³³ „Documents diplomatique. Les evenements de la Peninsule Balkanique. L'action de la Roumanie 20 septembre 1912-1 aout 1913”, București 1913, p.91; Gh. Zbucnea „România și războaiele balcanice...”, p 81 sq.

¹³⁴ Arhiva M.A.E., dos.71/B/20, p.216.

¹³⁵ Telegrama din 20 martie/2 aprilie 1913 — vezi idem, p.217.

¹³⁶ Scrisoare a lui C. Diamandy către Titu Maiorescu din Roma, 8/21 aprilie 1913 — idem, p.200; Gh. Zbucnea: „L'Italie et les macedo-roumaines dans le vingtième siècle” în „Annuario dell' Instituto romeno di cultura” Venezia, 1999, p 101-112.

¹³⁷ „Tribuna”, Roma, 6/19 aprilie 1913; vezi și C.Isopescu, „La stampa periodica romeno-italiana in Romania e in Italia”, Roma, 1937, p.213.

¹³⁸ A.I.C., fond 2005, dos.113 f.5 sq.

¹³⁹ Arhiva M.A.E., dos.71/B/13, vol. III, p.131-133.

¹⁴⁰ Documents... p.91 etc.

¹⁴¹ A. Puto, „L'indépendance albanaise et la diplomatie des Grandes Puissances 1912-1914”, Tirana 1982”, p.242 sq, 268 sq, cu întreaga literatură a problemei; D. Abeleanu, „Albania”, București, 1928, p.85 sq.

¹⁴² Gh. Zbucănea „Relațiile...”, p 78.

¹⁴³ A. Puto...op. cit. p.251 sq.

¹⁴⁴ N. Ș. Tanașoca, în George Murnu. „Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre”, București 1984, p.26; vezi și „Revista aromânească”, I (1929), p.162 sq, II (1930), p.61 sq; și mai ales „Les Macédo-roumains devant le Congrès de la Paix”, București 1919, anexa 2, p.17-21; „La question des Macedo-Roumains ou des Koutzo-Valaques”, București 1913p.9.

¹⁴⁵ „La question...”, p.10-11; N. Iorga, „Histoire des roumains de la Peninsule des Balkans”, București 1919, p.63; „Les Macédo-roumains devant le Congrès...”, p.7.; G. Maksutovici, „Pindo, Terra valahorum”, în „Dimândarea”, 1995, nr.1, p.5; vezi și „Sguardo retrospettivo sul movimento nazionalista dei Macedo-romeni nella Penisula Balcanica”, București, f. a., p.12.

¹⁴⁶ Mitropolit Nicolae Bălan, „Ortodoxia Românească”, București, 1992, p.39.

¹⁴⁷ Th. Capidan, „Macedoromânii. Etnografie. Istorie. Limbă.”, București 1942, p.59 sq; vezi și M. Păcuraru, „Istoria bisericii ortodoxe române”, vol .I, ed. II, București, 1991, p.115 sq, 202 sq, cu bibliografia adiacentă.

¹⁴⁸ A. Hâciu, „Aromânii...”, p.547 sq; N. Caranica, „Les Aroumains” p.324; vezi și P. H. Stahl, „L'ethnologie...”, p.63.

¹⁴⁹ M. Păcurariu, Op. cit., vol. I, București, 1991, p.206 sq.

¹⁵⁰ N. Iorga, „Byzance après Byzance”, București, 1971, p.84 sq, p.232 sq.

¹⁵¹ „Centenarul autocefaliei bisericii ortodoxe române. 1885-1985”, București, 1987, p.168-169, 274, 455, 468.

¹⁵² Idem, p.240 sq, 274 sq.

¹⁵³ „Documente. Corespondență între Patriarhia din Constantinopol și mitropolitul Ungro-Vlahiei D. D. Nifon, între domnitorul Alexandru Ioan Cuza și între toate bisericile ortodoxe cu privire la legile aprobate de către guvernul român pentru Sinodul din anul 1864. Tradusă din grecești de arhimandritul F. Balamaci”, București, 1913, passim.

154 M. McDermott, „A history of Bulgaria”, Londra, p.162; C. Velichi, „Curs de istorie modernă a Bulgariei”, Buc. 1974, p.127-144.

155 Interesante considerațiuni de ordin teoretic și metodologic pentru un caz oarecum aparte vezi la K. Hitchins, „L'idée de nation chez les Roumains de Transylvanie (1691-1849)”, București, 1987; același, „Ortodoxie și naționalitate”, București, 1995.

156 Exemple în P. Papahagi, „Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea”, București, 1909, passim; V. Papahagi, „Cum s-a format conștiința latinității la aromâni”, în „Revista istorică”, 1938, p.43 sq; C. Papanack, „Geneza și evoluția conștiinței etnice la macedo-români. Redeșteptarea lor națională”, în „Noul album macedo-român”, vol. II, Freiburg, 1965, p.351 sq, același text republicat în lucrare separată, Timișoara 1995.

157 M. D. Peyfuss, „Chestiunea aromânească...”, p.41 sq, 58 sq; N. Iorga, „Oameni care au fost”, vol. I, Galați, 1994, p.16 sq; S. Diamandy, „Oameni și aspecte...”, p.321; M. Pinetta, „Apostol Mărgărit”, ed. II, Iași, 1940, passim.

158 N. Iorga, „Istoria românilor din Peninsula Balcanică...”, București, 1919, p.68; N. Papahagi, „Les Roumains de Turquie”, București, 1905, p.115-128; același, suita de articole din „Le Courrier des Balkans” începând cu nr.10 (1904).

159 A.I.C., fond.2005, dos.7/1894, p.5.

160 „Episcopatul românilor macedoneni”, extras din „Voința națională”, decembrie 1895, București, 1896, p.4.

161 V. Berard, „La Turquie et l'hellenisme contemporain”, Paris, 1893, p.175 sq, p.223 sq; A. Ubcini, „Lettres sur la Turquie: Les raïas”, Paris, 1854; C. Săbăreanu, „Drepturile românilor la biserica națională”, ed. II, București, 1906, p.1 sq.

162 V. Berard, op. cit., p.253.

163 M. D. Peyfuss, „Chestiunea aromânească...”, p.58 sq; același, „Les Aroumains...”, p.137.

164 G. Papacostea Goga, op. cit., p.20 sq; A. Mărgărit, „Etudes historiques sur les valaques du Pinde”, Constantinopol, 1881, passim.

165 „Memoire présenté par les delegues valaques de Thesalie, de Macédoine et d'Epire aux ambassadeurs a Constantinople”,

1881, care a apărut parțial, în formă dialectală, în „Frăția întru dreptate”, nr. 11 din 28 iunie 1880, p.86-88 și nr.16 din 2 august 1880, p.127-128; I. D. Arginteanu, „Istoria românilor macedoneni”, p.293; C. Velichi, în „Reprezentanțele diplomatice ale României”, vol. I (1859-1917), București, 1967, p.337; N. Ciachir, „Istoria popoarelor din sud estul Europei în epoca modernă (1789-1923)”, București, 1987, p.204; același, „Statele din sud-estul Europei și lupta lor pentru independență”, nr. în „Anale de istorie”, XXIX (1985), nr.3, p.45.

¹⁶⁶ S.Tovaru, „Problema școalei românești din Balcani”, București, 1934, p.95.

¹⁶⁷ „Documente diplomatice. Afacerile Macedoniei”, 1905, p. XV.

¹⁶⁸ „Episcopatul...”, p.21 sq; „Documente diplomatice...”, p.XVI-XVII.

¹⁶⁹ D.I. Dunca, „Afacerea înființării episcopatului românesc în Macedonia”, în „Peninsula Balcanică”, an I, nr.45 din 7 noiembrie 1893; vezi și N. Iorga, „Histoire des Roumains de la Peninsule des Balkans”, p.56 sq.

¹⁷⁰ „Episcopatul românilor...”, p.30-33.

¹⁷¹ Arhimandrit Corneliu Săbăreanu, „Drepturile românilor din Macedonia la biserică națională”, București, 1906, p.31 sq.; G. Papacostea Goga „În zilele redeșteptării macedo-române. Memorii, acte și corespondență”, București 1927, p.43.

¹⁷² Th. Capidan, „Originea macedo-românilor...”, p.6, același „Chestiunea aromânească după constituție” în „Convorbiri literare” 45 (1911) nr. 8, p 841-856.

¹⁷³ Vezi N. S. Tanașoca, prefață la G. Murnu, „Studii istorice...”, p.17-18; I. și E. Murnu, „George Murnu. Poetul Homerid”, Ed. Albatros, București, 1979, p.25 sq, 43 sq.

¹⁷⁴ Vezi pe larg discursurile rostite de președintele Consiliului de Miniștrii în Camera Deputaților la 22 februarie și 8 martie și în Senat la 26 februarie 1896 — D.A.D., 1896, p.131, 163; D.S., p.98.

¹⁷⁵ Numeroase relatări și comentarii în ziarele „Timpul”, „Dreptatea”, „Adevărul” din noiembrie 1896, „Kolnische Zeitung”, 14 decembrie 1896.

¹⁷⁶ A. M. Koltzida, „Oi Koutzovlahoi...”, vol. I, Thesalonic,

1976, p.105 sq; N. Papahagi „Les roumains de Turquie”, București 1905, p.130 sq.

177 Doc. dipl., 1905, p. XXI.

178 Idem, p. XXIV, XXX sq, cu date și despre o serie de asasinat și acțiuni violente împotriva clerului și credincioșilor.

179 Raportul însărcinatului cu afaceri al României la Constantinopol, idem, p. VIII.

180 Idem, p. XXXII.

181 Conform aprecierii oficiale a Ministerului Afacerilor Străine al României în ibidem.

182 L. Constantin, „Privire generală...”, p.29 în A.I.C., fond 2005, dos.60 p.29.

183 Stenograma discursului în „Le Courier des Balkans”, nr.134, p.6.

184 Vezi mai sus relatările despre lucrările congreselor pe baza proceselor verbale; Peyfuss, „Die Aromunische Frage...”, p.113.

185 „Le Courier...”, nr.138-139, passim.

186 Copie în M. D. Peyfuss, „Die Arumunische Frage...”, p.135-136.

187 Idem, p.136; Cu aceeași ocazie era înaintată și o mai veche statistică privind situația bisericilor românești și a slujitorilor acestora, ultimii fiind 75 preoți și 46 dascăli slujind în 19 lăcașuri religioase din vilaetul Salonic, 12 din Monastir peste 20 în ținuturile epirote, albaneze etc. — „Le Courier des Balkans”, nr. 54, p.6; tot acolo, în paginile anterioare, era reprodus integral memoriul din 13 iulie 1909.

188 Arhiva M.A.E., dos. 71/R/91, p.48.

189 „Universul” din 16 mai 1910.

190 „Le Courier...”, nr.169, 30 martie 1911, unde este publicat textul integral.

191 Amplu rezumat în „Le Courier...”, nr.164-165.

192 „Le Courier...”, nr.167, 28 februarie 1911; probabil articolul aparține redactorului șef Nicolae Papahagi ce în epocă colabora foarte strâns cu Nicolae Batzaria precum și cu personalul Legației române.

193 Ibidem.

194 „Le Courier...”, nr.168 din 10/23 martie 1911.

195 „Le Courier...”, nr.169, 30 martie/12 aprilie 1911, p.7.

- 196 A.I.C., fond 2005, dos.61, p.1.
- 197 Idem, p.11.
- 198 Idem, p.38.
- 199 Idem, p.14.
- 200 Idem, p.33.
- 201 Idem, p.35.
- 202 Idem p.37.
- 203 Idem, p.18.
- 204 Idem, p.21, 23.
- 205 Idem, p.32.
- 206 Idem, p.31.
- 207 Idem, p.30.
- 208 Idem, p.26.
- 209 Idem, p.61.
- 210 Ibidem.
- 211 Idem, p.7-9.
- 212 Idem, p.2-3.
- 213 Idem, p.4-5.
- 214 Idem, p.24-25.
- 215 Idem, p.36.
- 216 Idem, p.49.
- 217 L. Lamouche, „Les Roumains”, p.22..
- 218 A.I.C., fond I. C. Papiniu, dos.118, f.1.
- 219 Ibidem.
- 220 Vezi mai sus, cap. precedent.
- 221 „La Macédoine aux Macédoniens”, p.11.
- 222 Idem, p.9.
- 223 Arhiva M.A.E., dos.71/B/29, f.1-2.
- 224 Ibidem.
- 225 Idem, f.3-4.
- 226 Idem f.5-8.
- 227 Apreciem, cum am arătat și în altă parte, vezi Gh. Zbucea, „Românii din Peninsula Balcanică și tratatul de pace...”, p.2, că a fost o greșeală că situația românilor, în general, deci inclusiv problema episcopatului, nu a alcătuit un articol distinct în textul tratatului.
- 228 Arhiva M.A.E., fond 71/B/29, f.11.
- 229 Idem, f.8-9.

²³⁰ Despre misiunea lui Take Ionescu vezi Gh. Zbucnea „Românii și războaiele balcanice...”, p. 396 sq, cu bibliografia adiacentă, respectiv memoriul adresat regelui, amintirile omului politic și biografiile despre el (C. Xenii, D. Iancovici, R. Seișanu). Vezi și I. Bulei, „Take Ionescu, mediator internațional (documente necunoscute)”, în „Magazin istoric”, XXIX, 1995, nr.5, p.76 sq.

²³¹ Arhiva M.A.E., fond 71/B/29, f.13.

²³² Idem, f.15-18; fond Probleme 15 vol.2 nepaginat.

²³³ C. Diehl, „En Méditerranée. Promenades d'Histoire et d'Art”, Paris, 1912, p.179-180.

²³⁴ Există o bogată literatură privind raporturile româno-athonite. O privire de ansamblu cu bibliografie corespunzătoare, P. S. Năsturel: „Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV-e siècle à 1654”, Roma, 1986; V. Căndea, C. Simionescu „Mont Athos. Presences Roumaines”, București, 1879; T. Bodogae, „Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos”, Sibiu, 1940; J. Nandriș, „The role of „Vlah” and its rulers of Athos and Sinai”, în R.E.S.E.E., 19 (1981), nr.3, p.605 sq. O privire de ansamblu asupra raporturilor dintre ortodoxia românească și călugării athoniți realiza, într-una din comunicările sale la Academia Română, Nicolae Iorga, în anul 1914, atunci când și pe acest plan se manifesta din plin un interes din partea statului și a societății românești; vezi „Muntele Athos în legătură cu țările noastre”, în A.A.R.M.S.I., s. II, v. XXXVI (1913-1914), p.447 sq; de același, „Byzance aprês Byzance”, București, 1971, p.73 sq, 180 sq. Vezi și M. Păcurariu, „Istoria bisericii ortodoxe române”, ed a II-a, vol. I, București, 1991, p.630 sq, 640-641 (o bibliografie sumară); vol. II, ed. a II-a, București, 1994, p.626, 640.

²³⁵ M. Vulcu, „Călători români la Muntele Athos în sec. al XIX-lea”, în „Balcania”, vol.II-III, 1939-1940, p.403 sq; M. Popescu-Spineni, „Procesul mănăstirilor închinat. Contribuții la istoria socială românească”, București, 1936.

²³⁶ București, 1863, ulterior lucrarea a cunoscut numeroase ediții; vezi „Opere”, vol. VI, Ed. Minerva, București, 1985.

²³⁷ „Documente privind istoria României. Războiul de independență”, vol. IX, București, 1955, p.384-385, anterior, prin Tratatul de la San Stefano, prin articolul 23 se prevedea: „Preoții,

pelerinii și călugării ruși care sunt în trecere sau sunt stabiliți în Turcia... se vor bucura de aceleași drepturi, avantaje și privilegii ca și clericii străini, aparținând altor naționalități... Călugării de origine rusă de la Muntele Athos vor fi menținuți în posesiunile lor precum și în avantajele lor anterioare... în cele trei mănăstiri ce le aparțin..." — vezi idem, p.368.

²³⁸ Idem, p.384-385.

²³⁹ St. Nicolaescu, „Din daniile lui Ștefan cel Mare făcute mănăstirii Zografu de la Sfântul Munte Athos”, București, 1938, cu întreaga literatură despre descoperirea în anul 1905 a „steagului” lui Ștefan cel Mare.

²⁴⁰ „Impresii de călătorie la Muntele Athos”, București, 1882-1885

²⁴¹ „Călătorii în Macedonia și Thesalia și Muntele Athos”, București, 1884.

²⁴² „O călătorie la Muntele Athos”, București, 1884)

²⁴³ „O scrisoare de la Sfântul Munte”, București, 1889.

²⁴⁴ „Urme românești în răsăritul ortodox”, ed. II, București, 1937; vezi și M. Vulcu, op. cit., p.425 sq; aceiași, „Despre Muntele Athos în general și relațiile cu românii”, în revista „Ortodoxia” număr special aprilie-iunie 1953.

²⁴⁵ A.I.C., fond Casa Regală, 4/1908, f.1-27; în același timp, probabil ca urmare a indicațiilor regelui Carol și din dispoziția lui Ionel Brătianu, direct interesat, începeau a se completa pe această problemă două dosare speciale și la Ministerul Afacerilor Străine, vezi dosarele B/13/14 și B/13/20 din Arhiva M.A.E.

²⁴⁶ A.I.C., fond Casa Regală, 4/1908, f.6. .

²⁴⁷ Idem, f.17.

²⁴⁸ Idem, f.26.

²⁴⁹ Nu cunoaștem nici o urmare deosebită a acestui memoriu.

²⁵⁰ Arhiva M.A.E, dos.71/B/20, f.9.

²⁵¹ Aceiași idee avea să revină într-un alt context, peste câteva luni, în cursul discuțiilor de la Atena dintre Take Ionescu și Elefterie Venizelos; Gh. Zbucnea „Românii și războaiele balcanice...”, p 399.

²⁵² Arhiva M.A.E., dos.71/B/20, f.12)

²⁵³ Idem, f.5.

²⁵⁴ Idem, f.6.

255 Idem, f.10.

256 Idem, f.7-8.

257 Idem, f.14.

258 Idem, f.16.

259 Idem, f.41.

260 Idem, f.31.

261 Idem, f.33.

262 N-au fost identificate în arhivă materiale, neputându-se afirma nimic în legătură cu urmarea dispoziției date de primul ministru, nu știm dacă delegația s-a deplasat la Athos, documentele existente par a sugera că nu.

263 Arhiva M.A.E., dos.71/B/20, f.51.).

264 Idem, f.19.

265 Idem, f.39-41.

266 Idem, f.58.

267 Idem, f.155.

268 Idem, p.161.

269 Idem, f.74.

270 Idem, f.86.

271 O mică broșurică în limba franceză: „Decret des Superieurs et Primats de la Sainte Assemblée extraordinaire...”, Salonic, 1913, cuprinzând 10 articole și încheindu-se cu semnătura generală „Sfânta Intendență”. Se făcea totodată precizarea că actul nu a fost semnat de cei de la Rossikon.

272 Arhiva M.A.E., dos.71/B/20, f.138, extras din „Le Messenger d’Athenes”, fără precizarea datei.

273 Gh. Zbucnea „Românii și războaiele balcanice...”, p 370 sq, același „Românii de la sud de Dunăre în vremea crizei balcanice din anii 1912-1913” în „Timpul istoriei II. Profesorului Dinu C. Giurescu”, București 1998, p 262 sq.

274 Arhiva M.A.E., dos.71/B/20, f.129-131

275 Idem, f.147-158.

276 Idem, f.157-158.

277 Idem, f.165.

278 Idem, f.155-160.

279 În afara documentelor invocate, fragmente au fost publicate de noi în S. Brezeanu, G. Zbucnea „Românii...”, p 257-272, vezi și introducerea, p 36 sq, Gh. Zbucnea „Aromânii la început de veac”

în „Relațiile...”, p 119-132; același „Timpul istoriei I Memorie și patrimoniu. In honorem Ligiae Bâzdu, București 1997, p 367; același în „Timpul istoriei II Profesorului D. C. Giurescu” București 1998, p262 sq „L’Italie et les Macedo-Roumains dans le vengtième siècle” în „Anuario dell ’Istituto romeno di cultura e Ricerca umanista di Venezia”, vol I 1999, p 101 sq; același „Problema aromânilor în timpul celui de-al doilea război mondial” în „Perenitatea vlahilor în Balcani” II Constanța 1996, p 7 sq, unde dăm și indicațiile bibliografice suplimentare.

280 V. Diamandi „Renseignements statistiques sur la population roumaine de la Peninsule des Balkans”, Paris, 1906, passim.

281 „Les Macedo-Roumains (Koutzo-Valaques) devant le Congres de la Paix”, f. a., f. l., p. 67; O comisie specială instituită la 7 iunie 1919 de Societatea de Cultură Macedoromână aprecia că numărul general al aromânilor din Peninsula Balcanică „se urcă aproape la 1.000.000 suflete”: „Revendicările naționale ale Macedoromânilor. Cuvânt adresat presei, oamenilor politici și opiniei publice”, București, 1919, p.7.

282 Dr. A. Popovici, „Memoriul românilor din Serbia”, traducere din „Românii din Timoc”, vol. III, București, 1943, p.115.

283 Arhiva M.A.E., fond 71/1920-1944, vol. 479, passim.

284 „Românii de peste hotare (1945) (documente din arhiva istorică a M.A.E.)”, București, f. a., p.26, 28.

285 Idem, p. 36-37.

286 Idem, p. 46.

287 Idem, p. 51.

288 Arhiva M.A.E., fond 71/1920-1944, vol. 159, f.12-18.

289 Idem, p. 20.

290 Idem, p. 9.

291 „Spațiul istoric și etnic românesc. III. Spațiul etnic românesc”, ed. II, București, 1993, p. LVIII.

292 C. Sandu Timoc, „Tragedia românilor de peste hotare (9-13 milioane)”, Timișoara, 1994, p. 28, 33, anexă; același, „Mărturii de la românii uitați”, Timișoara, 1995, anexă.

293 Gh. I. Ioniță, „Românii de dincolo de actualele hotare ale țării”, București, 1996, p. 184. Se menționează în notă chiar cifra

globală de 2.000.000 ca și cifra de 1.400.000 aromâni în Grecia.

²⁹⁴ N. Saramandu, „Diaspora aromânească în Austro-Ungaria la începutul secolului al XIX-lea”, în „Perenitatea vlahilor în Balcani. Istorie și civilizație aromânească”, Constanța, 1995, p. 32.

²⁹⁵ A. Ciupala, „Începuturile școlii românești în Macedonia, Epir și Thesalia (1864-1877)”, în Revista Erasmus, 6, 1996, p. 28 sq; S.Tovaru, „Problema școalei românești din Balcani”, București, 1934, passim.

²⁹⁶ Vezi A.I.C., fond Ministerul Învățământului, dos.1444/1941, f. 2-3; idem, dos.4337/1945, f. 2-14.

²⁹⁷ M. Blenche, op. cit., p. 10-17; A.I.C., fond Ministerul Învățământului, dos.1444/1941, f. 3-4.

²⁹⁸ Idem, p. 4-5; M. Blenche, op. cit., p. 60 sq.

²⁹⁹ Gh. Zbucnea, „Problema bisericească la aromâni (1878-1914)”, în Perenitatea vlahilor..., p. 79 sq; același, „Lupta pentru organizarea unei vieți bisericești aromâne”, în Dimândarea, nr. 3 (7), 1995, 1 (9), 1996.

³⁰⁰ A. Rubin, „Les Roumains de Macedoine”, București, 1913, p. 234-235, 282.

³⁰¹ Apud M. Blenche, op. cit., p. 28.

³⁰² Arhiva M.A.E., fond Probleme 15, vol. 2, nepaginat.

³⁰³ Idem.

³⁰⁴ „Squadro retrospectivo sul movimento nazionalista dei Macedo-romeni nella Penisola Balcanica”, București, 1940, p. 19.

³⁰⁵ „Gândirea”, noiembrie 1940, p. 3; „Macedonia”, martie 1941, p. 1.

³⁰⁶ „Macedonia”, XV 1941, nr. 91, 11-16 aprilie, p. 1.

³⁰⁷ „Antonescu, mareșalul României și războaiele de reîntregire”, ed. I. C. Drăgan, vol. III, Veneția, 1989, p. 155.

³⁰⁸ Arhiva M.A.E., fond 71/1920-1944, vol. 509, p. 23 sq. s

³⁰⁹ Arhiva MAE, fond 71/1920-1944, Iugoslavia, vol. 54, f.77.

³¹⁰ Idem, f.77-78.

³¹¹ Idem, f.78-79.

³¹² S. Brezeanu, Gh. Zbucnea (ed.), „Românii de la sud de Dunăre. Documente”, București, 1997, p.310; Gh. Zbucnea, „Problema aromânilor în timpul celui de al doilea război mondial”, în „Perenitatea vlahilor în Balcani. Istorie și civilizație aromânească”, vol.2, Constanța, 1996, p.7-24.

- 313 Arhiva MAE, problema 18, vol.1, p.382
- 314 Idem, vol.2, Albania, nepaginat
- 315 „Universul”, 8 noiembrie 1942, 17 decembrie 1942; Arhiva MAE, fond 71, Iugoslavia, vol.57, f.68-69.
- 316 Arhiva MAE, problema 18, vol.2, Albania, f.11-115.
- 317 Idem, fond 71, Iugoslavia, vol.54, f.36-41, 60-62, vol.55 bis, f.208-213, problema 18, vol.9, nepaginat etc.
- 318 Idem, problema 18, vol.1, nepaginat
- 319 Idem, fond Tratatul de la Craiova, vol. 1, f.264-276
- 320 A. Barsoan, „Românii sud-dunăreni între tragedie, uitare și speranță”, București, 1996, p.152-155
- 321 Arhiva MAE, fond Conferința de pace 1946, vol.132, f.13-17
- 322 S. Brezeanu, Gh. Zbucnea (ed.), op. cit., p.357-358
- 323 Idem, p.48-50: N. S. Balamaci, „Arumanians: One View from the Diaspora”, Bridgeport, 1987; A. Barsoan, op. Cit., p.163.
- 324 Nu exista până astăzi o sinteză amplă și sistematică asupra românilor timoceni, nici în ceea ce privește trecutul lor istoric mai îndepărtat sau mai apropiat, nici în ceea ce privește aspectele lingvistice, etnografice etc. ale acestei ramuri a românismului din dreapta Dunării. Între lucrările apărute menționăm: E. Bucuta, „Românii dintre Vidin și Timoc”, București, 1923; N.A. Constantinescu, „Chestiunea timoceană. 1. Vechimea și importanța blocului românesc din Dacia Aureliană. 2. Istoricul regiunii timocene. 3. Drepturile României”, București, 1941; teza de doctorat a lui Th. N. Trapcea, „Contribuții la istoria românilor din Peninsula Balcanică. Românii dintre Timoc și Morava”, în „Balcania”, V. I, București, 1942, p. 207-364 și extras București, 1946; C. Felezeu, I. Lumperdean, „Les valaques du Nord de la Peninsule Balkanique. Esquisse historique”, București, f. a. (cu ediții și în limbile română și engleză); S. Dragomir, „Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu”, București, 1959; C. S. Timoc, „Vlahii sunt români. Documente inedite”, Timișoara, 1997; precum și o lucrare de popularizare consemnând principalele momente precum și unele documente: Ion di la Vidin, „Sacra Tribalia (Povestea românilor din dreapta Dunării)”, București, 1997 (ed. franceză Nicopole Passarowitz, Dunonia Svistu, „La Triballie”, Vidin-Paris, 1991.). În anii 1943-1944, sub egida Societății române

de statistică, au apărut la București vol. I-III: „Românii din Timoc. Culegere de izvoare”, îngrijită de C. Constante, A. Golopentia. Unele izvoare au fost publicate și de noi în S. Brezeanu, Gh. Zbucnea, „Românii de la sud de Dunăre. Documente”, București, 1997. Cristea Sandu Timoc, „Vlahii sunt români, Documente inedite”, Timișoara 1997. R. Păiușan, I. Cionchin, „O istorie a românilor din Nord-estul Serbiei”, Timișoara 1998.

³²⁵ G. Valsan, „Românii din Bulgaria și Serbia”, în „Românii și popoarele balcanice”, București, 1913, p. 21.

³²⁶ Gh. Zbucnea, „Unele considerații privind istoria românilor de peste Dunăre”, în „Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito” (ed. Z. Petre și S. Brezeanu), București, 1996, p. 319-320.

³²⁷ D. Benea, „Dacia sud-estică în secolele III-IV”, Timișoara, 1996, *passim*.

³²⁸ V. Tapcova Zaimova, „Nasestviia i etniceski promeni na Balkanite prez VI-VII v.”, Sofia, 1966; B. Ferjancic, „Vizantiia i jujnislaveni”, Belgrad, 1966, p.20-41; S. Dragomir, „La patrie primitive des Roumains et ses frontieres historiques”, în „Balcania”, VIII, 1, București, 1944, p. 63-101; Th. N. Trapcea, *op. cit.*, p. 224 sq.

³²⁹ Izvoarele precum și discutarea acestora în A. Decei, „Relații romano- orientale. Culegere de studii”, București, 1978, p.47 sq.

³³⁰ L. Borcea, I. Tepelea, „Menumorut”, București, 1988, p. 63 sq.

³³¹ Problemele etnogenezei timocenilor, vorbitori al dialectului daco-roman, au fost atinse doar parțial în sinteze sau studii ale ultimelor decenii. În afară de S. Dragomir, „La patrie...”, menționam S. Pușcariu, „Limba română”, vol. I, „Privire generală”, București, 1940, p.244 sq, 251-255; I. I. Russu, „Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică”, București, 1981, în special p.143 sq, 150 sq, 218 sq etc. N. Zugravu, „Istoria romanității nord dunărene (secolele II-VIII). Contribuții la etnogeneza românilor”, Iași, 1994, care afirmă pe bună dreptate că „Spațiul-nucleu al etnogenezei românilor îl constituie teritoriile fastelor provincii Pannonia Inferior (Secunda), Dacia cu teritoriile romanizate ulterior, Moesia Superior și Moesia Inferior și, foarte probabil, părți din Thracia și Macedonia. Istoria

Daciei romane și postromane este doar o parte din istoria teritoriului de formare a poporului român” - p.194. Sunt valabile și pentru blocul timocean o serie din pertinentele observații ale lui S. Brezeanu cu privire la perioada timpurie a evului mediu și soarta romanității orientale: S. Brezeanu, „De la populația romanizată la vlahii balcanici”, în „Revista de istorie”, to,29, 1976, nr.2, p.211-222; L. Barzu, S. Brezeanu, „Origine și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică”, București, 1991, p. 232-284, vezi mai nou și S. Brezeanu „Romanitatea orientală în evul mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală”, București 1999 passim. E. Gamillscheg, „Despre originea românilor”, în „Revista Fundațiilor Regale” an. VII, nr.8, august 1940, p. 251-271.

³³² S. Dragomir „La patrie primitive...” în *Balcenia VIII* 1945, p 63 sq.

³³³ G. I. Brătianu, „Une enigme et une miracle historique: le peuple roumain” (ed. S. Brezeanu), București, 1988, p.182-184. D. Onciul, „Scrieri istorice” (ed. A. Sacerdoteanu), vol. I, București, 1968, p.138 sq.

³³⁴ Kekaumenos, „Sfaturi și povestiri”, în „Fontes historiae daco-romanae”, vol.III, București, 1975, p. 40 (text grecesc), 41 (traducere).

³³⁵ Th. Trapcea, op. cit., p. 230 sq; „Răscoala și statul Asaneștilor. Culegere de studii”, București, 1989, passim; N. Iorga, „Istoria românilor, vol. III (ed. V. Spinei)”, București 1993, p. 77 sq.

³³⁶ N. Beldiceanu, „La regione de Timoc-Morava dans les documentes de Mehmed II et Selim”, în „Le monde ottoman des Balkans (1402-1566) Institutions, societe, economie”, Londra, 1976, p. 111; același, „Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaque des Balkans slaves”, în idem, p.103; același, „Les roumains des Balkans dans les souerces ottomanes”, în „Etudes roumaines et aroumaines” (ed. P. H. Stahl), Paris-București, 1990, p.13 sq; D. Bojanic Lukac, „Jedan rani kanun za vlahne smederevskog sandzaka”, în „Vesnik i vidinskiiat sandjak prez 15-16 vek. Documenti ot arhivite na Tarigrad i Ankara”, Sofia, 1975, passim. Onomastica cuprinsă în aceste documente ar merita un studiu deosebit asemenea celui întreprins asupra documentelor sârbești din perioada anterioară cu care prezintă o serie de

asemănări; vezi E.P. Naumov, „Balcanschije vlahi i formirovanie drevne serbscoi narodnosti, in „Etniceskaiia istoriia vostocinih romantev. Drevnosti i srednieveka”, Moscova, 1979, p. 18 sq.

³³⁷ Împrejurările au fost analizate mai amplu de către Th. N. Trapcea, op. cit., p. 245-265.

³³⁸ „Istoria na Balgaria”, vol. V, Sofia, 1985, p.164 sq;220 nota 16.

³³⁹ „Pregled istorije jugoslovenskih naroda”, vol. I, Belgrad, 1963, p.221, 234.

³⁴⁰ Cea mai mare parte a relatărilor de călătorie au fost publicate de C. Constante și A. Golopentia „Românii din Timoc”, București, 1943, vol. I, p. 5-94.

³⁴¹ G. Valsan, „Români din Bulgaria și Serbia”, Craiova, 1996 (inclusiv traducerea în limba franceză publicată de O. Tafrali, Paris, 1918); același, „Românii din Craina Serbiei”, în C. Constante, A. Golopentia, op. cit. Vol. I, p.161 sq; G. Giuglea, „Românii din Serbia”, în „Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc”, București, 1988, p.173-184.

³⁴² Trecerea în revistă a tuturor acestor statistici în N.M. Popp, „Craina, o verigă a spațiului etnic românesc”, în „Revista geografică română”, IV (1941), 2-3, P. 137-143.

³⁴³ C. Noe, M. Popescu Spineni, „Les Roumains de Bulgarie”, Craiova, 1939, p. 72-86; vezi și Arhiva MAE (în continuare AMAE), fond Conferința de Pace 1946, vol 121, f. 385-437, cu o întreagă evoluție statistică a românilor din întreaga Bulgaria, de la începuturi până în 1939. Vezi de asemenea AMAE, fond 71/1920-1944, vol. 497, studiul lui M. A. Blenche din anul 1935 „Românii de peste hotare”, p.18-45, (Iugoslavia), 60-82 (Bulgaria); Gh. Zbucnea, „Problema românilor în timpul celui de-al II-lea război mondial”, în „Perenitatea vlahilor în Balcani”, vol. II, Constanța 1996, p. 9 sq; Delatimoc (= C. Constante), „Românii din Serbia. Monografie etnică și statistică”, București 1907; G. Drăghicesco, „Les Roumains de Serbie”, Paris 1919, V. Stoica, „Românii din Bulgaria” (grupul de nord), AMAE, fond Conferința de Pace 1946, vol. 121, f. 544 sq.

³⁴⁴ Societatea culturală „Timoc” a românilor din Valea Timocului și dreapta Dunării, „Memoriu. Românii din Iugoslavia, (14 aprilie 1941)”, în idem, vol. 114, f. 41-50; alt memoriu al

aceleiași societăți din februarie 1944, în AMAE, problema 18, vol. 9, nepaginat; O. Ghibu, „Românii din Craina sârbească”, lucrare în manuscris cu un important număr de documente din secolul XX, în Arhivele Naționale ale României, fond O. Ghibu, dos. 542, p. 1-155; alte memorii ale românilor din timoc în perioada 1936-1944, în AMAE, fond Iugoslavia, vol. 54, f. 4-7, 13-15, 31-32, 65-67, 524-529, 546-548; vol. 55, p. 208-212, 247-254, 415-419; problema 18, vol. 4 f. 79-84 etc.

³⁴⁵ Zezi și S. Brezeanu, Gh. Zbucnea, op. cit., doc. nr. 120, 121, 135, 144, 156, 160, 163 etc. Mai nou: Ș. Vâlcu: „Românii uitați: O introducere în chestiunea timoceană în Sud-Estul și contextul european” IX, București 1998, p. 98-110.

³⁴⁶ V. Bejan, *Istro-românii*, Iași, 1998, p.20.

³⁴⁷ R. Sârbu, V. Frățilă, *Dialectul istroromân. Texte și glosar*, Timișoara, 1998, p.18.

³⁴⁸ S. Dragomir, *Vlahii și morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic*, Cluj, 1924, p.13-50.

³⁴⁹ E. Scărlătoiu, *Istroromânii și istroromâna. Relații lingvistice cu slavii de sud*, București, 1998, p.311 sq.

³⁵⁰ Th. Capidan, *Meglenoromânii. I. Istoria și graiul lor*, București, 1925; E. Scărlătoiu, *Împrumuturi vechi slave în dialectul meglenoromân*, în „Romanoslavica”, XXIII, XXIV, XXVII, XXVIII, XXIX, București, 1985-1992, unde este dată și întreaga bibliografie mai veche privitoare la acest mic grup de români.

³⁵¹ A.Lazarou, L'état actuel de la langue cutzovalaque dans l'espace greque, comunicare Paris, 1996, copie manuscrisă ce ne-a parvenit prin amabilitatea prof.dr. Vasile Barba, căruia îi mulțumim și pe această cale.

³⁵² Idem, Nu putem fi de acord în nici un caz însă cu afirmația hazardată și complet lipsită de obiectivitate a savantului grec ce abandonează astfel tărâmul științific: „Cauza principală a morții limbii cutzovlahe, ce de-a lungul anilor a avut în final un rezultat catastrofal este propaganda făcută de politica românească ce a căutat să câștige la cauza sa în plan politic și național populația vlahofonă din spațiul grec. Acest mijloc de presiune, având forme diverse, a avut un efect negativ asupra sentimentelor cutzovlahilor greci antrenându-I în pierderea celei de a doua lor limbi... În afară de tulburările provocate în sânul populației ce a rezistat eforturilor

făcute pentru alterarea identității sale naționale, aceasta a dus la abandonarea limbii. În efortul lor de anu fi identificați cu autorii acestei propagande, cutzovlahii au ajuns să respingă limba lor”. Autorul ignoră astfel o întregă realitate, aceea că numeroși români din spațiul grecesc, acasă sau în diasporă, s-au crezut și se cred încă în toată lumea ca fiind altceva decât greci, respectiv membrii ai marii familii românești/aromânești. Exemplele din acest punct de vedere sunt nenumărate și amintim doar figuri reprezentative, într-un fel sau altul, precum Constantin Papanace, Matilda Caragiu Marioțeanu, Hristu Cândroveanu, Ionel Zeana, Vasile Barba, Tiberiu Cunia și mulți alții.

³⁵³ M.Bacu, Între aculturare și asimilare. Aromânii în secolul al XX-lea, în „Aromânii. Istorie. Limbă. Destin.”, București, 1996, p.153-154.

³⁵⁴ Idem, p.164-165. Cercetătoarea aromâncă stabilită în SUA a revenit ea însăși după 1989 asupra viziunii pesimiste privind viitorul romanității balcanice, exprimându-și speranța că noile realități ce se conturau în această parte a Europei „ar putea frâna declinul limbii aromâne și deci dispariția sub ochii noștri a unei culturi bimilenare și a unei etnii care a străbătut veacurile mai întotdeauna în condiții foarte aspre”. (idem, p.167.)

³⁵⁵ Lucrarea a rămas în manuscris până în 1996 când a fost editată la editura Crater de fratele său Carol Papanace. Acesta este de altfel și depozitarul celei mai mari părți a scrierilor, majoritatea inedite, altele parțial publicate, ale lui Constantin Papanace pe care cu o deosebită amabilitate ni le-a pus la dispoziție, mulțumindu-i în mod deosebit și cu această ocazie.

³⁵⁶ C.Papanace, op.cit, p.300.

³⁵⁷ C.Papanace, Justice pour les Aroumains (Valaques), Roma, 1952; PRO BALCANIA Considerations sur l'union balcanique et la solution des problemes litigieux de ce secteur europeen, Roma, 1951; La persecution des minorites Aroumains (Valaques) dans les Pays balcanique. Le probleme Macedonien, Roma, 1951; L'origine de la conscience nationale des Aroumains (La terreur greque en Macedoine); vezi și fragmentele traduse de noi în S.Brezeanu, Gh.Zbucnea, Românii de la sud de Dunăre..., p.354+360.

³⁵⁸ Apud S.Brezeanu, G.Zbucnea, op.cit., p.363.

359 C.Papanace Fermentul aromân (macedo-român) în sud-estul european, în vol.I; Geneza și evoluția conștiinței naționale la macedo-români, în vol.II; în 1995 aceste lucrări au fost publicate în România, în ediții separate, sub îngrijirea lui Carol Papanace.

360 Apud Zborlu a nostru, XIV, nr.3, 1997, p.29-30.

361 Multe din preocupările societății apar în lucrarea vicepreședintelui acesteia, H.Candroveanu, Aromânii ieri și azi. Cultura, literatura, probleme, perspective, Craiova, 1995.

362 I.Tambozi, Discursuri parlamentare în perioada 1 decembrie 1996 – 30 decembrie 1997, Constanța, 1998, p.50-52.

CUPRINS

Cuvânt înainte	5
Introducere. Considerații istorice privind trecutul românilor balcanici	13
I Habitat și mod de viață între medieval și modern	24
II Prima renaștere națională (a doua jumătate a secolului al XVII-le – începutul secolului al XIX-lea).....	35
III Începuturile celei de a doua renașteri naționale (a doua jumătate a secolului al XIX-lea).....	45
IV Ideologie națională și acțiune politică la începutul secolului XX	68
V Lupta pentru organizarea unei proprii vieți bisericești (1892 - 1914)	127
VI Românii și muntele Athos la începutul veacului XX	163
VII Românii de la sud de Dunăre în perioada primei conflagrații mondiale	178
VIII Românii de peste Dunăre în timpul celui de al doilea război mondial	195
IX Timocenii, cei mai uitați dintre români	226
X Cazurile istroromânilor și meglenoromânilor.....	224
În loc de concluzii: prezent și viitor	253
Orientare bibliografică.....	268
Note.....	277

Tipărit SEMNE